

MMXII

BROJ 3

ISSN 2217-4958

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

USEE

Fakultet za pravne i poslovne studije

Dr Lazar Vrkatić

Novi Sad

Izdavač
FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
Dr Lazar Vrkić
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina - Srbija
www.useens.net

Za izdavača
Mirjana Franceško

Izdavački savet
Željko Bartulović (Rijeka), Đorđe Đurić (Novi Sad), Stanislav Fajgelj (Beograd),
Roberto Scarciglia (Trieste), Miodrag Živanović (Banja Luka)

Glavni i odgovorni urednik
Boris Kršev

Redakcija
Sanja Đurđić, Duška Franeta, Dušan Marinković, Slobodan Marković, Vesna Pilipović,
Duško Radosavljević, Zdravko Skakavac, Aleksandar Vasić, Aleksandar Vasiljević,
Isidora Wattles

Sekretar redakcije
Radivoje Jovović

Lektura/Korektura
Marina Ratkov

Prelom i priprema
Slobodan Juhas

Štampa
TAMPOGRAF, Novi Sad
Tiraž 200

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja / glavni i odgovorni
urednik Boris Kršev. – God. 1, br. 1 (2011) – Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011 – 25 cm

Izlazi dva puta godišnje.

ISSN 2217-4958

COBISS.SR-ID 261516807

SADRŽAJ

Članci/Articles

- Zorica Patel, MSc
Critical Evolution of Different Research Paradigms9
Kritička ocena različitih istraživanja paradigmi
- Branislav Kosanović, Leposava Vukičević, Prof. dr Veljko Đurić
Materijske karakteristike i faktorska struktura skale za
ispitivanje odnosa prema upadljivoj potrošnji24
Metric Characteristics and Factor Structure Scale for Analyzing Attitude
Conspicuous Consumption
- Prof. dr Mirjana Radosavljević
Contrastive view of polysemous and homonymouse terms in business
english jargon34
Kontrastivni pristup polisemnim i homonimnim terminima u
poslovnom žargonu engleskog jezika
- Mr Dragana Gak
The Process of Designin a Work-Related English Course46
Proces stvaranja kursa poslovnog engleskog jezika
- Doc. dr Milan Živković
Orvelov novogovor: između literarne distopije i stvarnosti56
Orwell's Newspeak: Between Literary Dystopia and Reality

Prilozi/Supplements

- Доц. др Мирослав Милосављевић
Уговори о обавезном осигурању у саобраћају75
Contracts Compulsory Traffic Insurance
- Mr Sadmir Karović
Odnos između genocida i zločina protiv čovječnosti88
Relationship Between the Genocide and Crime Against Humanity
- Prof. dr. sc. Željko Bartulović
Demokratska, Samostalna Demokratska i
Narodna Radikalna Stranka u Primorju (1920-1929)100
Democratic, Independent Democratic and People's Radical Party in
Adriatic Coast (1920-1929)

Prof. dr Boris N. Kršev	
Monetarna politika i problem unifikacije novca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1923)	113
Monetary Policy and the Problem of Unification of Money in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1923)	
Др Зоран Тодоровић	
Неки аспекти модернизације и прихватања западне културе у српском друштву током XIX и XX века	125
Some Aspects of Modernization and Acceptance of Western Culture in the Serbian Society During the 19th and 20th Century	
Prof. dr Slobodan I. Marković	
Srbija u politici pamćenja i strategiji zaborava rata u Jugoslaviji	145
La Serbia nelle politiche di memoria e nelle strategie di oblio della guerra in Jugoslavia	
Dr Rajko Perić	
Zaštita od kreditnog rizika optimizacijom kreditnog portfolija i politikom rezervisanja	153
Protection Against Credit Risk by Optimization of Credit Portfolios and Implementation of Reserves Policy	
Доц. др Александар Васиљевић, Мр Светлана Лукић	
Стицање поверења код кредитора као циљ и услов даљег опстанка пољопривредних предузећа	168
Earning creditors' trust as an objective and a prerequisite for the future survival of agricultural businesses	

Prikazi/Rewiews

Prof. dr Boris Kršev	
Ranko Končar, Dimitrije Boarov, Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine	187
Ivana Marić, M.A.	
Walter J. Ong, Orality and Literacy: The Technologizing of the Word	191

Uz treći broj ili reč urednika

Poštovani čitaoci, drage kolege i saradnici,

Pred Vama je treći broj CIVITAS-a, naučnog časopisa posvećenog društvenim istraživanjima u izdanju *Fakulteta za pravne i poslovne studije Dr Lazar Vrkić* iz Novog Sada. Sa ovim – trećim brojem, stvorena je konzistentna koncepcija časopisa, u kojoj prevladavaju teme iz psihologije, lingvistike, prava, ekonomije, istorije i sociologije. Ove „tematske širine“ zapravo, omogućile su časopisu da dobije formu svojevrsne „naučne univerzalnosti“.

Svakako da nas raduje i interesovanje sve većeg broja autora za ovakvu koncepciju – ne samo iz Srbije i zemalja regiona, nego i izvan njega, što samo doprinosi daljoj afirmaciji i popularnosti CIVITAS-a. Otuda s ponosom možemo reći da je CIVITAS za relativno kratko vreme naišao na dobar prijem kod naučne i šire javnosti, što njegovom uredništvu čini veliko zadovoljstvo i daje motiva za dalji rad.

U Novom Sadu, 31. maja 2012.

Boris Kršev

Članci
Articles

CRITICAL EVALUATION OF DIFFERENT RESEARCH PARADIGMS

Abstract: The main purpose of this piece is to offer a comprehensive picture of how different research paradigms can make a distinctive influence on an overall research design. It commences with an outline of few philosophical ideas related to the perception of the world, change that occurs in it, as well as knowledge creation. It moves on to explaining the concept of a researcher's paradigm in general and how its main aspects: epistemology, ontology, axiology and methodology, mutually interlink. A full account of these aspects is given and their importance for any research is explained. This is followed by an elaboration of different versions of paradigms – from realism to positivism and from social constructivism to pragmatism. A critical explanation is given of how the methodological debate about 'incompatibility thesis' and 'paradigm purity' led to a paradigm shift with an introduction of pragmatism as an approach that integrates qualitative and quantitative methods. Finally, some general aspects of a researcher's reflexivity and ethical stance are also proposed, as these are the key issues to take into consideration pre/during/post any research.

Key words: Epistemology, Ontology, Axiology, Methodology, Pragmatism

Preface

This important question was posed during one of the sessions of my Professional Doctorate in Occupational Psychology: What counts as truth, belief, evidence and knowledge?

The moment came when my memories of almost forgotten philosophy, an area that significantly influenced the birth of psychology, were triggered. I found myself reading some of the Plato's books and therefore the following quote being proposed:

'Meno raised a question of great importance: And how are you going to search for something, Socrates, when you have no idea whatsoever what it

¹ z.patel08@westminster.ac.uk

is? What kind of unknown somewhat will you propose as the object of your search? And if you are lucky enough to come across it, how will you know it is that unknown somewhat?’

‘The act of questioning presupposes the possession of knowledge or belief: in questioning the questioner discloses not only the ignorance which his question expresses but also the knowledge or belief which allows him to diagnose his own ignorance and to formulate his question’ (Melling, 1987). Perhaps, this piece will open up some new questions, while at the same time an attempt will be made to offer my insights on the impact of the research paradigms in general, as well as for me as an emerging researcher, for the overall research process.

Some brief philosophical underpinning

Plato was one of the founding fathers of philosophy and one of his most well known theories is about the world of forms. Through philosophical reasoning he argued that the world we live in is only one of appearances and the world of forms is the world of reality; however we cannot see it yet. The world of appearances is always changing and decaying and has many imperfections, whereas the world of forms is immutable, eternal and perfect. As well as this, whenever we see something in this world, it is merely a reflection of its form in the world of forms. However, Aristotle believed that ideas do not exist separately from visible things, but that the essential nature of anything is the Idea in it (Redhead, 1995).

‘The ideology of representation is the set of beliefs and practices stemming from the idea that various entities (meanings, motives, things, essences, reality, underlying patterns, cause, what is significant, intention, meaning, facts, objects and so on) underlie or pre-exist their surface representations (documents, appearances, signs, images, actions, behaviour, language, knowledge and so on). In science, as elsewhere, the main business is to establish and justify connections between the surface representations and the underlying entities’ (Richardson, 1996: 16).

Thomas Aquinas was a leading philosopher and theologian in the 11th century. He stated that “motion is nothing else than the reduction of something from potentiality to actuality.” He believed that motion is a matter of change and everything that changes is changed by something else.

Boethius posed that ‘knowledge is not based on the thing known but on the nature of the knower’. He believed that nothing happens by chance, everything is a direct result of cause and effect, while Plato suggested that our whole life is a pursuit of knowledge and an understanding of the world.

Research

Put into the general perspective of research, which is according to Shuttleworth (2008) considered as 'any gathering of data, information and facts for the advancement of knowledge' or as an 'investigation or experimentation aimed at the discovery and interpretation of facts, revision of accepted theories or laws in the light of new facts or practical application of such new or revised theories or laws (Merriam-Webster Online Dictionary), it could be inferred that the process of research inevitably brings change in knowledge which is, among other factors, influenced by a researcher's intentions of how to accomplish this change.

These intentions are guided by researcher's paradigm (personal view and understanding of the world, or belief systems, (Guba & Lincoln, 1994; cited in Tashakkori & Teddlie, 1998) that frames each research process in a unique manner. Articulating rationale of the research 'defends' why specific choices and decisions had been made in the process and, at the same time, it points strongly to the importance of a 'human engagement in changing the beliefs and practices that govern research field' (Kuhn, 1996; cited in Morgan, 2007). It could be also viewed as a journey that enriches the personal growth of a researcher.

For a researcher, it is important to understand that there are different purposes of any research with alternative epistemological underpinnings which allow for a choice of alternative research methodology. Researcher's awareness and a critical stance of alternatives and different perspectives are crucial.

The researcher's paradigm ('the set of beliefs and practices' - Morgan, 2007:47) is based on several aspects: ontology, axiology, epistemology, methodology and reflexivity. While ontology looks into the nature of reality, axiology represents an ethical value system of a researcher, (Hanson, et al., 2005; cited in Morgan, 2007).

Epistemology relates to the theory of knowledge - understanding the nature of knowledge, its scope, as well as the validity and reliability of claims to knowledge (Willig, 2008). Specific paradigm choice influences the research questions and the research methodology (Morgan, 2007) which taps into the research process and 'identifies a general approach to studying research topics' (Silverman, 1993).

While (Mead, 1934; cited in Richardson, 1996) advocates that reflexivity is "the turning back of the experience of the individual upon him/

herself”, (Gergen and Gergen, 1991; cited in Richardson, 1996) propose that it should be utilised as an extension of understanding. Reflexivity is seen as a personal critique on the research process, demonstrating an awareness of the manner in which the researcher constructs the meaning throughout (Willig, 2008). As (Nightingale and Cromby, 1999; cited in Willig, 2008) pointed out ‘it explores the ways in which a researcher’s involvement with a particular study influences, acts upon and informs such research’.

By posing the following three questions, Willig (2008) is emphasising the interrelatedness of all aspects that determine a researcher’s paradigm:

- What kind of knowledge does the methodology aim to produce?
- What kinds of assumptions does the methodology make about the world?
- How does the methodology conceptualise the role of the researcher in the research process?

Paradigm

Morgan (2007) proposes different versions of paradigms which he defines as ‘shared belief systems that influence the kinds of knowledge researchers seek and how they interpret the evidence they collect’, whereas (Creswell, 1998; cited in Morgan, 2007) sees them as a ‘basic set of assumptions that guide enquiries’. (Guba and Lincoln, 1988; cited in Morgan, 2007), further elaborate how different assumptions about ontology limit assumptions about epistemology which in turn put limitations to methodological assumptions. This implies the hierarchal categorisation of assumptions with ones about the nature of reality put onto the highest pedestal.

However, this might not be the case and paradigms are either seen as worldviews (Schwandt, 1989; cited in Morgan, 2007), epistemological stances, shared beliefs among members of a specialty area (Patton, 1982; cited in Morgan, 2007) or as model examples of research; the main level of their differentiation is how general or specific a researcher’s belief system might be.

Paradigms as worldviews take into account an over-arching point of view that incorporates thoughts, experiences, beliefs, values, ethics and even aesthetics (Morgan, 2007). Their limitation is an ever-so broad perspective, but they put emphasis on cultural and individual aspects. Paradigms as epistemological stances funnel down a researcher’s potential approach which is now based on specific system of beliefs, be it positivism or social constructivism, as an example.

Paradigms are represented as shared beliefs among members of a specialty area in terms of meaningfulness of research questions and appropriateness of methodology (Morgan, 2007). Paradigms seen as model examples of research represent the shared views about which research questions and methodology should be utilised, but they have narrow applications. Morgan (2007) claims that the purpose of the research appropriates one or another paradigm, but they should not be considered as 'mutually exclusive'.

Different types of paradigm

(Rogers, 1991; cited in Curt, 1994) stated that 'just as the term 'nouvelle cuisine' has been repeatedly used for at least a hundred years to describe whatever was the latest fashion in cookery, psychology, even in its much shorter history, has been continually confronted with 'new paradigms'. Each one has been presented as a dramatic refutation of a worn-out previous order, offering fresh insights and innovative solutions'. In this respect, (Kuhn, 1970; cited in Morgan, 2007) introduced the concept of paradigm shifts to capture changes within research fields.

However, before a full explanation of the rationale for the paradigm shift is given, it is important to introduce different types of paradigm in order to understand how they might influence the research process in entirely different manner.

One of the paradigms is realism which finds its main base in utilising a quantitative methodology. It is based on the premise that the external world exists independent from thought or perception. Popper was an influential author who named it the scientific method (hypothetico-deductive).

Positivism that originates from the French philosopher August Comte also looks for tangible aspects where certain hypotheses are either being accepted or rejected. According to (Lincoln and Guba, 1985; cited in Tashakkori & Teddlie, 1998) from the positivists' point of view, there is only one reality, the knower and the known are independent, inquiry is value free and emphasis is on the theory. The key is for the researcher to be objective and unbiased by attempting to identify causal relationships through objective measurement and quantitative analysis (Firestone, 1987). It is referred to as the 'correspondence theory of truth', meaning that phenomena directly determine our perception influencing a direct correspondence between things and their representation (Willig, 2008). On the other hand, relativism is linked with context and culture and according to (Edwards et al., 1995;

cited in Willig, 2008), 'it is quintessentially academic position, where all truths are to-be-established'.

According to Morgan (2007), social science methodology puts a firm stamp on discovering what the nature of truth and reality is under the umbrella of metaphysical issues. However, the key question is of the relationship between these issues and the actual research practice from the feasible point of view.

According to Burkitt's views (1999) 'reality is not a constant, but an ever-changing realm that is both discursively and practically constructed by people'. Indeed, social constructivism (interpretivists' view) is influenced by the social context of language and finds its main base in utilising a qualitative methodology (Schwandt, 1989; cited in Morgan, 2007). 'Representations of the world are achieved through linguistic representations (discourses) – these are not an objective reality but are constructed through both objects and subjects' (Henwood & Pigeon, 1992; cited in Willig, 2008).

According to (Lincoln and Guba, 1985; cited in Tashakkori & Teddlie, 1998) from the constructivists' point of view, there are multiple constructed realities, the knower and the known are inseparable, any inquiry is value-bound and subjective, and it is not possible to distinguish causes from effects. This might lead to different interpretations due to changes of the circumstances during the research. According to Burr (1995), researchers need to adopt a critical approach towards understanding of the world, as knowledge is not a direct perception of reality.

Finally, pragmatism (Howe, 1988) has a 'loose' base with a researcher's decision what 'fits the best' the rationale of the research and sees both methodologies (quantitative and qualitative) as compatible and utilised within different phases of the research process. 'For pragmatists, values and visions of human action and interaction precede a search for descriptions, theories, explanations, and narratives. Pragmatic research is driven by anticipated consequences. Pragmatic choices about what to research and how to go about it are conditioned by where we want to go in the broadest senses... Beginning with what he or she thinks is known and looking to the consequences he or she desires, our pragmatist would pick and choose how and what to research and what to do' (Cherryholmes, 1992; cited in Tashakkori and Teddlie, 1998). This means that the paradigm of pragmatism is based on practical and applied philosophy (Tashakkori and Teddlie, 1998) and influenced by individual, social and cultural milieu, at the same time (Morgan, 2007).

(Cherryholmes, 1992; cited in Tashakkori and Teddlie, 1998) state that pragmatists believe in an external reality, but do not believe in possibility to fully determine certain concepts, such as 'truth,' as 'knowledge claims cannot be totally abstracted from contingent beliefs, interests, and projects.' Therefore, it is difficult to fully 'unpick' causal relationships.

Methodological debate

In the process of the research design, it is important to be aware of different approaches to research, such as utilising quantitative (general) and qualitative (specific) methods, what their distinction is, as well as their strengths and weaknesses. Bryman (2006) makes a distinction between 'hard' data collected in 'artificial' settings and 'rich' data collected within 'natural' settings. Quantitative methods seek to discover causality between two variables, while qualitative methods seek explanation or understanding of social phenomena and their contexts.

Within the methodological debate, (Smith and Heshusius, 1986; cited in Tashakkori and Teddlie, 1998) coined a term 'incompatibility thesis,' meaning that there is no much point in 'mixing' different paradigms that are based on different methodologies. Therefore, the only answer was to accept the 'paradigm purity' (Smith, 1994, cited in Tashakkori and Teddlie, 1998) where there is the dichotomy of world views and research methods (Creswell and Plano Clark, 2007) and utilising two different approaches is mutually exclusive (Sandelowski, 2001). (Kuhn's, 1996; cited in Morgan, 2007) standpoint was that there is 'incommensurability' of paradigms, i.e. the lack of correspondence between ideas of different paradigms.

However, Johnson and Onwuegbuzie, 2004 proposed that mixed methods could bridge the gap between the quantitative and qualitative positions. Pragmatic perspective focuses on 'shared meanings and joint action' (Morgan, 2007) where there should be interlink between 'lines of action' (James and Mead; cited in Morgan, 2007), i.e. behaviour, beliefs underlying these behaviours and consequences of these behaviours ('workability', according to James and Dewey, cited in Morgan, 2007). Translated into a specific research, more of interlink between epistemology and methodology is being advocated, as well as between methodology and methods (Morgan, 2007).

Indeed, within a newly emerging paradigm of pragmatism (that stresses the importance of shared interactions), it was made possible to use both methodologies, where mixed, combined or integrated methods could

be executed in a sequential or a concurrent manner, thus addressing complex and multi-faceted research problems in a dynamic manner (Howe, 1988). This should potentially allow a more complete understanding of research problems (Creswell and Plano Clark, 2007) or capture the complexity of human phenomena more effectively (Sandelowski, 2001).

(Yin, 2006; cited in Greene, 2006) posed questions if the methods should be mixed within or across studies. The decision to utilise mixed methods (occurring at the same time and having equal weighting) will influence the need to use the triangulation design (Orum et al., 1991; cited in Willing, 2008) which might aid a better research reliability. It is possible for a researcher to utilise the embedded design (Caracelli and Greene, 1997; cited in Green, 2006) which is based on a dominant method, usually the quantitative methodology, and where the qualitative component has a secondary role. However, the exploratory design as a sequential design could be utilised, where the first phase qualitative, helps in the development of the quantitative phase (Creswell, et al., 2003; cited in Green, 2006).

It is clear that there are different routes that the researcher might take that influence research – inductive (qualitative) and deductive (quantitative). But, pragmatic paradigm allows the researcher to go back and forth between induction and deduction through a process of research inquiry (abductive approach), as ‘it is impossible to operate in either an exclusively theory – or data-driven fashion’ (Morgan, 2007). This research ‘journey’ moves on the axis of objectivity-subjectivity under the realm of inter-subjective approach (Morgan, 2007).

According to Bryman (2006), some of the benefits of mixed methods are in offering a more complete overview of the phenomenon under research investigation, neutralising weaknesses and enhancing strengths of certain methods to provide stronger inferences or offer answers to different research questions. Also, it is beneficial for hypotheses and instrument development and testing, as well as more profound explanation of findings.

However, there are some limitations, such as a lack of consistency in terms of what is considered by mixed methods (Bryman, 2007). It could either be viewed as collecting and analysing both types of data or it is related to the full integration of the two approaches (Creswell and Plano Clark, 2007). However, the problem might occur in terms of articulating how the two elements relate to one another. There is a distinction between partially mixed methods with the qualitative and quantitative phases being conducted independently before mixing occurs during the data interpretation stage, and fully mixed methods with mixing within the research objectives, the

types of data, analysis and inference.

(Mertens, 2003; cited in Tashakkori and Teddlie, 1998) stated that the methodological choice of a pragmatic paradigm does not answer a question of 'practical for whom and to what end?' Also, (Tashakkori and Teddlie, 2003; cited in Morgan, 2007) argued that the researchers emphasise the importance of the research question more than either the method or the paradigm. According to Johnson and Onwuegbuzie (2004) concurrent studies need to rely on a team of researchers, while (Ivankova, et al., 2006; cited in Morgan, 2007) pointed out that sequential studies are time and resources bound.

Nevertheless, Johnson and Onwuegbuzie (2004) claim that the most important issue is recognising the usefulness of both paradigms that mutually support each other in answering specific research questions, while (Hanson, et al., 2005) propose that mixing should occur throughout the research process. (Yin, 2006; cited in Green, 2006) agrees by stating 'the more that a single study integrates mixed methods... the more that mixed methods research, as opposed to multiple studies, is taking place.'

Research questions, sampling, validity and reliability

Research questions need to be clear and specific (based on researcher's epistemological and methodological framework) and focus on models, concepts or theories that could offer the relevant answers. At the same time, it is important to justify the research in terms of enhancing the knowledge base in a specific area of inquiry.

Research design needs to be feasible in terms of its scope (with necessary resources and access to the participants) and there should be a suitable linking of literature review, questions and design. The utility value of the research (Reason and Rowan, 1981) should be fully specified within the main objectives of the research, its methods of data collection and data analysis, as it needs to demonstrate that it is acceptable, useful and relevant and will increase the knowledge base.

In order to take into account, what Smith (1994) named a 'methodological correctness', the question of sampling also needs to be addressed, in terms of its representativeness (Kvale, 1995; cited in Willig, 2008) and the sampling techniques utilised, which inevitably brings limitations and a variety of possible interpretations of its impact to the results.

Issues of demographics, gender, context and language are of paramount importance. The way in which a sample is designed will depend on the goals of the researcher (is it to maximise theoretical understanding or obtain a representative sample to make inferences about a whole population).

Issues of validity and reliability are crucially important. Validity refers to a researcher's confidence that given findings demonstrate what they purport to show and poses some important questions (is a researcher measuring 'the right thing', are the hypothesis specific enough and clear, are there any problems with demand characteristics, etc.)

Reliability refers to the accuracy of the measure and its consistency and poses a different set of questions (is it easy to replicate a research again, are results meaningful, etc.) To add to this, the issue of generalisability is equally important, in terms of the results being generalised to other conditions, other people, places and other times.

Reflexivity

It needs to be stressed that a refinement of the research design is a complex process where personal and epistemological reflexivity (Gergen and Gergen, 1991; cited in Richardson, 1996) plays a key role (how to appropriately define the research questions and relate them to research hypotheses and the theoretical background, which involves a conceptual understanding of research methodologies.) Personal reflexivity taps into a researcher's individual beliefs, values and experiences, while epistemological reflexivity relates to the matters of an appropriate definition of the research questions and their influence on the findings.

This incorporates an awareness of the problems of methodological uncertainty, in terms of the existence of own blind spots (assumptions and prejudices) that could interfere with accurate creation and interpretations of the data. In this respect, sampling and methodological problems can occur especially with qualitative data, being contextually based and dependent on researcher's active engagement on its interpretation. This process is inevitably subjective due to a "flexible, open-ended data" (Haslam et al., 2003, Bannister et al., 1998). This corresponds with Plato's belief that our senses are empirical knowledge and therefore they are opinions, and opinions are subjective (they can also be wrong). This process could also be influenced by a researcher's value system.

Ethical issues

Kant contributed a great deal to the field of moral and philosophical ethics. He developed the Categorical Imperatives as a way for people to make moral decisions.

He once stated, “To act morally is to perform one’s duty, and one’s duty is to obey the innate moral laws.” His second Categorical Imperative states, ‘treat humans as ends in themselves’. Kant felt that people should always be treated as ends in themselves and never a means to an end.

Therefore, the questions of an ethical behaviour (‘the ability to sense, judge and act in an ethically committed fashion’, (Brikmann and Kvale, 2008; cited in Willig, 2008) within the research and an appropriate access to the participants could not be neglected. All researchers have responsibility towards the participants and they need to fully explain the research purpose and its benefits, as well as the participants’ rights and how their well-being would be protected. All participants need to give an informed consent to disclose personal and potentially sensitive information (privacy) and a full confidentiality should be assured at all times. The participants have the right to withdraw at any time; they should be part of debriefing sessions and dealt with in an honest manner throughout the research process.

In terms of data analysis, certain restriction of meanings, or influencing certain conclusions, could be regarded as unethical, in the light of participants being unable to influence interpretations which are not neutral in ethical, political or personal manner. Also, an awareness of the power relationship where researcher might be seen as an expert (Holloway, 1989) should not be neglected.

Summary

In summary, I trust that an elaborate framework of the fundamental nature of a researcher’s paradigm with detailed explanation of its epistemological, ontological, axiological and methodological features was provided. Also, different versions of paradigms were outlined and their influence on the research design.

An outcome of the methodological debate was an emergence of pragmatism as a ‘leading’ or the ‘most workable’ approach in terms of combining both types of methodology. I fully agree with Tashakkori and Teddlie (1998) that it is possible to ‘work’ on philosophical and methodological ‘bridges’ between the quantitative and qualitative research traditions. These

authors emphasised the importance of the research question which should determine the most appropriate methodology and agree that the paradigm of pragmatism allows utilisation of mixed methodology and proposes an integrated methodology approach for the social sciences in general (Morgan, 2007).

Richardson (1996: 174) further suggests a need to accept a 'methodologically aware eclecticism in which the full range of options is kept in mind, in terms of both methods and philosophical assumptions'. This means 'incorporating a diversity of perspectives, voices, values and stances' and mixing convergence and consonance with divergence, dissonance and difference (Greene, 2006).

However, any research will inevitably remain only as "the researcher's version of reality" (Bannister et al., 1998), but this reality needs to incorporate knowledge about the research area, knowledge about the knowledge, as well as knowledge about a researcher and his personal journey.

In conclusion, the same quote from the Preface will be used: 'The act of questioning presupposes the possession of knowledge or belief: in questioning the questioner discloses not only the ignorance which his question expresses but also the knowledge or belief which allows him to diagnose his own ignorance and to formulate his question' (Melling, 1987).

Knowledge is created as part of a social process and could neither remain as specific or universal. This could be explained with the concept of transferability of learning from one context into another (Lincoln and Guba, 1985; cited in Tashakkori & Teddlie, 1998) i.e. usability of the existing knowledge under new conditions (Morgan, 2007).

It appears that any research might represent a 'perpetuum mobile' - the never ending search for answers to numerous questions posed and seemingly answered by a researcher. (Rowland, 2006:111) emphasized the importance of discovering our own ignorance in order to provide intellectual space for new knowledge - 'the subject always remains open to further interpretation, further questioning and new ways of knowing.' So, the question: What counts as truth, belief, evidence and knowledge still remains unanswered...

References:

- Banister, P., Burman, E., Parker, I., Taylor M. & Tindall, C., (1998). *Qualitative Methods in Psychology – A Research Guide*. Open University Press.
- Bryman, A. (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done. *Qualitative Research* 6: 97–113.
- Bryman, A. (2007). Barriers to integrating quantitative and qualitative research. *Journal of Mixed Methods Research* 1: 8–22.
- Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.
- Creswell, JW, Plano Clark, VL (2007). *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Curt, B.C. (1994). *Textuality and Tectonics: Troubling social and psychological science*. Buckingham: Open University Press.
- Firestone, WA. (1987). Meaning in Method: The Rhetoric of Quantitative and Qualitative Research. *Educational Research*, 16: 16–21.
- Greene, J. (2006). Toward a Methodology of Mixed Methods Social Inquiry. *Journal of Mixed Methods Research*, Volume 13, Issue:1, 93-98.
- Haslam, A. & Mcgarty C. (2003). *Research Methods and Statistics in Psychology*. Sage Publications Ltd.
- Holloway, W. (1989). *Subjectivity and Method in Psychology: Gender, Meaning and Science*. London: Sage.
- Howe, KR. (1988). Against the quantitative-qualitative incompatibility thesis or dogmas die hard. *Educational Research* 17: 10–16.
- Johnson, R.B., Onwuegbuzie, A.J. (2004). Mixed Methods Research: a Research Paradigm Whose Time Has Come. *Educational Research* 33: 14–26.
- Melling, D (1987). *Understanding Plato*. Oxford: University Press
- Morgan, D.L. (2007). Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods. *Journal of Mixed Methods Research*, Volume 1 - Number 1, 48-76.
- Reason, P. & Rowan, J. (1981). *Human Inquiry. A Source Book of New Paradigm Research*. Chichester: Wiley.
- Redhead, B. (1995). *Plato to Nato: Studies in Political Thought*. London: Penguin Books.
- Richardson, J.T.E. (1996). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences*. Oxford: Blackwell.
- Sandelowski, M. (2001). Combining qualitative and quantitative sampling, data collection and analysis techniques in mixed method studies research. *Nursing Health* 23: 246–255.
- Silverman, D. (1993). *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: SAGE Publications.

- Shuttlesworth, M. (2008). *Qualitative Research Design*
- Smith, A.J. (2003). *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London: Sage.
- Tashakkori, A. & Teddlie, C. (1998). *Mixed Methodology: Combining Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.
- Willig, C. (2008). *Introducing Qualitative Research in Psychology* (2nd Ed). Buckingham: Open University Press.

KRITIČKA OCENA RAZLIČITIH ISTRAŽIVANJA PARADIGMI

Rezime: U radu je prikazan celokupan okvir osnovne prirode istraživačke paradigme i data su detaljna objašnjenja njegovih ontoloških, aksioloških i metodoloških odlika. Isto tako, u radu se prikazuju različite vrste paradigmi, kao i njihov uticaj na osmišljavanje istraživanja. Rezultat metodološke rasprave je bila pojava pragmatizma kao „vodećeg” ili „najefikasnijeg” pristupa po pitanju kombinovanja obe vrste metodologije. U potpunosti se slažem sa Tashakkori i Teddlie (1998) da je moguće „raditi” na filozofskim i metodološkim „mostovima” između kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih tradicija. Ovi autori ističu važnost postavljanja istraživačkog pitanja budući da ono određuje najprikladniju metodologiju i slažu se da paradigma pragmatizma omogućava korišćenje kombinovane metodologije, a predlažu i integrisani metodološki pristup društvenim naukama u (Morgan, 2007). Richardson (1996: 174) dalje ističe potrebu da se usvoji „metodološki osvešćen eklekticism pri kome se na umu ima ceo niz opcija, metoda i filozofskih pretpostavki”. To bi značilo „primenu niza različitih perspektiva, glasova, vrednosti i pristupa”, kao i mešanje konvergentnosti i konsonance sa divergentnošću, disonancijom i različitnošću (Greene, 2006). Međutim, svako istraživanje će nesumnjivo ostati samo „istraživačevo viđenje stvarnosti” (Bannister i dr., 1998), a ta stvarnost treba da uključi znanje o istraživanoj oblasti, znanje o znanju, kao i znanje o istraživaču i njegovom ličnom putu. Kao zaključak navešću isti citat koji je naveden u predgovoru: „Čin postavljanja pitanja podrazumeva postojanje znanja ili verovanja: prilikom postavljanja pitanja, onaj koji postavlja pitanje pokazuje ne samo neznanje u vezi sa onim što je predmet pitanja, nego i u vezi sa znanjem ili verovanjem koje mu pomaže da uvidi sopstveno neznanje i da formuliše pitanje” (Melling, 1987). Znanje se formira kao deo društvenog procesa i ne može ostati ni specifično ni univerzalno. To se može objasniti pomoću koncepta prenosa naučenog iz jednog konteksta u drugi (Lincoln i Guba, 1985; navedeno u Tashakkori & Teddlie, 1998), tj. upotrebom postojećeg znanja u novim situacijama

(Morgan, 2007). Čini se da svako istraživanje može da se predstavi kao perpetuum mobile – stalna potraga za odgovorima na mnogobrojna pitanja koja postavlja istraživač i na koja samo naizgled odgovara. (Rowland, 2006:111) ističe važnost spoznaje sopstvenog neznanja kako bi se obezbedio intelektualni prostor za novo znanje - „tema uvek ostaje otvorena za dalju interpretaciju, dodatno istraživanje i nove vrste saznanja”. S tim u vezi, na pitanje šta se smatra istinom, verovanjem, dokazom ili znanjem još uvek ne postoji odgovor.

Ključne reči: epistemologija, ontologija, aksiologija, metodologija, pragmatizam

METRIJSKE KARAKTERISTIKE I FAKTORSKA STRUKTURA SKALE ZA ISPITIVANJE ODNOSA PREMA UPADLJIVOJ POTROŠNJI

Abstrakt: Upadljiva potrošnja se najčešće definiše kao onaj vid potrošnje čiji je prvenstveni cilj da istakne bogatstvo i društveni ugled potrošača. Primere upadljive potrošnje nalazimo u svim istorijskim razdobljima i u svim društvenim slojevima. Stoga, nameće se pitanje: koji to psihološki razlozi navode ljude, podjednako i bogate i siromašne, da troše preko svojih stvarnih mogućnosti u želji da zadive sebe i druge? Za potrebe budućih istraživanja psiholoških osnova upadljive/statusne potrošnje konstruisana je psihometrijska skala koja na primeru kupovine i nošenja firmirane odeće meri odnos ispitanika prema upadljivoj potrošnji. Na uzorku od 833 srednjoškolaca iz 15 srednjih škola i gimnazija sa teritorije Novog Sada, Beograda i Niša potvrđene su izrazito povoljne psihometrijske karakteristike ove skale (pouzdanost, homogenost i reprezentativnost). Ispitivanjem latentne strukture skale izdvojena su četiri faktora (privlačnost, pripadnost grupi, poštovanje i prestiž), koji kumulativno objašnjavaju 40,13% ukupne varijanse. Teorijska i upotrebna vrednost ove skale biće proverena u budućim istraživanjima koja će tragati za prediktivnim odnosom njenih latentnih dimenzija i već utvrđenih psiholoških konstrukata. Takođe, čini se da je daljom razradom ove skale moguće proširiti njenu primenu na ostale primere upadljive potrošnje.

Ključne reči: upadljiva potrošnja, manifestacija društvenog statusa, firmirana garderoba, psihometrijske karakteristike, faktorska analiza.

Uvod

Krajem XIX veka američki sociolog Torsten Veblen (2008) definisao je upadljivu potrošnju kao potrošnju koja ima za cilj da pred drugima pokaže bogatstvo i status onoga ko troši. Radi se o takvom obliku ponašanja koje karakteriše kupovina i akumulacija luksuznih dobara kao dokaz materijalnog blagostanja i pripadnosti privilegovanim društvenim položajima.

Raznovrsna ispoljavanja upadljive, statusne ili razmetljive potrošnje stara su koliko i ljudski rod. Sklonost upadljivoj potrošnji nije ograničena samo na najbogatije. Pripadnici svih društvenih slojeva, čak i oni najsiromašniji, bar povremeno svojom prekomernom potrošnjom odašilju poruke o svom navodnom materijalnom blagostanju. Razmetljivost i raspiništvo, koje najčešće vidimo prilikom različitih proslava i ispraćaja, rečito govore u prilog takvom zaključku. Nesumnjivo, upadljiva potrošnja ukazuje na uslovljenost ponašanja potrošača važećim društvenim očekivanjima i usvojenim interpersonalnim vrednostima. Ipak, bez obzira na očiglednu psihološku dimenziju ove pojave dosad je upadljiva potrošnja više zaokupljala pažnju ekonomista nego psihologa.

U nameri da stvorimo istraživački osnov za proučavanje upadljive potrošnje, odlučili smo da konstruišemo psihometrijsku skalu čiji je osnovni cilj da ispita odnos prema upadljivoj potrošnji na primeru kupovine i korišćenja firmirane garderobe. Postojala su dva razloga za donošenje takve odluke. Kao prvo, u želji da izbegnemo socijalno poželjne načine odgovaranja odlučili smo da naše ispitanike pitamo o njihovom odnosu prema upadljivoj potrošnji, a ne o njihovom ličnom iskustvu sa upadljivom potrošnjom. Kao drugo, imajući u vidu da su učenici srednjih škola nama najdostupniji ispitanici, odlučili smo da ispitujemo njihov odnos prema onom vidu upadljive potrošnje sa kojim su oni svakako upoznati. Na taj način, odgovore naših ispitanika posmatrali smo kao izveštaje svedoka koji su veoma dobro obavješteni o upadljivoj potrošnji - centralnoj temi našeg interesovanja.

Metod

Ispitanici i postupak

Istraživanje je sprovedeno tokom 2009. i 2010. godine i obuhvatilo je uzorak od 833 učenika iz 15 srednjih škola i gimnazija sa teritorije Novog Sada, Beograda i Niša. Od tog broja, 47,8% su bili učenici muškog pola, a 52,2% ženskog pola. Svoje materijalno stanje 84% učenika je procenilo kao zadovoljavajuće, dobro ili veoma dobro, njih 8,2% kao nezadovoljavajuće, a 7,8% kao odlično.

Instrument

Originalna verzija skale upadljive potrošnje (Marcoux, Filiatrault and Cheron, 1995) stvorena je i korišćena u Poljskoj za potrebe istraživanja naklonosti potrošača prema uvoznim ("zapadnim") proizvodima. Ova

verzija instrumenta sadrži 18 stavki koje su razvrstane u pet dimenzija: materijalistički hedonizam, komunikacija pripadnosti nasuprot disocijaciji iz grupe, demonstracija socijalnog statusa, interpersonalna medijacija i razmetljivost.

Branko Velov (2009) je preveo ovu skalu na srpski jezik, dopunio je stavkama i uskladio sa potrebama svog istraživanja i uveo skraćenicu CC (od engleskog „conspicuous consumption“ – upadljiva potrošnja). Umesto odnosa prema zapadnim proizvodima, centralno mesto zauzima odnos prema firmiranoj odeći kao vidu ispoljavanja upadljive potrošnje. Nakon ovih izmena skala je sadržala 24 stavke, a faktorskom analizom su izdvojena četiri faktora: materijalizam, seksualna kompeticija, interpersonalna medijacija i status. Njegovo istraživanje je pokazalo da je skala CC pouzdana budući da je Kronbahov alfa koeficijent iznosio 0,86 i da se skala može koristiti za naše jezičko i kulturno područje.

Za potrebe svog istraživanja Anja Mitić (2009) je skalu CC obogatila novim stavkama pri čemu su dodate 22 tvrdnje, tako da je skala imala ukupno 55 stavki. Skala je zadržala formu petostepene skale Likertovog tipa u kojoj zaokruživanje broja “1” označava stav Uopšte se ne slažem, a “5” stav Potpuno se slažem. U ovom radu korišćena je ova verzija skale CC.

Obrada podataka

Podaci su obrađeni statističkim paketom SPSS pri čemu je korišćen makro za procenu metrijskih karakteristika kompozitnih mernih instrumenta RTT9G (Knežević i Momirović, 1996; Momirović i Wolf, 1996), sa modifikacijama koje je 2000. godine izveo Stanislav Fajgelj. Ovim makroom proverene su mere reprezentativnosti, pouzdanosti i homogenosti skale upadljive potrošnje. Latentna struktura skale utvrđena je Hotelingovom metodom glavnih komponenti uz primenu Gutman-Kajzerovog kriterijuma za ekstrakciju faktora, koji su pre interpretacije zarotirani primenom normalizovanog Varimax postupka rotacije faktora.

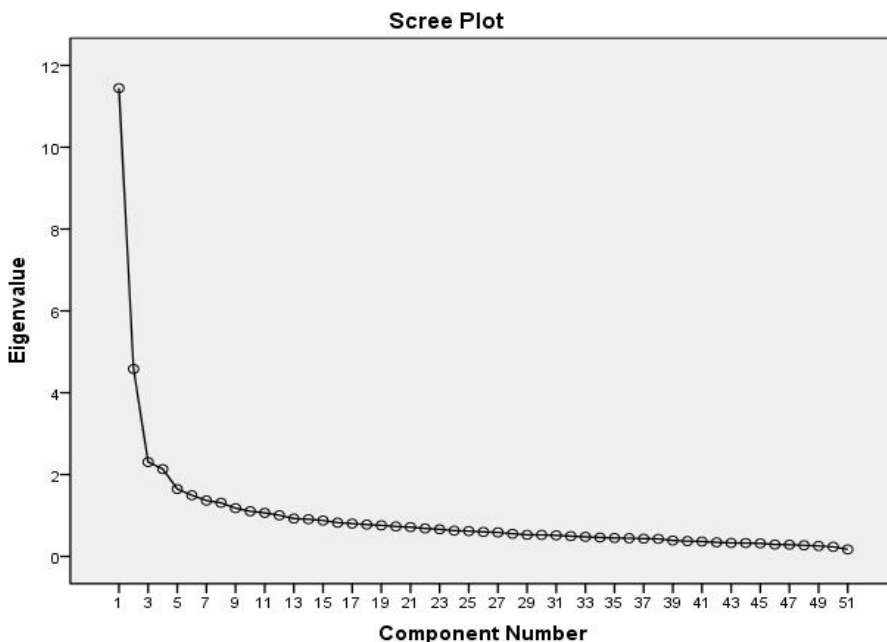
Rezultati

Na inicijalnom skupu od 55 stavki primenjen je postupak komponentne faktorske analize sa ciljem eliminacije svih onih stavki koje sa prvim glavnim predmetom merenja nemaju značajna faktorska zasićenja. Na ovaj način odbačene su četiri stavke, pa je originalna skala od

55 stavki redukovana na 51 stavku čije su se korelacije sa prvom glavnom komponentom kretale od 0,31 do 0,64.

Nakon redukcije broja stavki, primenom makroa RTT9G proverene su njene metrijske karakteristike. Pouzdanost prve glavne komponente merena Momirovićevom donjom granicom pouzdanosti iznosi $\beta_6=0,954$. Pouzdanost merena Kronbahovim alfa koeficijentom iznosi 0,928, mera pouzdanosti pod Gutmanovim modelom merenja je $\rho=0,981$, KMO mera reprezentativnosti ajtema iznosi 0,914, Kajzerova mera reprezentativnosti skale $\psi^2=0,973$, dok je mera homogenosti $H_1=0,200$ a $H_2=0,462$. Dobijeni koeficijenti pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti pružaju uvid u to da se radi o instrumentu sa odličnim psihometrijskim karakteristikama. Da bi se istražio latentni prostor odabranog skupa ajtema primenjen je postupak komponentne faktorske analize sa Promax rotacijom uz Kaiser normalizaciju. Na osnovu Scree kriterijuma (Slika 1) ekstrahovano je ukupno četiri faktora koji objašnjavaju 40,13% ukupne varijanse stavki, a čije su vrednosti karakterističnih korenova iznad 2. (Tabela 1)

Slika 1. - Scree test

Stavke koje u najvećoj meri definišu prvi faktor prikazane su u Tabeli 2. Prvi faktor objašnjava 22,44% varijanse i objedinjuje ajteme koji opisuju firmiranu odeću kao sredstvo za povećanje fizičke privlačnosti i doprinos

Tabela 1 - Vrednosti karakterističnih korenova i procenat objašnjene varijanse

Komponenta	Karakteristični koren	% objašnjene varijanse	kumulativni % objašnjene varijanse
<i>1</i>	<i>11,44</i>	<i>22,44</i>	<i>22,44</i>
<i>2</i>	<i>4,58</i>	<i>8,98</i>	<i>31,42</i>
<i>3</i>	<i>2,31</i>	<i>4,52</i>	<i>35,94</i>
<i>4</i>	<i>2,14</i>	<i>4,19</i>	<i>40,13</i>
5	1,65	3,23	43,36
6	1,49	2,93	46,29
7	1,37	2,68	48,97
8	1,31	2,57	51,54
9	1,18	2,31	53,85
10	1,10	2,16	56,01
11	1,07	2,09	58,10
12	1,01	1,97	60,07

Tabela 2 - Izvod iz matrice faktorske strukture - ajtemi koji definišu I faktor

Stavke	Faktorsko zasićenje
Većina mladića i devojaka izgleda bolje u firmiranoj odeći.	0,80
Privlačni mladić u firmiranoj odeći izgleda još privlačnije.	0,75
Privlačna devojka u firmiranoj odeći izgleda još privlačnije.	0,75
Ljudi koji nose firmiranu odeću su privlačniji od drugih.	0,70
Mladići koji nose firmiranu odeću izgledaju odvažniji.	0,69
Mladići koji nose firmiranu odeću izgledaju zreliji.	0,68
Firmirana odeća je lepših boja od nefirmirane.	0,66

lepšem izgledu (npr. Većina mladića i devojaka izgleda bolje u firmiranoj odeći) i imenovan je kao Privlačnost.

Stavke koje definišu drugi izdvojeni faktor prikazane su u Tabeli 3. Ovaj faktor objašnjava 8,98% ukupne varijanse.

Drugi faktor uključuje stavke čiji sadržaji opisuju nošenje firmirane

Tabela 3 - Izvod iz matrice faktorske strukture - ajtemi koji definišu II faktor.

Stavke	Faktorsko zasićenje
Mladići nose firmiranu odeću kako bi povećali sopstvenu vrednost u očima devojaka.	0,73
Devojke nose firmiranu odeću kako bi povećale sopstvenu vrednost u očima drugih devojaka.	0,68
Devojke nose firmiranu odeću kako bi povećale sopstvenu vrednost u očima mladića.	0,66
Nošenjem firmirane odeće ljudi žele da se dopadnu drugima.	0,64
Ljudi kupuju firmiranu odeću kako bi se pokazali i bili primećeni.	0,62
Ljudi koriste firmiranu odeću da bi se osećali važnijim.	0,62
Mladići nose firmiranu odeću kako bi povećali sopstvenu vrednost u očima drugih mladića.	0,61

odeće da bi se istakla sopstvena vrednost i privlačnost u očima drugih pripadnika grupe i izbegli odbacivanje i neprihvatanje (npr. Mladići nose firmiranu odeću kako bi povećali sopstvenu vrednost u očima devojaka), te je imenovan kao Pripadnost grupi.

Treći faktor nazvan Poštovanje opisuje odnos prema firmiranoj odeći koja ima za cilj da posluži kao sredstvo za izazivanje ugleda, poštovanja, popularnosti, utiska uspešnosti (npr. Nošenje firmirane odeće izaziva poštovanje drugih ljudi).

U Tabeli 4. dat je pregled stavki koje definišu treći faktor koji objašnjava ukupno 4,52% varijabiliteta sistema.

Tabela 5. daje pregled stavki koje imaju najviše korelacije sa četvrtim izdvojenim faktorom. Ovaj faktor objašnjava 4,19% ukupne varijanse.

Tabela 4 - Izvod iz matrice faktorske strukture - stavke koji definišu treći faktor.

Stavke	Faktorsko zasićenje
Nošenje firmirane odeće izaziva poštovanje drugih ljudi.	0,65
Firmirana odeća se nosi da bi se drugim ljudima nešto saopštilo.	0,64
Ljudi vas više poštuju kada nosite firmiranu odeću.	0,64
Nošenje firmirane odeće obezbeđuje popularnost među prijateljima i kolegama.	0,63
Ljudi nose firmiranu odeću kako bi izbegli podsmeħ drugih.	0,61
Mladi kupuju firmiranu odeću da ne bi bili odbačeni od društva.	0,58
Osobe koje nose firmiranu odeću imaju više uspeha u životu.	0,56

Tabela 5 - Izvod iz matrice faktorske strukture - ajtemi koji definišu četvrti faktor.

Stavke	Faktorsko zasićenje
Firmirana odeća je simbol uspeha i prestiža.	0,77
Firmirana odeća znači bogatstvo.	0,74
Uz firmiranu odeću idu i druge skupocene stvari.	0,74
Firmirana odeća je simbol društvenog statusa.	0,71
Nošenjem firmirane odeće saopštava se dobar materijalni status.	0,60
Firmirana odeća izražava identitet i način života osobe koja je nosi.	0,56
Uspešni ljudi nose isključivo firmiranu odeću.	0,45

Stavke koje se grupišu oko četvrtog faktora opisuju firmiranu odeću kao sredstvo za izražavanje boljeg materijalnog statusa, bogatstva, imovnog prestiža (npr. firmirana odeća je simbol uspeha i prestiža), te je stoga faktor nazvan Prestiž.

Koeficijenti korelacija među faktorima skale upadljive potrošnje prikazani su u Tabeli 6. Među izdvojenim faktorima postoji statistički značajna korelacija, a svi dobijeni koeficijenti korelacije su pozitivni. Najviši koeficijenti dobijeni su između faktora Privlačnost i Prestiž ($r=0,41$) i Pripadnost grupi i Poštovanje ($r=0,41$).

Tabela 6 – Bivarijatne korelacije faktora skale upadljive potrošnje.

Faktori	Privlačnost	Pripadnost grupi	Poštovanje
Pripadnost grupi	0,16		
Poštovanje	0,38	0,41	
Prestiž	0,41	0,23	0,31

Zaključak

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da se radi o instrumentu sa zaista dobrim psihometrijskim karakteristikama i stabilnom faktorskom strukturom. Budući da su u ovom istraživanju ispitanici bili iz populacije srednjoškolaca, svakako bi trebalo proveriti da li će doći do značajnije promene u faktorskoj strukturi kada se skala primeni i na populaciji odraslih različitog obrazovnog nivoa i različitih regiona, a trebalo bi utvrditi i da li postoje međupolne razlike. Teorijska i upotrebna vrednost ove skale biće proverena u budućim istraživanjima koja će tragati za prediktivnim odnosom njenih latentnih dimenzija i već utvrđenih psiholoških konstrukata. Isto tako čini se da je daljom razradom ove skale moguće proširiti njenu primenu na ostale primere upadljive potrošnje.

Literatura:

1. G. Knežević i K. Momirović (1996): RTT9G, program za analizu metrijskih karakteristika kompozitnih mernih instrumenata. U P. Kostić, Problemi merenja u psihologiji, 2. Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
2. Marcoux, J. S., Filiatrault, P. & Cheron, E. (1995): The attitudes underlying preferences of young urban educated Polish consumers towards products made in western countries. *Journal of International Consumer Marketing* 9: 5-29.
3. Mitić, A. (2009): Upadljiva potrošnja, interpersonalne vrednosti i materijalni status kod mladih. Završni rad. Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
4. Momirović, K i Wolf, B. (1996): Uvod u teoriju merenja. I. Interne metrijske karakteristike kompozitnih mernih instrumenata. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. Tekst dostupan u elektronskom formatu.
5. Veblen, T. (2008): Teorija dokoličarske klase. Mediterran, Novi Sad.
6. Velov, B. (2010): Upadljiva potrošnja, osetljivost na interpersonalni uticaj i konformizam kod mladih. Zbornik radova: XVI naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji 80-81. Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski Fakultet, Beograd.

METRIC CHARACTERISTICS AND FACTOR STRUCTURE SCALE FOR ANALYZING ATTITUDE CONSPICUOUS CONSUMPTION

Summary: Conspicuous consumption is usually defined as the type of expenditure whose primary goal is to highlight the wealth and social standing of consumers. Examples of conspicuous consumption found in all historical periods and in all social classes. Therefore, the question arises: what psychological reasons lead people, both those rich and those poor, to spend more than its real capabilities in order to impress themselves and others? For the purposes of future research psychological bases of striking / status consumption is constructed psychometric scale that the example of purchasing and wearing designer clothes extent the relationship of respondents to the conspicuous consumption. In a sample of 833 students from 15 secondary schools and grammar schools in the territory of Novi Sad, Belgrade and Nis, confirmed the very good psychometric properties of this scale (reliability, homogeneity and representativeness). By examining the latent structure of rooms

set aside the four factors (attractiveness, group affiliation, respect and prestige), which cumulatively explained 40.13% of the total variance. Theoretical and uses of this scale will be tested in future research to look for predictive relationship of its latent dimensions and have established psychological constructs. Also, it seems that the further elaboration of this scale can be extended to its application to other examples of conspicuous consumption.

Keywords: conspicuous consumption, a manifestation of social status, branded wardrobe, psychometric characteristics, factor analysis.

CONTRASTIVE VIEW OF POLYSEMOUS AND HOMONYMOUS TERMS IN BUSINESS ENGLISH JARGON

Summary: This paper is an endeavour to highlight the problem of multimeaningfulness in business English vocabulary. It deals with the phenomena of polysemy and homonymy which often appear as “stumbling blocks” to linguists and learners of business English. The article will first address the essential aspects of polysemy and homonymy and offer a contrastive view of the two phenomena. A list of carefully chosen polysemous and homonymous terms will be a point of departure for demonstrating a variety of meanings that a term can have in different contexts. The author will share her extensive practical experience in teaching business English and focus on the importance of context awareness as fundamental to helping students to develop business vocabulary skills. The research into selected terms indicates the necessity of implementing adequate teaching techniques that will boost the learning process.

Key words: multimeaningfulness, polysemy, homonymy, business English, context awareness, teaching techniques.

As it is known, technical terms are standards set to avoid misunderstanding and ambiguity in any specific line of business. However, practice has shown that quite often, one and the same technical term can have different meanings depending on the context. Linguists say that, in everyday language, multimeaningfulness even has a positive effect, as it shows how rich the language is. On the other hand, with standardised terms, defined as clear, precise, concise and monosemous, it can lead to confusion. First, we will draw a line of distinction between polysemy and homonymy which, according to some linguists, is often quite vague.

1. Polysemy

A general definition that linguists agree upon is that polysemy is the central lexical mechanism in the organisation of the lexical system. It is based on the ability of a lexeme to have more meanings, more semantic extensions.

“When we encounter two or more words with the same form and related meanings, we have what is technically known as polysemy. Polysemy can be defined as one form (written or spoken) having multiple meanings that are related by extension.” (Ravin, Y., Leacock, C. 2000).

Polysemy of a lexeme is, to a large extent, the result of language economy since, as linguists would put it, the lexical fund of many languages is very restricted, i.e. there are more concepts around us than lexemes to express them. “Polysemy is economically motivated because it subsumes several meanings under a single form (...) The set of related meanings can be thought of as a connected region in a conceptual space mapping out linguistic meanings (...) Polysemy represents a correspondence between a form and a larger region in conceptual space; the larger the region, the fewer total words necessary to cover the conceptual space and the more economically motivated the form-meaning correspondence.” (Croft, 2002:106).

2. Homonymy

Most linguists that have studied lexical homonymy are of the opinion that homonyms refer to those lexemes that have the same form, but diverse, synchronically unrelated meanings. There are two main reasons for homonymy: a) disintegration of the former polysemantic structure of a lexeme resulting in complete diversion from the original one; b) foreign word borrowings.

“Homonymy concerns those language forms which exhibit one form and two distinct senses that cannot be related to each other. The stock example of homonymy is “bank”, which can either mean “financial institution” or “land at river edge”, but these two senses cannot be related to each other. (...) In the case of homonymy, it is impossible to perceive a relation of nonliteral similarity between the two senses, or construct a metaphorical mapping between the two concepts, but in the case of polysemy, this should be possible.” (Taylor, 1995:123).

We can conclude that homonyms are opposed to each other by mutual exclusion and are not contextually interchangeable.

3. Polysemy versus homonymy

It is not always easy enough to draw a line of distinction between polysemy and homonymy. "Homonymy is a meaning relation which holds between two or several words with the same shape (spelling and pronunciation). The same word may have different meanings and this we call polysemy. A polysemous word is treated as a single entry in a dictionary, while a homonymous one has a separate entry for each homonym. (...) "Synchronically, which is the best approach to the problem, the differentiation between polysemy and homonymy is as a rule based on semantic criteria distinguishing between related and unrelated meanings." (Milojević, 2000:80).

Lexicographers have faced a major problem in this respect, when deciding whether to treat the two formally same lexemes as two meanings of one lexeme, or as two independent lexemes. The basic but the most subjective criterion would be "a feeling for language". Some linguists say that much more serious would be the criterion of word etymology. Gortan-Premk, D. (2004:151) is of the opinion that polysemy and homonymy are the facts of language synchronicity; so the distinguishing criteria should be based on the elements of synchronicity. If two lexemes are not semantically related, from a synchronical point of view it will not be justifiable to treat them as different meanings of one and the same polysemous lexeme. For precision purposes, some linguists additionally suggest the implementation of semantic and morphological criteria, which further results in the implementation of componential analysis.

The author's intention is to highlight the world of polysemy and homonymy in business English and focus on the list of carefully chosen technical terms that are widely used in business jargon.

A list of abbreviations used in the glossary

adj	adjective	n	noun
BE	business English	n ph	noun phrase
F	French	OE	Old English
GE	standard English language	OF	Old French
L	Latin	v	verb
ME	Middle English	v ph	verbal phrase
MF	Middle French		

4. Glossary of Polysemous and Homonymous Terms

1	Asset (n<OF)	GE	Advantage (Today, a good command of BE is an asset)
	Asset	BE	1 overall property
Her assets include shares in the co. and a house in France. 2 capital of the company
Their assets are only 5 m euros. 3 the credit side of a company's balance sheet (accounts receivable)

The noun "asset/s", which in general lexis means an advantage, can make three extensions in business English. Although used in different contexts, they are semantically related, i.e. polysemous in character, and denote "capital".

2	Bond (n<ME)	GE	Connection between people
	Bond	BE	1 legal agreement / guarantee
They entered into a solemn bond. My word is my bond. 2 debt security which earns interest 3 a sum of money that is paid as bail
He was released on USD 5,000 bond. 4 goods in bond
(imported goods stored in a customs warehouse)

The noun "bond", denoting in general English "connection between people", still dwells on a similar meaning in the first three extensions. However, the noun phrase "goods in bond" is diverse in character and can be treated as homonymous.

3	Clear (v<OF)	GE	To remove sth that is not wanted
	Clear	BE	1 selling cheaply to get rid of stock 2 clearing goods through customs 3 making net profit
(clearing 10%, or USD 5,000 on the deal=making 10% or 5,000 net profit) 4 clearing a cheque
(collecting the check amount)

The verb "to clear", meaning "to remove sth that is not wanted or needed" makes four extensions in business English. The first mentioned is polysemous, while those numbered 2, 3 and 4 are of different meanings, and synchronically can be considered as homonyms.

4	Conversion (n<OF)	GE	Changing from one use into another
	Conversion		1 change of one currency into another 2 price at which preference shares are converted into ordinary shares

3 changing small denomination stocks into those of large denominations

The noun “conversion”, which in general lexis denotes “changing from one use into another” shares the same meaning in all its 3 polysemous extensions.

5	Endorsement (n<F)
Endorsement | GE
BE | Official or public support to a person or thing
1 a signature needed on a document to make it effective in law
2 annex to an insurance policy denoting a change in the conditions, or adding a new condition to those in the main document
3 endorsement- making a bill of exchange payable by putting one’s signature on the reverse of the documents |
|---|---|----------|--|

The noun “endorsement” in general lexis means “someone’s official or public support to a particular person or thing”. The three extensions made by this noun are basically semantically related and can be treated as polysemous.

6	Execution (n< MF)
Execution | GE
BE | Performance
1 realisation - putting into effect (contract, plan, order)
2 signing of documents – (loan agreement/guarantee) in the presence of witnesses
3 observing sb’s last will - carrying out the directions contained in sb`s will
4 expropriation – execution against any property |
|---|---------------------------------------|----------|---|

The noun “execution” in everyday English means “performance/completion”. Its four extensions in business English are completely related to the basic meaning and share the idea of “realisation”.

7	Extension (n<L)
Extension | GE
BE | A part added to something
1 allowing extra time for sth /sb (an extension of contract for 2 years)
2 making sth available (extending a loan to sb)
3 providing full specification of sth (extending an invoice) |
|---|-------------------------------------|----------|---|

The noun “extension” makes three polysemous realisations in business English, all sharing the basic meaning of “allowing extra time and room for something”.

8	Goodwill (n<OF)	GE	Inclination/friendly feelings towards other people

Goodwill	BE	<ol style="list-style-type: none"> 1 good reputation of a business 2 making clients respond positively (to build goodwill) 3 payments to senior executives to encourage them in their work 4 the difference between book value and market value of a company
----------	----	--

The first three extensions of the noun “goodwill” are obviously semantically related, having in common a positive attitude to other people; on the other hand, the last one is diverse from the original meaning of the basic noun and can be considered as a homonym.

9	Kite (n<OE)	GE	A toy flown in the wind
	Kite	BE	<ol style="list-style-type: none"> 1 stolen /forged cheque (illegal increase in its face value) 2 B/E without cover (a B/E without sufficient cover in the a/c) 3 illegal share price increase (increasing share price by dishonest tricks)

The noun “kite”, which in general lexis means a children`s toy, makes three extensions in business English. Although they are used in different contexts, they are semantically related, as all of them share the meaning of something which is “artificial, illegal and dishonest”.

10	Negotiate (v<F)	GE	To successfully get over something
	Negotiate	BE	<ol style="list-style-type: none"> 1 to have business talks with sb (to negotiate a contract) 2 negotiating a check (encashing it) 3 negotiating a B/E (selling it /transferring ownership to sb else)

The verb “to negotiate”, which in everyday English means “to get over something difficult” gives three polysemous extensions in business English. The meaning that all those extensions share would be “successful accomplishment of the task”.

11	Outstanding (adj<OE)	GE	Extraordinary, extremely good
	Outstanding	BE	<ol style="list-style-type: none"> 1 outstanding amount (not yet paid) 2 outstanding amount (undrawn/not yet engaged)

Although the adjective “outstanding”, in general lexis, means “excellent/extraordinary”, it makes two homonymous extensions in business English which remain semantically unrelated.

12	Portfolio (n<It)	GE	A thin flat case for carrying documents/drawings
----	-------------------------	----	--

Portfolio	BE	1 share/loan/investments/B/E portfolio 2 all the responsibilities of a government minister (finance portfolio) 3 range of products offered by a particular company (portfolio of wines)
-----------	----	--

The noun “portfolio”, which originally meant “a large flat bag for carrying documents”, makes several extensions in modern business English. All of them are semantically related and denote a range/collection or a set of something.

13 Principal (n<F)	GE	Headmaster of a school
Principal	BE	1 ordering party (the person for whom an agent/broker acts) 2 loan amount

All the extensions of the noun “principal” are polysemous in character, since the meaning they share denotes “the head”, or “the main part of something”.

14 Provision (n<F)	GE	The supply of something
Provision	BE	1 providing money from profits for bad and doubtful debts The bank has made a USD 5m provision for bad debts. 2 legal protection A clause in a loan agreement, e.g. We have made provision to this effect in the loan agreement.

The above extensions of the noun “provision” are obviously semantically related, although used in different contexts. They share the meaning of “supply of something used as a protection”.

15 Quotation (n<F)	GE	Words from a book/play/film that someone else has said or written
Quotation	BE	1 listing the share price on a stock exchange The company is going for a quotation on the stock exchange. 2 offer including the prices of the goods: His quotation was higher than the others. 3 a statement of the insurance premium for which an insurer is willing to accept a proposal of insurance

The meaning that all the extensions of the word “quotation” share in business English

implies "something that someone has said or written".

16	Reference (n<F)	GE	A written/spoken comment that mentions sb/sth
	Reference	BE	1 written report on sb`'s ability/character
The article made direct reference to one of our staff. 2 letters/numbers which enable sb to find a filed document
Please, quote our reference in your reply. 3 subject line of a letter
Your subject line should be striking.

In case of "reference" we also have one word carrying different meanings in different contexts. All those meanings are semantically related which is a true example of polysemy.

17	Return (n<MF)	GE	Coming back
	Return	BE	1 profit from money invested shown as % 2 official report on business performance of a co
(daily, quarterly returns)

The first extension of the noun "return" shares the meaning with the basic noun from the general lexis, whereas the other one is semantically diverse, from the synchronical point of view, and can be treated as homonymous.

18	Security (n<L)	GE	Safety from harm/damage
	Security (ies)	BE	1 pledge (collateral security)
His house is being held as security for a loan. 2 stocks and bonds traded on a stock exchange

The noun "security" in general lexis denotes "additional guarantee" and makes polysemous extensions in different business English contexts.

19	Spread (n<OE)	GE	growth/development
	Spread	BE	1 range of sth
He has a wide spread of investments. 2 risk spread
Risk spread is often important for insurance business. 3 margin
(the difference between the cost price and the selling price of sth)

The first two extensions obviously concern polysemy, while in the case of "margin" the

distinction between polysemy and homonymy is rather vague.

20	Settlement (n<OE)	GE	The place where people live
	Settlement	BE	1 payment
In settlement of the bill we enclose a cheque. 2 a formal agreement that ends a dispute
They are negotiating a peace settlement.

The extensions that the noun "settlement" makes in business English are very diverse from the original meaning of the basic noun and can be treated as homonyms.

21	Stock (n<OE)	GE	A supply of sth that is available for use
	Stock	BE	1 share
(ownership security traded on a stock exchange) 2 quantity of goods for sale 3 capital stock
(capital of a co subscribed by its members)

Although used in business English in most different contexts, the above extensions have basically the same meaning and can be considered as polysemous.

22	Warranty (n<OF)	GE	Guarantee period
	Warranty	BE	1 promise to do something which is part of a contract 2 statement of the insured declaring that the facts given by him are true

The overview we have made into a list of polysemous and homonymous terms makes us draw a conclusion that polysemy as a systemic phenomenon markedly prevails, perhaps due to the fact that it is largely economically motivated. However, homonymy is not a systemic phenomenon and is only a fact of a lexical system.

Although well known linguists have argued for years as to the most adequate criteria to solve the question of ambiguity caused by polysemy and homonymy in particular, we strongly believe that a synchronical approach is the best solution to the problem.

5. Some language teaching techniques

The research we have just made into the list of polysemous and homonymous terms makes us reflect on the role of the teacher involved in the learning process. With regard to the complexity of the subject, we may deduce that the teacher must have a comprehensive background knowledge of the subject matter to be able to communicate and explain to his students the related terminology. In addition, we should reflect on the way in which theory is linked to practice and the way business terminology is taught in the classroom. It is most effective to start a lesson by presenting vocabulary in the form of a PowerPoint presentation. Visual aids enable students to easily and efficiently memorize the relevant terms. However, the basic question is: "How to motivate students and make them all take part in the discussion". The focus should always be on an interactive classroom. The teacher is expected to be enthusiastic, since his interest in the subject matter will carry his students along. He should help his students to develop context awareness. Whether it concerns reading comprehension, or translation, he should keep on saying to his students: "If you have any ambiguity as to the message of the sentence, or come across any technical term, or phrase that you don't fully understand, go back to the previous sentence, go on with the following sentence, perhaps you'll clear it up that way. Context makes the meaning".

We could draw attention to different approaches to teaching business vocabulary in the class. "**Networking**" is a system of trying to meet with and talk to other people that may be useful to you in your work. "**Brainstorming**" is a way of making a group of people all think about something at the same time and express ideas as they cross their minds, without any preparation. The purpose is to create good ideas, or solve the problem on the spot. Students could be often asked to make **PowerPoint presentations** on the topics they choose, related to any of the units from their teaching materials. To promote interactive classroom, it is suggested that the teacher encourages his students to do lots of role-playing. They like being allocated roles, which they often take as both fun and research activities. Finally, they should do "**case studies**" as the most sophisticated language learning technique. It starts with identification of the problem and goes on as a brainstorming activity, until students reconcile their views and offer solution to the problem.

To escape the trap of multimeaningfulness in business English, the teacher should energize his students and help them to develop context awareness. Along with background knowledge of the subject matter, a variety of techniques we have mentioned will assist students in vocabulary building and enable them to overcome the gap between classroom and reality.

References:

- Adam, J.H. (1990). *Longman Dictionary of Business English*, Harlow: Longman and York Press.
- Croft, W. (2002). "Typology and Universals", *Language Arts & Disciplines*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1997). *English as a Global Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Hornby, A.S. (2005). *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford: Oxford University Press.
- Howard, J. (1989). *Words and their Meaning*, London: Longman.
- Macmillan, (2007). *English Dictionary for Advanced Learners*, Oxford: Macmillan Publishers.
- Milojević, J. (2000). *Word and Words of English*, Beograd: Papirus.
- Partridge, E. (1983). *Origins - A Short Etymological Dictionary of Modern English*, New York: Greenwich House.
- Радосављевић, М. (2009). *Феномен полисемије у финансијском вокабулару енглеског језика*, Београд: Удружење научних и стручних преводилаца Србије.
- Ravin, Y., Leacock, C.(2000). "Polysemy: Theoretical and Computational Approaches", *Language Arts & Disciplines*, Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, J. R (1995). "Finding Metaphor in Grammar and Usage", *Linguistic Categorization*, Book 5, Oxford: Clarendon Press.
- The New Oxford American Dictionary*, (2001). New York: Oxford University Press Inc.
- Ullman, S. (1962). "Polysemy and Meaning Chains", *Semantics, An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford: Basil Blackwell & Mott.

KONTRASTIVNI PRISTUP POLISEMNIM I HOMONIMNIM TERMINIMA U POSLOVNOM ŽARGONU ENGLESKOG JEZIKA

Rezime: Ovaj rad je pokušaj da se osvetli problem višeznačnosti u poslovnom registru engleskog jezika. Reč je o pojavama polisemije i homonimije koje često predstavljaju „kamen spoticanja“, kako za lingviste, tako i za sve one koji se bave izučavanjem poslovnog engleskog jezika. U članku se najpre ukazuje na najvažnije aspekte polisemije i homonimije, uz kontrastivni pristup razmatranju ovih fenomena. Polaznu osnovu za analizu raznovrsnih značenja, koje jedan termin može imati u različitim kontekstima, čini brižljivo odabrana lista polisemnih i homonimnih termina. Autorka primenjuje lično praktično iskustvo u nastavi poslovnog vokabulara i ističe suštinski značaj konteksta u ovladavanju relevantnom stručnom terminologijom. Analiza odabranih termina ukazuje na neophodnost primene odgovarajućih nastavnih tehnika koje će podsticajno delovati na proces učenja.

Ključne reči: višeznačnost, polisemija, homonimija, poslovni engleski jezik, svest o kontekstu kao celini, nastavne tehnike

THE PROCESS OF DESIGNING A WORK-RELATED ENGLISH COURSE

Abstract: Course designing is a complex process which as a result should have a useful and productive course based on the learners' needs. Work-related courses pose increasing demands on teachers as course designers. This paper aims at investigating necessary steps in the process of designing work-related courses. Course-developing process starts with the analysis of principles, environment and needs, which is followed by making decisions on content and sequencing, format and presentation and monitoring and assessing. Finally, the course is evaluated in order to check if it is successful and where it needs to be improved.

Key words: course designing process, course model, environment and needs analysis, evaluation.

Introduction

Great expansion in science, technology and economy during the second half of the 20th century created the demand for an international language and led to accepting English as the primary language for international communication. Consequently, English for specific purposes (ESP) has become one of the most important segments of English language teaching (ELT). Due to the trend of globalization around the world, companies are becoming more and more internationalized and employees are required to possess a certain level of knowledge of English language. Business English (BE), as a branch of ESP, has attracted increasing interest and awareness. The need to design and teach relevant BE courses increased and planning and designing an appropriate work-related course that suits a target group became very challenging. The content of individual courses may vary considerably, but they are always determined by the learners' needs and objectives.

As a result of these changes, a new generation of learners was generated. These learners are people who know exactly why they are learning

the language and they do not only need to know English, they also need to develop a range of communicative language competences in order to be able to perform their job-related tasks properly. Consequently, attitudes towards learners changed. The importance of the learners and their attitude to learning become an integral part of course designing and they are seen to have different needs and interests which influence their motivation to learn. This encouraged the development of courses in which relevance to learners' needs and interests was dominant.

The course designing process should be based on a comprehensive model. Nation and Macalister (2010, p. 3) suggest a model presented in Fig. 1. The model consists of three outside circles and a subdivided inner circle.

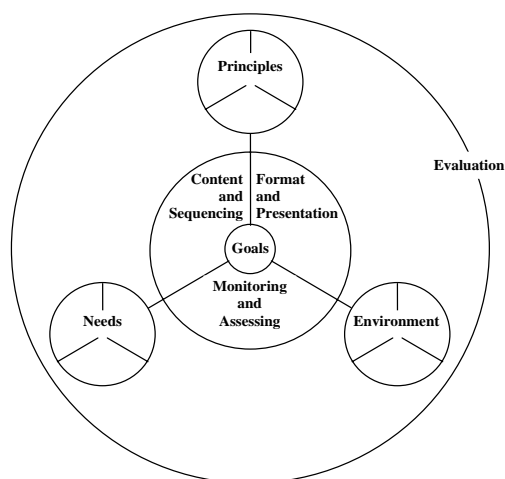

Fig. 1 – course designing model

1. Course designing model

The outer circles (principles, environments, needs) involve practical and theoretical considerations that will have a major effect in guiding the actual process of course designing. There are a wide range of factors to be considered when designing a course and they are considered in three sub-processes: environment analysis, needs analysis and the application of principles. Environment analysis gives insight into factors related to learners, teachers and the learning situation. After conducting needs analysis, course designers acquire data on the present proficiency, future needs and wants

of the learners. The application of principles involves deciding on the most important principles and their application through the whole design process. The inner circle has goals at its centre. This is meant to reflect the importance of having clear general goals for the course.

The content and sequencing part of the inner circle represents the items to learn in a course, and the order in which they will be presented. Consideration of content ensures that the learners are getting the best return for learning effort in terms of the usefulness of what they will meet in the course, and that they are covering all the things they need to cover for a balanced knowledge of the language.

The format and presentation part of the inner circle represents the format of the lessons or units of the course, including the techniques and type of activities that will be used in the learning process. This is the part of the course that the learners are most aware of. Therefore, it is important that it is guided by the best available principles of teaching and learning.

The monitoring and assessment represent the need to give attention to observing learning, testing the results of learning, and providing feedback to the learners about their progress. It provides information that can lead to changes at most of the parts of the course designing process.

A large circle drawn completely around the whole model represents evaluation. Although it is a generally neglected aspect of course designing, it involves looking at every aspect of a course and provides information if the course is adequate and where it needs improvement.

2. Environment Analysis and Needs Analyses

Environment analysis, also called situation analysis, is an important part of course designing because at its most basic level it ensures that the course will be usable (Nation, Macalister, 2010: 14). Environment analysis involves considering the factors that can arise from the learners, the teachers and the teaching and learning situation.

BE learners typically have a great deal of knowledge in their own field and want to achieve job-related objectives requiring specific linguistic competence. For example, they primarily might need English to be able to give presentations, make phone calls, participate in meetings, conduct negotiations, write reports, etc. Apart from general information, such as age,

sex, mother tongue, educational and professional background, the teacher designing a BE course for a specific group of learners should pay attention to various factors. They often study English at the same time as they do a full-time job. Thus, they may come to classes tired and distracted. Also they might come to classes reluctantly because their manager is expecting them to attend classes. Learners in the same group are unlikely to have the same level of language knowledge. All these can influence the designing of the course, as well as the atmosphere during the course and most importantly the results and how successful the course is.

The BE teachers' role is manifold. Harding lists five key roles of teachers as follows: teacher or language consultant, course designer and materials provider, researcher, collaborator and evaluator (Harding, 2007: 7). Teachers as course designers are often faced with various problems. For many teachers, formal training has been largely related to general English language teaching. Once they start teaching and designing a BE course, teachers might find themselves dealing with subject matter that they have little knowledge of. They may find they have far less knowledge and experience in the subject than their learners, who belong to a specific discourse community with the knowledge of specialist language. Bridging the gap between what the learners know and what the teacher knows is a vital step towards a successful course.

The teaching and learning situation can also affect the successfulness and usability of the course. For instance, a suitable classroom, seating arrangement, available time, i.e. if there is enough time for the learners to reach the goals, available resources, i.e. if the course is unusable if the planned material is too expensive or requires technology facilities that are not available.

The formal concept of needs analysis was largely established during the 1970s. It is directed mainly at the goals and content of a course and can broadly be described as identifying what learners will be required to do with the foreign language in the target situation. It makes sure that the course will contain relevant and useful things to learn and it examines what the learners already know and what they need to know.

Hutchinson and Waters (Hutchinson, Waters, 1987) divide needs into target needs and learning needs. Target needs refer to: necessities (what the learner has to know to function effectively), lacks (what the learner knows and does not know already) and wants (what the learners think they need). Needs are not always clear and are always changing so

it is important that needs are observed from a variety of perspectives at a variety of times. The perspectives can vary according to the type of need, the source of information, the data-gathering tool, and type of information. Times of needs analysis can include needs analysis before a course begins, needs analysis in the initial stage of a course, and ongoing needs analysis during the running of the course. If a course is to be repeated with different learners, then needs analysis at the end of the course is useful as well.

Needs analysis is a kind of assessment and thus can be evaluated by its reliability, validity and practicality. Reliable needs analysis involves using balanced, standardized tools that are applied systematically. Valid needs analysis involves looking at what is relevant and important. Practical needs analysis is not expensive, does not occupy much of the learner's and teacher's time, provides clear, easy-to-understand results and can easily be incorporated into the course designing process.

Needs analysis should be a collaborative investigation involving employers as sponsors, teachers as course designers and learners. It should analyze a range of needs using various data-gathering tools. The quality of data depends mostly on selecting appropriate data gathering techniques. In view of the complexity of needs, it is desirable to use more than one method. The choice depends on the time and resources available.

The most frequently used methods are questionnaires and interviews. Questionnaires are standard tools, they do not take long to administer and it is often possible to get information from a large number of learners. Interviews can be useful after questionnaires, especially if interviews can be arranged to confirm initial comments or conclusions about needs. In an interview the teacher can probe response and thus gain an in-depth understanding of actual needs. Additionally, unclear questions or answers can be clarified during the interview. Ideally, the teacher should have interviews with in-company course coordinators, students' managers and with individual students. During these interviews the teacher can gain insight into their company's foreign language needs and get answers to crucial questions such as the following:

- What does the company want the students to be able to do in English?
- What are your staff's most urgent short-term needs for English?
- Which area is the most important for the job: speaking, writing, reading or listening?
- Have the students had any training before and what kind of previous training courses have been arranged?

- What is the learners' attitude towards learning languages?
- What do the learners find most difficult about English?
- What kind of feedback does the company want from the teacher?

Needs should not be considered only in terms of target situation needs. It is not enough to base a course design simply on the target objectives. It is also necessary to take into account potentials and constrains of the learning situation, the need for a task to be enjoyable, fulfilling, manageable, generative, etc. The course's general orientation is the target situation, but the specific content is a response to learning needs.

The course designer must also concentrate on the answers to the following questions:

1. Why are the learners taking the course? Is attending the course mandatory or optional?
2. What is the learners' attitude towards the BE course?
3. How do the learners learn?
4. What is their learning background? What methodology will appeal to them?
5. What resources are available?
6. Where will the course take place? Are the surroundings pleasant, dull, noisy, cold, etc.?

3. Language Teaching Principles

It is very important that course design makes a connection between the research and theory of language learning and the practice of designing courses in order to help teachers make the right decisions on how learning can be encouraged. The studies on language and language acquisition can guide the choice of what to teach and how to sequence it, and they can emphasize the importance of thoughtful processing of teaching material, the importance of taking into account individual differences and learning styles and the learner's attitude and motivation.

Nation and Macalister (2010) suggest that, in order to design a useful and productive course, teachers should pay special attention to the following principles:

1. A language course should provide the best possible coverage of language in use through the inclusion of items that occur frequently in the language, so that the learners get the best return for their learning effort.
2. A language course should train learners how to learn a language, so that they can become effective and independent language learners.

3. A language course should progressively cover relevant language items, skills and strategies.
4. The course should help the learners to make the most effective use of previous knowledge.
5. A language course should provide activities aimed at increasing the fluency.
6. The learners should process the items to be learned as deeply and as thoughtfully as possible.
7. The course should be presented so that the learners have the most favorable attitudes to the language, users of the language, use of the language and their chances of success in learning the language.
8. There should be opportunity for learners to work with the learning material in ways that most suit their individual learning style.
9. The selection, gradation and assessment of the material in a language course should be based on a careful consideration of the learners and their needs, the teaching conditions, and the time and resources available.
10. Learners should receive helpful feedback which will allow them to improve the quality of their language use.

4. Goals

A BE course has to be tailored to meet the needs of learners who have specific needs based on professional contexts of communication and who have already mastered general English. These learners are preparing for a wide range of jobs, such as managers, accountants, financial advisors, secretaries and the similar. The selection of content for a course is based on topics, themes or work-related situations, and it is useful to check to see that the language items are covered in the most useful way. Business people do not always need to know the full complexities of English grammar. Certain concepts are typically discussed in business-related situations, e.g. describing changes and trends, quality, products, processes, strategies. Hence some structural areas may require more attention, such as conditionals in negotiating or modality for expressing possibility or politeness. Making well-justified decisions about content is one of the most important parts of course designing. If poor content is chosen, then excellent teaching and learning may result in a poor return for learning effort. Some teachers break goals down into smaller well-specified more linguistically powerful functional areas such as comparing and contrasting, expressing cause and effect, recommending, agreeing and disagreeing. This breaking into smaller units is especially useful for monitoring and assessing the learners' progress.

5. Monitoring and Assessment

The purpose of the monitoring and assessment of the course design is to decide what to test and how to test it and to make sure that the learners will get the most benefit from the course. This involves carefully observing the learners and the course, and suggesting changes to the course and the way it is run. The major types of monitoring and assessment that can occur as part of a course are listed in Nation and Macalister (Ibid: 108-109):

1. Placement assessment – the learners are assessed at the beginning of a course to see what level of the course they should be in.
2. Observation of learning – while the course is running, the activities that the learners do are carefully monitored to see if each particular activity is likely to achieve its learning goal.
3. Short-term achievement assessment – at regular intervals during the course, the learners may be monitored to see what they are learning from the course.
4. Diagnostic assessment – it is useful to know where learner's strength and weaknesses lie and where there are gaps in their knowledge. This is an attempt to locate areas of needs and it can be done through interpreting the results of placement tests, achievement testing, and proficiency testing, through observing learners in learning tasks, interviewing learners and through diagnostic tests.
5. Achievement assessment – usually at the end of a course, and perhaps at one or two other points during the course, the learners are assessed on what they have learned from the course.
6. Proficiency assessment – proficiency assessment is based on items drawn from the language as a whole rather than from the content of a particular course. It tries to measure a learner's language knowledge in relation to other learners who may have studied different courses or in relation to areas of language knowledge that are based upon an analysis of the language. Proficiency assessment has the goal of seeing what learners have reached in their knowledge of language.

6. Evaluation

The aim of this part of course design process is to decide how to check if the course is successful and where it needs to be improved. Evaluation looks at all aspects of the course design process to see if the course is the best possible one. Evaluation requires looking both at the results of the course and the planning and running of the course.

Conclusion

The demand for cost-effective business English courses tailored to specific needs with clearly defined goals is growing constantly. Therefore, teachers as course designers have to plan classes thoroughly and successfully. A comprehensive course designing model, which includes environment and needs analysis, language teaching principles, adequate content, presentation, monitoring and evaluation, is a useful tool which helps teacher pay better attention to the learners' specific needs, highlights the difference between individual students, makes sure that lessons address the students' particular needs and individual learning styles and with this information, the teacher can define course goals, identify topics and situations for discussion, select and create the most appropriate and useful learning materials and activities.

References:

1. Basturkmen, H. (2010). *Developing Courses in English for Specific Purposes*. New York: Paglave Macmillan.
2. Donna, S. (2000). *Teach business English*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Dudley-Evans, T. & St. John, M.J. (1998). *Developments in ESP: A multidisciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Graves, K. (1996). *Teachers as course developers*. England: Cambridge University Press.
5. Harding, K. (2007). *English for Specific Purposes*. New York: Oxford University Press.
6. Hutchison, T. & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes: a learner-centered approach*. England: Cambridge University Press.
7. Nation, I.S.P. Macalister, J. (2010). *Language Curriculum Design*, New York: Routledge.
8. Richards, J.C. (2001). *Curriculum Development In Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Robinson, P, C. (1991). *ESP Today: A Practitioner's Guide*. New York: Prentice Hall.

PROCES STVARANJA KURSA POSLOVNOG ENGLSKOG JEZIKA

Rezime: Proces stvaranja kursa poslovnog engleskog jezika je složen process na koji utiču različiti faktori. Neophodno je uzeti u obzir detaljnu analizu okruženja, prvenstveno samih polaznika, predavača i situacije u kojoj se odvija proces stvaranja i održavanja kursa, analizu potreba polaznika i principa predavanja stranog jezika. Na osnovu toga moguće je doneti ispravne odluke u vezi sa sadržajem kursa, redosledom obrađivanja jedinica, načinom prezentovanja gradiva i evaluacijom celokupnog kursa. Detaljno isplaniran kurs ne samo da olakšava rad predavača već i omogućava polaznicima da pohađaju kurs koji je po svom sadržaju relevantan i koji zadovoljava njihove potrebe za engleskim jezikom nastale zbog radnog okruženja.

Ključne reči: process stvaranja kursa, model kursa, analiza potreba i okruženja, evaluacija.

ORVELOV NOVOGOVOR: IZMEĐU LITERARNE DISTOPIJE I STVARNOSTI

Rezime: Distopijski jezik predstavlja izuzetno složenu pojavu koja je nastala u međusobnoj interakciji jezika i literarne distopije, kao književnog podžanra naučne fantastike. To podrazumeva nastanak određenih promena kod standardnog engleskog jezika, ali i kod distopijskog literarnog okruženja u okviru koga se te promene dešavaju. Orvelov novogovor iz romana *1984* predstavlja jedan od najpoznatijih distopijskih jezika i jedinstvenu pojavu po mnogo čemu. U skladu sa tim, ovaj članak se bavi istraživanjem distopijskog lingvističkog fenomena – novogovora, te njegovom prirodom unutar književnog dela, ali i uticaja u stvarnom svetu. Manipulativna uloga reči i slogana u jednom društvu, jezičke karakteristike i struktura novogovora biće posebno obrađene. To uključuje detaljnu lingvističku, ali i ideološko-političku dimenziju u analizi novogovora kroz konkretne primere. Takođe, u članku se ispituje specifična veza koja postoji između engleskog jezika i literarne distopije, promene koje se dešavaju unutar te veze, kao i stvaranje jedinstvenog proizvoda te interakcije - distopijskog jezika. Ovaj članak bi trebalo da ukaže i na ogromne mogućnosti u smislu daljeg istraživanja, a koje još postoje kada je reč o odnosu lingvistike i nauke o književnosti.

Ključne reči: novogovor, lingvističke karakteristike, distopijski jezik, manipulacija, Orvel.

1. Jezik Velikog brata

Analiza razvoja jezika distopije i njegovog uticaja na standardni engleski jezik, ali i moderno društvo gotovo da ne bi bila moguća ili, u najmanju ruku, ne bi bila kompletna, bez detaljnijeg osvrta na najpoznatiji distopijski roman u svetskoj književnosti, a to je *1984* Erika Artura Blera (Eric Arthur Blair), daleko poznatijeg pod imenom Džordž Orvel (George

¹ mzivkovic@useens.net

Orwell). Uticaj ovog dela na svetsku književnost je ogroman. Retki su pisci koji se bave distopijom, ali i drugim književnim žanrovima, a da u nekom trenutku svoje spisateljske karijere ne pomenu *orvelovski uticaj* u smislu motiva i tematike. Ipak, ono što mnogo više iznenađuje jeste činjenica da su Orvel i njegovo najpoznatije delo i te kako ušli u sve pore modernog društva i da su prisutniji daleko više od bilo kog pisca današnjice. Identifikacija čitavog književnog žanra s jednim delom u ovom je slučaju dosegla vrhunac.

U današnjem svetu postalo je sasvim normalno čuti fraze poput *orvelovsko društvo* kada se govori o apsolutističkom, ili društvu bez demokratije odlučivanja. Takvo društvo je lišeno svake slobode i potpuno je zatvoreno za uticaje sa strane. *Orvelovski postupci* se takođe odnose na okrutnost i samovolju vlastodržaca prema stanovnicima svoje zemlje. Isto tako pojam Velikog brata (Big Brother)² postao je sinonim za društvo ili pojedince koji se nadgledaju i kontrolišu upotrebom kamera i drugih modernih tehnologija. Fenomen Velikog brata je otišao i mnogo dalje. Naime, on je postao predmet jeftine televizijske zabave i tzv. „rijaliti šoua“ (reality show), spektakla u kome se simulira *orvelovski* sistem uređenja društva, a gde je pomenuti Veliki brat božanstvo i apsolutni gospodar svega. Na taj način, Orvel i njegovo delo nisu samo prisutni u književnim krugovima ili u krugovima radoznalih čitalaca koji bi da upoznaju ovo klasično delo, već su nasilno komercijalizovani u vidu zabave za široke narodne mase. Time je, međutim, kako na polju lingvistike tako i na kulturološkom polju ostvaren značajan uticaj književnog dela na realan svet. U svetskoj književnosti verovatno ne postoji roman koji je tako vidljivo prisutan u realnom životu kao što je to slučaj sa Orvelovim delom. Da ironija bude veća, Veliki brat kao neko mistično i nedodirljivo stvorenje, koje ima božansku moć i kontrolu nad svim što se kreće i stoji, postao je daleko poznatiji širom sveta nego njegov kreator – Džordž Orvel. Kako god bilo, termini poput Velikog brata i *orvelovskog* pristupa nekom problemu jesu direktan lingvistički uticaj ostvaren na današnji, realni svet. Opčinjenost modernog čoveka tematikom i distopijskim društvom *1984* ne može nikako biti slučajna, već je pre odraz povezanosti i bliskosti između distopije i današnjice.

Tako se jezik u Orvelovoj državi Okeaniji, gde apsolutnu vlast ima svemoćna Partija, želi dovesti do apsurdna tj. takvog stepena u razvoju da će njegovo direktno značenje biti u suprotnosti sa logičkim mišljenjem. Kako to ne bi bilo moguće sprovesti do kraja s postojećim engleskim jezikom, pa čak ni njegovom ekstremnijom modifikacijom, rađa se novi jezik - novogovor (Newspeak), o čijim će formalno-jezičkim karakteristikama, ali i njegovom

² Iako je u javnosti opšteprihvaćen prevod na srpski jezik Veliki brat, tačniji prevod bi bio Stariji brat.

društvenom kontekstu biti najviše reči. Dakako, takav jezik nesumnjivo ima kao osnovu engleski jezik i u Orvelovom delu čitalac ispred sebe vidi novogovor u razvoju, u trenutku kada on još ne dominira nad postojećim jezikom, ali Partija čini sve da ga što više uključi u svakodnevnu upotrebu. I tako, sve do ispunjenja konačnog cilja – potpunog nestanka starogovora (Oldspeak), a u skladu s tim i starog načina mišljenja, i uspostavljanja dominacije novogovora s kojim opet dolaze novi obrasci u razmišljanju.

2. Novogovor kroz reči i slogane

Orvelovo viđenje jezika kao osnovnog sredstva pomoću koga totalitarna država efikasno održava svoju moć i sprečava neslaganja bilo koje vrste evidentno je u romanu *1984*. Ako se i pojavi nekakav otpor u vidu društvenih otpadnika, Partija će to otkriti čak i pre nego što potencijalni otpadnik sazna da je na listi za odstrel. Da bi se postigla potpuna homogenizacija društvenog mišljenja, a polazeći od teze Partije da jezik presudno utiče na mišljenje, bilo je neophodno stvoriti poseban jezik. Taj jezik bi u osnovi imao standardni engleski jezik, ali bi bio toliko simplifikovan, prepun rogozbatnih skraćenica i nelogičnih gramatičkih pravila da bi bilo potrebno pravo ekspertsko znanje prilikom njegovog korišćenja. Jezik je nazvan novogovor i predstavlja veštački jezik ili *antijezik* (*antilanguage*), kako ga neki kritičari (Halliday, 1978; Harris, 1984) nazivaju. On, pre svega, predstavlja glavno sredstvo u učtkivanju suprotnih stavova i mišljenja od važećih i to tako što se ti stavovi potpuno izbacuju kao semantički koncept u jeziku. U tom smislu, moglo bi se govoriti o dominaciji asocijativnog nad deskriptivnim značenjem leksema u novogovoru. To praktično znači da je značenje reči u ovom jeziku subjektivno, relativizirano i neposredno neproverljivo, a „stilistički je obeleženo i relativno manje postojano“ (Prčić, 2008: 27). Rečju, značenje je podložno različitim reinterpetacijama i promenama unutar jezičke zajednice. Suština novogovora jeste da učini progresivne političke ideje nevidljivim, odnosno, intelektualno nemogućim. Naime, kako bi bilo moguće da neko postavlja pitanja u vezi sa slobodom kada ta reč ne postoji, ili postoji u svom restriktivnom značenju koje u potpunosti odgovara stavovima Partije? Ne postoji delo u distopijskoj književnosti koje na tako eksplicitan način veliča nadmoć jezika nad mišljenjem u smislu njegove potpune kontrole. Društvo neslobode doživljava svoj vrhunac u *1984*, i to samom činjenicom da u tom društvu ni jezik *misli* nije slobodan.

Prema tome, Orvel uspeva da svojom lingvističkom kreacijom – novogovorom aktuelizuje i potvrdi Sapir-Vorfovu hipotezu o odnosu jezika i mišljenja po kojoj jezik presudno utiče na ljudsko mišljenje. U *1984* pitanje

jezika je podignuto na egzistencijalni nivo stanovnika Okeanije i državnog uređenja. Stiče se utisak da ostali elementi represije poput telekrana, fizičkog i psihičkog zlostavljanja stanovnika jesu tu samo kao nadogradnja na novogovor, a sve da bi ga učinili još strašnijim i užasnijim. Jednostavnim jezikom rečeno, tamo gde novogovor nije obavio posao kako treba uključuju se sva druga sredstva prisile kako bi se potencijalni izdajnik naučio pameti. Novogovor ne oličava samo novostvoreni jezik u sintaksičkom, gramatičkom i semantičkom smislu, već predstavlja metaforu elementarnog nedostatka slobode, psihičku torturu bez granica i negaciju zdravog razuma.

U 1984 se uočava vrlo agresivna upotreba slogana i parola, a reči iz novogovora se sve više uključuju u postojeći jezik sa tendencijom da se on potpuno zameni, zajedno sa značenjima koja nosi. Od samog početka romana može se naići, na gotovo svakoj strani, na neku parolu ili ime koje nosi ideološku poruku, a koje diktira svemoćna Partija. Već u drugoj rečenici vidimo zgradu pod nazivom *Pobeda* (*Victory Mansions*), u kojoj glavni junak, Vinston Smit (Winston Smith) živi. Potom, upoznajemo se s akcijom štednje električne energije u *nedelji mržnje* (*Hate Week*) i sveprisutnim sloganom na plakatima VELIKI BRAT TE POSMATRA (BIG BROTHER IS WATCHING YOU). Sredstvo kontrole stanovnika uživo jeste *telekran* (*telescreen*), a njega prvenstveno koristi institucija koja se zove *Policija misli* (*Thought Police*). Reč iz novogovora koja u sebi objedinjuje i političku teoriju i tmurnu stvarnost ovog sveta prisutna je na plakatima na uglu svake ulice – ENGLSOC (INGSOC), a dobijena je tako što su se dve reči iz starog jezika (u vreme dešavanja radnje 1984 još uvek dominantnog starogovora) spojile u jednu. U morfološkom smislu, reč je o procesu skraćivanja složenica (*clipping compounds*) u kojoj su obe reči skraćene i spojene u jednu (Aarts, McMahan, 2006: 499).

Tako je *engleski socijalizam* (*English Socialism*) postao *englsoc*. Na ovaj način stvoren je popriličan broj reči u novogovoru. U Okeaniji je glavni propagandni centar *Ministarstvo istine* (*Ministry of Truth*) koje je u novogovoru dobilo logičnu skraćenicu *Ministin* (*Minitrue*), a to je i mesto gde Vinston Smit radi. To je, takođe, i mesto u kome laž postaje istina i obratno. U skladu s tim, na belom zidu ovog ministarstva mogu se uočiti tri suštinske parole Partije: „rat je mir“ (*war is peace*), „sloboda je ropstvo“ (*freedom is slavery*), „neznanje je moć“ (*ignorance is strength*). Kroz prizmu ovih reči moguće je shvatiti filozofiju na kojoj vlast u ovom društvu počiva, ali i moć lingvističkog uticaja na mase. Parolama se menja mišljenje stanovništva i to stvaranjem potpuno suprotnog značenja od onih prirodnih koje reči imaju. To ilustruju i sledeća tri ministarstva koja se bave potpuno suprotnim stvarima od onih koja su im u nazivu: *Ministarstvo mira*, u novogovoru *Minimir* (*Ministry of*

Peace, Minipax), *Ministarstvo ljubavi, Miniljub* (*Ministry of Love, Miniluv*) i *Ministarstvo obilja, Miniob* (*Ministry of Plenty, Miniplenty*). Najstrašnije od svih je, dakako, *Ministarstvo ljubavi* koje bi trebalo da bude upravo suprotno. Ali nisu samo državne institucije one koje imaju takve nazive, već i svakodnevne stvari nose ideološki obojena imena. U jednom trenutku Vinston Smit pije džin *pobeda* (*Victory gin*) i vadi cigarete *pobeda* (*Victory cigarettes*). Jasna je Orvelova aluzija na vokabular komunističkih pamfleta i propagandnih natpisa. Međutim, vrhunac manipulacije Partije skriven je u novogovorskoj reči *dvomisao* (*doublethink*), koja gotovo svaku reč i pojavu dovodi do apsurda i potpuno je kontekstualno ograničava. Budući da se u njoj ogleda funkcionisanje čitavog društva, kasnije će biti detaljnije pojašnjena. Interesantna je pojava koja je obaveza svih zaposlenih u tačno određeno vreme svakog dana, a to je *dva minuta mržnje* (*Two Minutes Hate*) prilikom kojih se gotovo hipnotički utiče na ljudsku svest prikazivanjem neprijatelja naroda na telekranu. Reč je o svakodnevnoj seansi prikazivanja glavnog narodnog neprijatelja Emanuela Goldštajna (Emmanuel Goldstein), što kod njih izaziva strah i bes u isto vreme:

Kod Dva minuta mržnje stravično je bilo to što čovek nije bio primoravan da se pretvara; naprotiv, bilo je nemoguće ne učestvovati. U roku od trideset sekundi više nije bilo potrebno pretvarati se. Odvratna ekstaza straha i osvetoljublja, želja za ubijanjem, za mučenjem, za razbijanjem tuđih lica maljevima, počela bi da struji kroz celu grupu kao elektricitet, pretvarajući čoveka i protiv njegove volje u ludaka koji se kezi i vrišti. (...) Mržnja poraste do vrhunca. Goldštajnov glas se pretvorio u istinsko ovčje blejanje; za trenutak mu se i lice pretvori u ovčju glavu. Potom se ovčja glava pretopi u figuru evroazijskog vojnika koji se približavao, ogroman i grozan, s puškomitraljezom koji je neprekidno štektao, sve dok se nije učinilo kao da silazi sa površine ekrana u salu, tako da se neki iz prvog reda odista trgoše i pribiše uz naslone svojih stolica.

(Orvel, 1984: 16, 17, 18)

Ova scena spada u red Orvelovih literarnih vrhunaca kada je reč o opisu vizuelne manipulativne tehnike koja direktno utiče na ljudsku psihiu proizvodeći mržnju i strah. U ovoj sceni je na vrlo neposredan način predstavljena tortura koju Partija sprovodi nad stanovnicima Okeanije, ali je i dat univerzalni obrazac manipulativnog uticaja na ljude.

U trenutku kada je Vinston Smit definitivno shvatio da je njegova mržnja usmerena ka Velikom bratu i kada je gotovo nesvesno napisao „dole Veliki brat“ (down with Big Brother), javila se nova reč koja poput *dvomisli* opet asocira na restriktivno značenje reči i direktno se odnosi na mišljenje,

a to je *zlo misao* (*thoughtcrime*). Naime, u ovoj reči definisan je najveći greh koji se može počiniti u totalitarnom društvu, a to je sama pojava misli koja je u suprotnosti s represivnom politikom Partije na vlasti. I to jeste pojava koju je u svim totalitarnim društvima gotovo nemoguće sprečiti, pa je zato u tom pravcu usmereno najviše energije vlastodržaca. *Zlo misao* je verovatno najbolje i definisana u samom delu:

Počinio je – počinio bi i da nije uopšte stavio pero na papir – onaj suštinski zločin koji je u sebi sadržao sve ostale. To se zvalo zlo misao. Zlo misao se nije mogla sakriti zauvek. Čovek je neko vreme, ponekad čak i godinama, mogao uspešno izmicati, ali pre ili posle su ga uvek hvatali. (...) Zlo misao ne povlači sobom smrt: zlo misao JESTE smrt.

(Orvel, 1984: 20, 29)

Kada bi *zlo mislilac* (*thought-criminal*) bio konačno uhvaćen, ubrzo bi bio *ukinut*, *uništen* ili, najčešće, *isparen* (*abolished, annihilated, vaporized*). Nasuprot *zlo mislilcu* postoji reč *dobromislen* (*goodthinkful*) koja označava nekog ko nije sposoban da pomisli lošu misao i kao takav jeste podoban za državu. Kada Partija nekog potpuno izbriše, u smislu da ne postoji i da nikad nije ni postojao, koristila se reč *nelice* (*unperson*). Evidentno je da je Partija i te kako brinula o širokom spektru i živopisnosti izraza kada je reč o ubijanju i kažnjavanju svojih građana. Osim poželjnih reči u Okeaniji, koje je Orvel preuzeo iz komunističkog društva, poput *druže* ili *drugarice* (*comrade*) za decu koja su vrlo često prijavljivala roditelje Policiji misli, upotrebljavao se izraz *dete-heroj* (*child hero*). U novogovoru postoji i reč *patkogovoriti* (*duckspeak*) koja ima dvojako značenje: primenjena na protivnika predstavlja uvredu, a primenjena na istomišljenika znači pohvalu.

Potom, jedan od postulata Okeanije glasi „biti ideološki ispravan znači biti nesvestan“ (*orthodoxy was unconsciousness*), a ako se nekome ta nesvesnost slučajno ne bi videla na licu, to je definisano kao *zlo izraz* (*facecrime*) ili nepodesan izraz na licu, neverica. U Okeaniji je uobičajeno odgajanje dece u državnim institucijama predviđenim za te potrebe, a celibat se sprovodi veštačkim osemenjavanjem ili *veštosemom* (*artsem*). Odnos Partije prema većinskom stanovništvu sadržan je u paroli „Proli i životinje su slobodni“ (*Proles and animals are free*) (Orvel, 1984: 68).

Ako neko voli usamljenost, što dakako nije poželjno, adekvatna reč je *svoježivot* (*ownlife*), koja u prevodu označava individualizam i ekscentričnost. Država koja se nekada zvala Britanija sada je *Pista jedan* (*Airstrip One*), a glavna parola Partije u cilju odnošenja beskrajnog niza pobeda nad pamćenjem jeste „Ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost:

ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost“ (Who controls the past, controls the future: who controls the present controls the past) (Orvel, 1984: 34).

U skladu sa tom parolom bilo je potrebno redovno menjati sadašnjost da bi se preko nje kontrolisala prošlost i budućnost. To se direktno odnosi na konstantne promene u štampi, knjigama i svemu što bi moglo izazvati *zlo misao*, a na tome je neposredno radio i Vinston Smit. Otud u njegovoj kancelariji postoje otvori na zidu koji se nazivaju *rupe za pamćenje* (*memory holes*) i u koje se ubacuje sve što treba uništiti, odnosno zaboraviti. Proces prepravljavanja prošlosti je bio krajnje jednostavan; trebalo je samo korigovati stare podatke u novinama i ubaciti nove koji bi odgovarali „pravom stanju stvari“ i tako potvrdili bezgrešnost i moć predviđanja Velikog brata i Partije. Isto se dešavalo i sa knjigama, časopisima, brošurama, plakatima, lecima, filmovima, karikaturama, fotografijama, svim žanrovima književnosti i dokumentacijom koja bi bila od političkog ili ideološkog značaja. Koliko se temeljno na tome radi, dokazuje i postojanje uređaja koji sam komponuje sentimentalne šlagere, a zove se *versifikator* (*versificator*). Artificijelnost i potpuna kontrola postoje na svakom koraku. Usled toga, nemoguće je dokazati da Partija nije bila u pravu jer sve što bi moglo da posluži kao dokaz lažiranja stvarnosti jeste uništeno ili prepravljeno u skladu sa trenutnim potrebama Velikog brata. Dakle, Orvel ovim jasno ističe neprocenjivu vrednost pisane reči za svaki totalitarni sistem koji kontrolu nad njom smatra ključnim elementom za nesmetan nastavak svoje vladavine. Smitovi odgovori na partijske istine jesu njegove filozofske parole: „Ako uopšte ima nade, ona je u prolima“ (If there is hope, it lies in the proles) (Orvel, 1984: 66) i „Dok ne postanu svesni, neće se nikad pobuniti, a dok se ne pobune, neće moći da postanu svesni“ (Until they become conscious they will never rebel, and until after they have rebelled they cannot become conscious) (Orvel, 1984: 67).

Samo falsifikovanje prošlosti i istorije jednog naroda važan je segment u kontroli mišljenja ljudi. Tako Noam Čomski u svojoj knjizi *Kontrola medija* naglašava važnost lažiranja činjenica radi manipulacije stanovništvom:

Takođe je neophodno u potpunosti falsifikovati istoriju. To je sledeći način za prevazilaženje onih bolesnih inhibicija, tako što ćemo učiniti da izgleda kako kad mi napadnemo i uništimo nekog, u stvari, štitimo i branimo sebe od krupnih agresora, čudovišta i tome sličnog. (...) Kada imate totalnu kontrolu nad medijima i obrazovnim sistemom, a nauka je konformistička, možete to da izvedete.

(Čomski, 2008: 29, 30)

Dakako, Čomski se u svojoj knjizi bavi stvarnim demokratskim društvima u kojima su propaganda i kontrola medija dostigle zaprepašćujući, reklo bi se *orvelovski* nivo. Kako njegova analiza pokazuje, moderan svet nije daleko od stanja u 1984, a Čomski anticipira dalje približavanje dva sveta u budućnosti. U kontekstu propagande, Čomski uviđa da je za vlastodršca neophodno da „rasplamsa strasti“ stanovništva i drži ga zastrašenim kako bi obezbedio permanentnu podršku za sve eventualne odluke koje samovoljno donosi. Ekstreman primer za tu tvrdnju daje Orvel u svom delu gde je država Okeanija konstantno s nekim u ratu, bilo da je to Evroazija ili Istazija; bombe koje padaju po dečjim igralištima prola, nepripadnika Partije i većinskog stanovništva Okeanije u direktnoj su funkciji održavanja onog što je Čomski nazvao „rasplamsavanje strasti i zastrašenost“. Time se dobija krajnje efikasan način manipulacije u kojoj Partija na vlasti ubija i muči svoje stanovništvo, a pri tom, u nedostatku valjanih informacija, dobija njihovu punu podršku za to. To dovodi do potpunog apsurdna u odnosu stanovništva i njegove vlasti jer se među njima stvara šizofreno partnerstvo i poverenje zarad borbe protiv zajedničkog, imaginarnog neprijatelja. Prethodno su već dati opisi rituala *Dva minuta mržnje* u kome je taj zajednički neprijatelj identifikovan. Čomski, dalje, smatra da „zabludelo krdo nikada nije propisno pripitomljeno, tako da je ovo neprestana borba“ (Čomski, 2008: 27).

Takvo gledište ima i Orvelova Partija, koja ne samo da represiju ne smanjuje, već je, nasuprot tome, pojačava i smišlja nove načine da je učini još užasnijom i delotvornijom. I tako u nedogled dok svaki podanik konačno ne postane iskreno uveren da su „dva i dva pet“ (Orvel, 1984: 252), da je „sloboda ropstvo“ (Orvel, 1984: 7) i da je „Bog moć“ (Orvel, 1984: 252). Pojava „krize demokratije“ koja, po Čomskom, predstavlja stvarno unapređenje demokratije, a po vladajućim klasama stanje koje što pre treba prevazići, jeste nešto što je na ovaj način definisano i u Orvelovom delu. Naime, Vinstonov otpor Partiji predstavlja „križu demokratije“, a Čomski ovakav vid delovanja još naziva i „vijetnamskim sindromom“ koji predstavlja neposredan otpor nasilju. Dakako, Partija teži da se ovo stanje koje inače nije dominantno u Okeaniji i prevaziđe i da se stanovništvo drži u poželjnom stanju apatije, poslušnosti i pasivnosti. Čak i u ovakvom ekstremnom primeru totalitarnog društva, kakva je Orvelova Okeanija, stvari nisu homogene i uprkos beskrajnom trudu Partije postoje ljudi kao Vinston Smit, koji u sadašnjem trenutku nemaju niti promil šanse da uspeju, ali ipak ih žuljaju lanci distopijskog društva i oni zaista počinju da veruju u alternativnu budućnost.

3. Jezičke karakteristike novogovora

Kako je već ranije rečeno, novogovor jeste zvanični jezik u Okeaniji, a potpuna zamena starogovora će se završiti do 2050. godine po planovima Partije. Novogovor je osnova na kojoj se izgrađuje društvo i, prema tome, on ima određene karakteristike koje bi trebalo detaljnije pojasniti. Čini se da ovu analizu vredi početi rečima filologa Sajma (Syme), specijaliste za novogovor i nekog ko radi na jedanaestom izdanju rečnika novogovora, a obraća se Vinstonu Smitu:

Ti ne shvataš kakva lepota leži u uništavanju reči. (...) Zar ne shvataš da je cilj novogovora upravo u tome da smanji opseg mišljenja? Na kraju ćemo uspeti to da zlo misao postane doslovno nemoguća, jer neće biti reči kojima bi se mogla izraziti. (...) Mišljenja u današnjem smislu te reči, u stvari neće ni biti. Biti ideološki ispravan znači ne misliti – nemati potrebe da se misli. Biti ideološki ispravan znači biti nesvestan.

(Orvel, 1984: 50, 51)

Prema tome, novogovor ima gotovo božansku ulogu određivanja sudbine društva, kao i kreiranja njegovog budućeg ustrojstva. Ipak, jedna od njegovih ključnih funkcija iskazana je u rečenici kritičara Siska (David W. Sisk), koji smatra da „novogovor predstavlja vrhunsko oružje Partije u borbi protiv nepravoverja“³ (Sisk, 1997: 43). To je veštački jezik zasnovan na gramatici i rečima iz engleskog jezika. Implicitno, novogovor se, kako je i ranije pomenuto, zasniva na Sapir-Vorfovoj teoriji po kojoj mišljenje zavisi od jezika. U lingvističkom smislu, Partija stvara jezik koji je restriktivan u svakom smislu; tako se uništavaju reči i od postojećeg jezika dobija se fragmentarni jezik s potpuno izmenjenim značenjima reči, često potpuno suprotnim od prvobitnih što se vidi iz ranije navedenih primera novogovora. Tvorci novogovora pribegavaju različitim morfološkim zahvatima na rečima poput dodavanja i oduzimanja nastavaka, stvaranja složenica, izvedenih reči, itd. (Booij, 2007)

Ovakvom tvorbom reči zapravo se želi ograničiti spektar ljudskog mišljenja, jer ako ne postoji jezički izraz za nešto, ne može postojati ni misao o tome. Kao posledica toga sprečava se razvoj disidentskog razmišljanja među stanovnicima, odnosno stavova suprotnih mišljenju Partije. Uprkos svim postojećim sredstvima represije i prinude poput telekrana, špijuna i Policije misli, vlast nije nikako sigurna šta se zaista dešava u mozgovima njenih podanika. Zato ubrzano razvija novogovor kojim će konačno stati na put zlomisli i stvoriti nesvesno lojalne članove društva. U trenutku

³Newspeak is the Party's ultimate weapon in the fight against unorthodoxy.

radnje 1984 još uvek je dominantan starogovor ili standardni engleski jezik, ali se u njega neprestano ubacuju termini iz novogovora i to najviše u vezi sa partijskim dogmama. Još uvek je nemoguće za članove Partije da čitaju tekst na novogovoru, a to je moguće samo specijalistima za jezik poput pomenutog filologa Sajma. Stoga, novogovor bi prvenstveno trebalo posmatrati u kontekstu implementiranja ideoloških načela Partije, jer u njemu su u najvećoj meri sadržane sve bitne poruke te ideologije.

Novogovor, međutim, ima svoje karakteristike u pogledu strukture. Sve ovo nije tako vidljivo kroz radnju 1984 i priču Vinstona Smita koja je uglavnom pisana na starogovoru, već su posebnosti novog jezika date mnogo detaljnije u Prilogu (Appendix) pod nazivom „Principi novogovora“ (The Principles of Newspeak). Pre svega, novogovor razlikuje tri prepoznatljive klase reči za koje važi jedan skup pravila. Svaka klasa reči, pod nazivima A, B i C odnosi se na grupu reči koja pokriva određena značenja neophodna za odgovarajuću oblast života.

Tako se rečnik A sastoji od reči iz svakodnevnog života kao što su jelo, piće, oblačenje, rad, penjanje, kuvanje, itd. Ovaj rečnik je isti kao u standardnom engleskom jeziku, ali sa daleko manjim brojem izraza i sa restriktivnijim značenjima. Stoga, jedna reč označava isključivo samo jedan razumljiv pojam bez ikakvih nedoumica i višeznačnosti. Ove reči nije moguće koristiti u književnosti, politici ili filozofiji jer su one isključivo namenjene označavanju konkretnih predmeta i fizičkih aktivnosti.

Rečnik B, praktično, predstavlja najvažniji deo novogovora i suštinu njegovog postojanja. Naime, on se isključivo sastoji od reči koje definišu principe englsoca. Tako i sama reč engsoc dolazi iz ovog rečnika, a kao i sve ostale reči u ovoj grupi, ona je složenica. (Aarts, McMahan, 2006) Svaka reč iz rečnika B sadrži u sebi ideološku i političku komponentu u značenju i nije je moguće upotrebljavati pravilno ako se u potpunosti ne razumeju principi engsoc ideologije. Takođe, nemoguće je doslovno prevesti ove reči na standardni engleski jezik jer bi se izgubilo suštinsko značenje koje kao složenice imaju. Uz to, one odražavaju potpuno *saglasje* sa partijskim stavovima. U skladu sa tim, nijedna reč iz ovog rečnika nije ideološki neutralna. Treba pomenuti pojedine eufemizme poput *logodmor* (*joycamp*) ili *minimir* (*minipax*) koji, dakako, imaju suprotno značenje od nominalnog – logor za prinudni rad i ministarstvo rata. Neke složenice, međutim, daju i precizno značenje, u skladu sa nominalnim, te reč *prolokljuk* (*prolefeed*) znači doslovno kljukanje masa (prola) lažnim vestima i zabavom niske vrste. Zanimljivo je da su pojedine reči u formi skraćenica i da ne daju ideološki ton svojim značenjem, već samom konstrukcijom; druge su, opet, dvosmislene

i u tom pogledu su pohvalne samo onda kada se odnose na Partiju. Reč *dvomisao* (*doublethink*) koja je ranije pomenuta kao fundamentalna za shvatanje društva Okeanije, predstavlja koncept u kome je moguće dve potpuno suprotne ideje, koje se međusobno isključuju, prihvatiti u isto vreme. To je tzv. kontrola stvarnosti koja je veoma povezana s partijskom praksom menjanja prošlosti. U konkretnom slučaju ovaj koncept se sastoji od nekoliko reči koje imaju pozitivno značenje kada se govori o Partiji, a u isto vreme imaju negativno značenje kada je reč o njenim protivnicima. Već pomenuti *patkogovor* (*duckspeak*) jeste primer dvomisli, jer kada se odnosi na protivnika Partije tada se shvata kao pričanje najgorih besmislica, a ako se odnosi na Partiju onda se smatra da osoba govori elokventno i ideološki ispravno. Krajnji cilj ovog koncepta jeste da novogovor u potpunosti postane patkogovor, odnosno da se dosegne granica posle koje će artikulisani govor kretati iz samog grkljana i to bez ikakvog učešća moždanih centara.

Rečnik C predstavlja najmanje važan segment novogovora u kontekstu njegove osnovne funkcije, a koja nije sporazumevanje, već kreiranje mišljenja. Ovde spadaju reči naučnog i tehnološkog karaktera i slične su terminima iz standardnog engleskog jezika, dakako s izbačenim sekundarnim značenjima koja bi mogla da imaju negativnu konotaciju prema Partiji. U svakodnevnom i političkom govoru veoma malo reči se upotrebljava iz rečnika C. Svaka naučna ili tehnička oblast poseduje svoju posebnu, specifičnu terminologiju. Tako svaki naučni radnik ili tehničar „dobija“ samo određeni broj reči iz svoje struke, a nikako iz drugih specijalizovanih oblasti, a pri tom postoji vrlo malo zajedničkih reči. Štaviše, pojam nauke kakav mi poznajemo nema takvo značenje u novogovoru. Sam Orvel u svojim esejima pominje nauku kao sastavni deo totalitarnih društava, ali prvenstveno kao utilitarni elemenat i nešto što postoji zarad apsolutne vlasti i u njeno ime. Ona nikad ne predstavlja odraz kreativnosti individualnog duha, niti joj je dozvoljeno da se razmaše u pogrešnom pravcu (pravcu suprotnom od vlasti). Treba reći da i nauka doživljava sudbinu jezika u totalitarnim društvima, jer koliko god ona bila korisna i neophodna za vlast isto toliko je (ako ne i više) opasna kada se u punoj meri ne kontroliše. Stoga, naučnik u Orvelovoj *1984* deli sudbinu pisca i umetnika, odnosno potpuno je potisnut jer su represivne metode dale značajne rezultate.

Ko god ima potencijal da se razvija u kreativnom smislu, totalitarni sistem ga ne može tolerisati. Iz ovog se može zaključiti da kada se novogovor bude potpuno razvio, u neku ruku će nestati i nauka, ali i sam jezik ako se njegov smisao i suština shvataju na normalan način.

Kako god bilo, u Orvelovom Prilogu daju se i određena gramatička rešenja novogovora koja za sva tri rečnika jednako važe. Ta rešenja definitivno imaju dozu originalnosti u tehničkom smislu. Potpuna *univerzalnost* svih vrsta reči i *pravilnost* jesu dve osnovne karakteristike novogovorske gramatike.

Svaka reč, uključujući i *ako* i *kad*, upotrebljiva je i kao glagol, i kao imenica, i kao pridev, i kao prilog. U ovakvoj *univerzalnosti* svih vrsta reči leži i mogućnost za njihovo masovno uništavanje jer ne postoji potreba za njima. Recimo, reč *misliti* (*think*) ne postoji u novogovoru, ali reč *misao* (*thought*) u potpunosti obuhvata i glagolski i imenički oblik. Ne postoji nikakva zakonitost: negde se zadržava glagol, a negde imenica, a postojeći oblik daje jedinstveno značenje. Pridevi su uvek u srednjem rodu, a obrazuju se dodavanjem nastavka *-asto* (*-ful*) na imenicu ili glagol, a prilozi se stvaraju dodavanjem sufiksa *-sno* (*-wise*). Na konkretnom primeru to bi izgledalo ovako: *brz* – *brzinasto* (*rapid* – *speedful*) i *brzo* – *brzinosno* (*quickly* – *speedwise*). Iz primera se vidi da ne postoji potreba za standardnim pridevima i priložima (koji su retki) jer se svaki može vrlo brzo stvoriti. (McNally, Kennedy, 2008)

Što se tiče negacije ili suprotnog značenja reči tu su kreatori novogovora još inventivniji, pa se u skladu sa tim koristi prefiks *ne-* (*un-*), te se tako dobija reč *nehladno* (*uncold*) u značenju *topao*, *topla*, *toplo* (*warm*). Pojačavanje značenja se dobija dodavanjem prefiksa *više-* (*plus-*) ili za još jaču gradaciju *dvaputviše-* (*doubleplus-*), pa bi se tako umesto *vrlo hladno* (*very cold*) i *izuzetno hladno* (*superlatively cold*) reklo *višehladno* (*pluscold*) i *dvaputvišehladno* (*doublepluscold*). U cilju daljeg smanjenja broja reči koriste se prefiksi *pre-*, *po-*, *pod-* (*ante-*, *post-*, *down-*), a time se menjaju i značenja reči. Sva ova pravila postavila su sinonime i antonime pod istu kapu, pa tako ako postoji pridev *dobar* (*good*), nema potrebe da postoji antonim drugačijeg oblika kao što je *loš* (*bad*). Rešenje je nađeno u obliku *nedobar* (*ungood*). Dakle, odluka se sastojala jedino u tome koji antonim odbaciti, a koji opet zadržati i praviti suprotno značenje od njega. (Prčić, 2008)

Pravilnost je karakteristična za dodavanje nastavaka na glagol. Tako se prošlo vreme svih glagola gradi dodavanjem nastavka *-o* (*-ed*) na treće lice jednine, a particip prošli karakterističan za engleski jezik, isti je kao i oblik prostog prošlog vremena (Simple Past Tense). Primer bi mogao biti glagol *ići* (*go*) koji u prošlom vremenu glasi *ideo* (*goed*). *Pravilnost* svakako isključuje postojanje nepravilnih glagola u novogovoru koji su i te kako prisutni u standardnom engleskom jeziku. Stoga, prošlo vreme za glagol *misliti* (*think*) u novogovoru glasi *thinked*, a ne *thought*. Za građenje budućeg vremena,

kao i u engleskom jeziku koristi se *will*, dok se za izražavanje budućnosti u prošlosti ili želje upotrebljava oblik *would*. Ipak, oblici iz standardnog engleskog jezika *shall* i *should* potpuno su zamenjeni oblicima *will* i *would*. Množina imenica se gradi dodavanjem nastavka *i* (-s ili -es) pa bi *čovjek* (*man*) u množini glasilo *čovjeci* (*mans*), a *dete* (*child*) - *deteti* (*childs*).

Poređenje prideva se vrši po istim pravilima kao i u standardnom engleskom jeziku, s tim što nema nepravilnog poređenja prideva. Kao i u engleskom jeziku dodaju se nastavci - *er* za komparativ i -*est* za superlativ, tako da komparacija izgleda ovako: *dobro* – *dobrije* – *najdobrije* (*good* – *gooder* – *goodest*). Jasno je vidljivo da je i ovde isključeno nepravilno poređenje prideva što potvrđuje kriterijum *pravilnosti* novogovora. Lične, relativne i pokazne zamenice, kao i pomoćni glagoli, isto se grade kao u standardnom engleskom jeziku. (Quirk, Greenbaum, Leech, Svartvik, 1985)

Blagozvučje ili eufonija jedna je od ključnih karakteristika novogovora. Ona je direktno u funkciji nijansiranja značenja govora. Lak i brz govor je izuzetno važan u novogovoru jer on ne zahteva puno razmišljanja, a time je smanjena i mogućnost pogrešne interpretacije koja ne bi bila u skladu s načelima englesoca. Bilo je potrebno stvoriti govor nezavisan od svesti. Reč koja je teška za izgovor ili koja se može pogrešno čuti nije poželjna u ovom jeziku i smatra se lošom reči *per se*. Ostale reči su prilagođene zahtevima eufonije koja se i ovde koristi kao manipulativni alat.

4. Novogovor danas

Orvelov roman *1984* jeste prikaz distopijskog društva u njegovom najekstremnijem obliku. U takvom svetu nema mesta za pesnike, umetnike ili „posrnule“ individualce. Čitaocima koji nisu prethodno znali šta termin *distopija* znači Orvelovo delo daje zastrašujući odgovor. To je društvo totalne represije, težnje Partije na vlasti da bude kompletan gospodar čoveka, i to ne samo fizički, nego i psihički. Namera Velikog brata nije samo da ljudi bespogovorno budu poslušni, već i da zaista misle da je to dobro za njih. Potpuna kontrola misli i tela jeste nešto što Partija želi jer samo na taj način ostaje sigurna da će večno ostati na vlasti. Da bi se taj cilj postigao bilo je potrebno ukinuti sve slobode, ojačati represivne snage države do iznemoglosti i, što je najveća ironija, imati dovoljno kreativnosti da bi se sve te mere sprovele. Taman kada se stekne utisak da je totalitarizam dosegnuo svoje granice i da nema više kud, Partija se spretno doseti da još ima slobodnog prostora i čistog zraka za određene ljude i njihove jeretičke misli. Upotreba jezika u ove svrhe gotovo se i ne može nazvati manipulacijom; značenje

reči *manipulisati* jeste suviše blago za ono što Partija radi. Ona pokušava da izbacivanjem nepotrebnih reči iz jezika potpuno zagospodari ljudskim razumom smatrajući da ako ne postoji reč kao koncept za nešto neće postojati ni misao o tome. Upravo to je osnova na kojoj se razvija distopijski jezik – novogovor, kao osnovni alat za stvaranje istinskih podanika i preduslov svake vrste manipulacije.

U današnjem svetu novogovor je više nego prisutan kroz različite oblike nasilja nad jezikom, ali i u vidu beskonačne želje za manipulacijom i dominacijom, pre svega, političkih elita i vlastodržaca. Iz pomenutog razloga ne bi trebalo prevideti izuzetan uticaj ovog romana u današnjem svetu. Prilično je jednostavno i za neupućenog čoveka da uoči širok spektar „ostataka“ Orvelove Okeanije u sopstvenom društvu i državi. Taj spektar se kreće od mnogih elemenata *orvelovskog* sistema manipulacije i nadzora koji se već uveliko primenjuju, preko lingvističkog uticaja u kome je termin *Veliki brat* dostigao kulturni status i postao opštepoznat širom sveta. Ono što je daleko bitnije jeste prisustvo degradacije i simplifikacije jezika u morfološkom i semantičkom smislu na svakom koraku, tako da sve poprilično podseća na atmosferu stvaranja nekakvog novogovora stvarnog sveta koji će biti primenjiv u budućnosti. Spektar se završava u sferi jeftine i masovne zabave u kojoj je glavna zvezda Veliki brat koji oličava vrhunac površnosti i nastranosti današnjeg čoveka i njegove masovne kulture. Sve ovo, na pomalo neželjen način, čini Orvelovo delo konstantno prisutnim u svetu modernog čoveka.

Literatura:

- Aarts, B., McMahon, A. eds. (2006). *The Handbook of English Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Anderson, J. M. (2007). *The Grammar of Names*. Oxford: Oxford University Press.
- Barsamian, D., Čomski, N. (2004). *Propaganda i javno mnjenje*. Prevod Ljiljana Malović. Novi Sad: Rubikon.
- Benczes, R. (2006). *Creative Compounding in English*. The Netherlands: John Benjamins Publishing Company.
- Blakemore, S. (1984). "Language and Ideology in Orwell's 1984". USA: *Social Theory and Practice* 10, no. 3.
- Bolton, W. F. (1984). *The Language of 1984: Orwell's English and Ours*. Oxford: Basil Blackwell.
- Booij, G. (2007). *The Grammar of Words: An Introduction to Morphology*. Oxford: Oxford University Press.

- Borejsza, J. W., Ziemer, K. eds. (2006). *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe*. Warsaw: Berghahn Books.
- Bugarski, R. (2007). *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa.
- Chilton, P. (1984). "Orwell, Language and Linguistics". *Language and Communication* 4, no. 2.
- Chomsky, N. (1989). *Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies*. Boston: South End Press.
- Chomsky, N. (2006). *Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čomski, N. (2008). *Kontrola medija*. Preveo Mirko Bižić. Novi Sad: Rubikon.
- Đergović-Joksimović, Z. (2009). *Utopija, alternativna istorija*. Beograd: Geopoetika.
- Friedrich, C. J., Brzezinski, Z. (1965). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Halliday, M. A. K. (1978). "Language as Social Semiotic". Baltimore: University Park Press.
- Harris, R. (1984). "The Misunderstanding of Newspeak". London: Times Literary Supplement 4214.
- Green, J. (1984). *Newspeak: A Dictionary of Jargon*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lund, N. (2003). *Language and Thought*. Hove: Routledge.
- McNally, L., Kennedy, C. eds. (2008). *Adjectives and Adverbs: Syntax, Semantics and Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Orvel, Dž. (1984). *1984*. Preveo Vlada Stojiljković. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Orwell, G. (1949). *1984*. New York: Signet Classic.
- Orwell, G. (2007). "Politics and the English Language". Steve Thomas ed. eBooks@Adelaide.
- Orwell, G. (2007). "Politics vs. Literature". Steve Thomas ed. eBooks@Adelaide.
- Orwell, G. (2007). "The Prevention of Literature". Steve Thomas ed. eBooks@Adelaide.
- Orwell, G. (2007). "Why I write". Steve Thomas ed. eBooks@Adelaide.
- Prčić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Harlow: Longman.
- Sisk, D. W. (1997). *Transformations of Language in Modern Dystopias*. Westport: Greenwood Press.
- Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality – selected writings*. Edited by John B. Carroll. Cambridge: The M.I.T. Press.

ORWELL'S NEWSPEAK: BETWEEN LITERARY DYSTOPIA AND REALITY

Abstract: The dystopian language represents extraordinarily complex occurrence originating from the mutual interaction between language and literary dystopia as a subgenre of science fiction. It implies the appearance of certain changes in the standard English language as well as in the dystopian literary surrounding where these changes occur. Orwell's Newspeak, from his novel *1984*, represents one of the most famous dystopian languages and unique appearance in general. Therefore, this article deals with the analysis of dystopian linguistic phenomenon – Newspeak and its nature within literary work. It analyzes its influence in the real world as well. Manipulative role of words and slogans in one society, linguistic characteristics and Newspeak structure are all particularly explored. It includes a detailed linguistic, ideological and political dimension in Newspeak analysis through the particular examples. The specific relationship between the English language and literary dystopia is analyzed here, as well as the changes occurring within that relationship. As a result, the creation of unique product of that interaction is seen – the appearance of dystopian language. This article should emphasize the huge possibilities in the sense of further research in area of relationships between linguistics and literature.

Key words: Newspeak, linguistic characteristics, dystopian language, manipulation, Orwell, *1984*

Prilozi
Supplements

УГОВОРИ О ОБАВЕЗНОМ ОСИГУРАЊУ У САОБРАЋАЈУ

Резиме: Кретања у савременој тржишној привреди не би могла да се реализују без осигурања. Осигурање у веома великој мери доприноси да се брже и сигурније послује без великих последица од ризика које доноси савремено пословање. Уплаћивањем средстава осигураника код осигуравача, формирају се снажни фондови осигурања из којих се исплаћује осигурана сума уколико наступи осигурани случај и на тај начин осигураник лакше подноси терет настанка и накнаде штете, пошто се иста равномерно распоређује на сва лица која уплаћују средства у фондове осигурања. Од првог до данашњег дана пронађеног уговора о осигурању¹, овај уговор, као и посао осигурања стално се развијао у складу са техничко-технолошким развојом друштва.² Са развојем превозних средстава, развио се и посебан облик обавезног осигурања у саобраћају. С обзиром на велики значај ове врсте осигурања, аутор се одлучио да исти истражи, пре свега у светлу Закона о обавезном осигурању у саобраћају који је донет у Републици Србији и који је до сада више пута допуњаван.

Кључне речи: Осигурање, саобраћај, возило, путници, одговорност, уговор.

Увод

У праву Републике Србије постоји више врста обавезног осигурања у саобраћају и то: осигурање путника у јавном превозу од последица несрећног случаја; осигурање власника моторних возила од одговорности за штету причињену трећим лицима; осигурање

¹ То је уговор о осигурању који је написан 1347. године и чува се у граду Ђенови у Италији: Капор Владимир и др: *Уговори робног промета*, Центар за привредни консалтинг, Нови Сад, 2000. год, стр. 273.

² У Дубровнику је 1562. године донет први закон о осигурању на просторима Балкана, у Лондону, 1779. год. основан је Лојд, који је и данас прва и највећа водећа светска компанија из области поморског осигурања, док је у Србији 1904. године донет Закон о осигуравајућим друштвима

власника ваздухоплова од одговорности за штету причињену трећим лицима и путницима; осигурање власника чамаца од одговорности за штету причињену трећим лицима.³

Власници превозних средстава којима се обавља јавни превоз путника и власници других превозних средстава дужни су да **закључе уговор** о обавезном осигурању пре него што се превозно средство стави у саобраћај.⁴ Дакле, из овог уговора проистиче изузетан облик осигурања. Обавезност произилази из закона, док правне последице настају на основу уговора између осигураваача и осигураника.⁵ Обавезно осигурање у саобраћају се не односи на возила Војске Србије.⁶

Код уговора о осигурању, уговорне стране су **осигураваач и осигураник**. Осигураваач је правно лице (привредно друштво) које треба да исплати накнаду осигуранику када наступи догађај који је предвиђен уговором. Осигураник може бити правно и физичко лице. Поред осигураваача и осигураника, у уговору о осигурању могу се појавити и **осигурано лице и корисник осигурања**. Осигурано лице може бити сам осигураник или неко треће лице, док је корисник осигурања (бенефицијар) лице коме треба да се исплати накнада када наступи осигурани случај.⁷

Код уговора о одговорности, корисник опасних ствари, у овом случају то су моторна возила, ваздухоплов, пловни објекти и сл, осигурава се од одговорности за штету која је настала услед смрти и телесне повреде лица, као и услед уништења или оштећења нечије имовине ако је штета проузрокована моторним возилом, ваздухопловом или пловним објектом.(чамцем).⁸

У раду ћемо анализирати све уговоре о обавезном осигурању, по редоследу како смо претходно навели.

Правна природа и елементи уговора о осигурању

Када говоримо о уговору о обавезном осигурању у саобраћају неопходно је размортити његову правну природу, као и битне елементе уговора.

Не постоји јединствен став по питању правне природе уговора

³ Члан 2. Закона о обавезном осигурању у саобраћају („Сл.гласник Републике Србије“, бр. 51 /09, 78/11 и 101/11

⁴ Члан 4. Закона о обавезном осигурању у саобраћају.

⁵ Мирослав Милосављевић: *Привредно уговорно право*, Прометеј, Нови Сад, 2009.год, стр. 97.

⁶ Члан 11. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

⁷ Рајчевић Марко: *Пословно право*, Правни факултет, Бања Лука, 2007. год, стр. 296.

⁸ Исто, стр. 298.

о осигурању и из тих разлога навешћемо нека схватања која постоје у правној теорији.

1. схватање је да се ради о **алеаторном уговору**, што се не може без резерве прихватити, будући да је техника осигурања у садашњем тренутку веома развијена и не може се говорити да се у тренутку закључења уговора не могу предвидети сва права и обавезе уговорних страна, односно да се не може предвидети наступање осигураног случаја.⁹

2. схватање је да је у питању **уговор о накнади штете**.

3. схватање иде у прилог тези да је уговор о осигурању, уговор о ортаклуку, о најму, пуномоћству итд.

Када су у питању битни елементи без којих уговор о обавезном осигурању не би производио правно дејство, можемо констатовати да су то:¹⁰

1. Осигурани случај - ризик од кога се осигураник осигурава и он мора бити: неизвестан (ради се о алеаторном уговору – уговору на срећу), законит и моралан и да није наступио пре или у време закључења уговора,

2. Премија осигурања - представља новчану суму коју је осигураник дужан да плати осигуравачу. Уколико се премија осигурања уплати унапред, реч је о **мизи**.

3. Осигурана сума - свота новца коју је осигуравач дужан да исплати осигуранику када наступи осигурани случај. Обавеза друштва за осигурање по основу обавезног осигурања ограничена је осигураном сумом важећом на дан настанка штетног догађаја, ако уговором о осигурању није уговорена виша сума. Осигурана сума представља максималну обавезу друштва за осигурање по једном штетном догађају. **Франшиза** је уговорна клаузула којом је предвиђено да део штете сноси сам осигураник, што стимулише осигураника да води већу бригу како не би наступио осигурани случај.

На уговоре о обавезном осигурању примењује се закон којим се уређују облигациони односи и други одговарајући закони којима се уређују уговори у појединим врстама осигурања, ако Законом о обавезном осигурању у саобраћају поједина питања нису друкчије уређена.¹¹

⁹ Јанковец Ивица: *Привредно право*, ЈП Службени лист, Београд, 1999. год, стр. 567.

¹⁰ Васиљевић Мирко: *Трговинско право*, Правни факултет у Београду, 2006. год, стр. 133.

¹¹ Члан 13. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

Форма уговора о обавезном осигурању

Уговор о обавезном осигурању у саобраћају је **неформалан**, односно закључује се простом сагласношћу воља.

У пословној пракси се и овај уговор најчешће закључује у писаној форми ради лакшег и потпунијег доказивања постојања уговора и његове садржине.

Да би уговор био пуноважан и производио правно дејство, као и да би уживао судску заштиту, неопходно је да садржи све **битне елементе**, као што су: осигурани случај, осигурана сума и премија осигурања, о чему је већ било речи у овом раду.

Према нашем праву, уговор о осигурању је закључен када уговорне стране потпишу полису осигурања или листу покрића. Ово потписивање не значи да је уговор закључен у писаној форми.

Уговор о осигурању путника у јавном превозу од последица несрећног случаја

Власници превозних средстава са којима се обавља јавни превоз путника дужни су да закључе уговор о осигурању путника у јавном превозу од последица несрећног случаја. То су следећа превозна средства:

- **аутобуси** којима се обавља јавни превоз у градском, приградском, међуградском и међународном линијском и ванлинијском превозу;

- аутобуси којима се обавља превоз запослених на посао и са посла;

- аутобуси којима се обавља превоз деце и ученика до предшколских, односно школских установа и од предшколских, односно школских установа;

- аутобуси за превоз туриста;

- **путнички аутомобили** којима се обавља такси превоз и „рент-а-кар” возила;

- **шинска возила** за превоз путника;

- све врсте **пловних објеката**, којима се на редовним линијама или слободно превозе путници, укључујући и крстарења и превоз туриста;

- **ваздухоплови** чија је намена јавни авио-превоз (редовни, чартер, авио-такси);

- **туристички ваздухоплови** који се користе за краће прелете и панорамске летове и „рент-а-кар” ваздухоплови;

- друга превозна средства без обзира на врсту погона којима се превозе путници, уз наплату превоза, у виду регистроване делатности.¹²

Под **путницима** у јавном превозу сматрају се лица која се налазе у превозном средству којим се обавља јавни превоз и која имају намеру да путују, без обзира да ли су купила возну карту или нису; лица која се налазе у кругу станице, пристаништа, луке, аеродрома или у непосредној близини превозног средства пре укрцавања, а која имају намеру да путују; лица која су обавила путовање и напустила превозно средство, а налазе се у непосредној близини превозног средства у кругу станице, пристаништа, луке или аеродрома.¹³

Уговор о осигурању власника моторних возила од одговорности за штету причињену трећим лицима (Осигурање од аутоодговорности)

Власник моторног возила је у обавези да закључи уговор о осигурању од одговорности за штету коју приликом употребе моторног возила причини трећим лицима услед смрти, повреде тела, нарушавања здравља, уништења или оштећења ствари. Власник моторног возила неће надокнадити штету која је настала на стварима које је примио на превоз и изузетно ће одговорати и за штету на стварима које су примљене на превоз, уколико те ствари служе за личну употребу лица која су се налазила у возилу. Под штетом се подразумева и штета која је причињена трећем лицу услед пада ствари са моторног возила.¹⁴

Приликом регистрације моторног возила, продужења регистрације и издавања пробних таблица власник је дужан да органу који врши регистрацију поднесе доказ да је закључио уговор о осигурању од одговорности за штету причињену трећем лицу.

У Закону је утврђена обавеза власника моторног возила којом не подлеже сваке године обавези регистрације да закључи уговор о осигурању од аутоодговорности приликом добијања одговарајуће дозволе за употребу и да обнавља то осигурање за све време док је моторно возило у саобраћају.¹⁵

Значајно је што је у закону¹⁶ на јасан и недвосмислен начин предвиђено које категорије и под којим условима немају право на

¹² Члан 14. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

¹³ Члан 15. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

¹⁴ Члан 18. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

¹⁵ Члан 20. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

¹⁶ Члан 21. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

накнаду штете. Овакво решење је корисно будући да отклања дилеме ове врсте које су у претходном периоду у пословној пракси изазивале недоумице и честа спорења.

Наведено право немају: власник моторног возила чијом му је употребом причињена штета за штете на стварима; возач моторног возила чијом му је употребом причињена штета; лица која су својевољно ушла у моторно возило чијом им је употребом причињена штета, а која су знала да је то возило противправно одузето;

Такође, **нема право на накнаду штете** лице које је штету претрпело:

- употребом моторног возила за време званично одобрених ауто-мото и картинг такмичења и делова тих такмичења на затвореним стазама на којима је циљ постизање максималне брзине, као и на пробама (тренингу) за та такмичења,

- услед дејства нуклеарне енергије током превоза нуклеарног материјала,

- услед војних операција, војних маневара, побуна или терористичких акција ако постоји узрочна веза између тих дејстава и настале штете.

Уговор о осигурању власника ваздухоплова од одговорности за штету причињену трећим лицима и путницима

Трећи облик обавезног осигурања у саобраћају је осигурање власника ваздухоплова од одговорности за штету која је причињена трећим лицима и путницима.¹⁷

Власник ваздухоплова је обавезан да закључи уговор о осигурању од одговорности за штету коју употребом ваздухоплова причини трећим лицима и путницима. Треће лице је свако лице осим путника и чланова летачке и посаде ваздухоплова који су на дужности у току лета. Путником се рачуна свако лице које се превози ваздухопловом уз сагласност власника ваздухоплова осим чланова летачке посаде ваздухоплова који су на дужности у току лета. Уговор о осигурању од одговорности за штету, који је власник ваздухоплова дужан да закључи, покрива и штете причињене терету и пртљагу. Међутим, уговор о осигурању не мора покривати штете причињене терету и пртљагу ако се ваздухоплов не користи у комерцијалне сврхе.

Уговором о осигурању покривене су и штете због ризика рата и тероризма. Власник иностраног ваздухоплова који улази у ваздушни простор Републике Србије мора бити осигуран од одговорности

¹⁷ Члан 61. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

за штету ако нема друго обезбеђење за накнаду штете или ако међународним уговором није другачије уређено. Уколико власник ваздухоплова није регистрован у Републици Србији, односно држави чланици Европске уније, односно чији је ваздухоплов регистрован изван територије Европске уније и чији летови не укључују слетање на територију или полетање са територије Европске уније, него само лет у ваздушном простору Републике Србије, не мора уговором о осигурању имати покривене штете причињене путницима, терету и пртљагу.

Уговор о осигурању власника чамца од одговорности за штету причињену трећим лицима

Власник чамца са сопственим погоном **снаге мотора преко 15 kw**, који се према прописима о регистрацији чамца уписује у одговарајући регистар, дужан је да закључи уговор о осигурању од одговорности за штету коју употребом чамца причини трећим лицима услед смрти, повреде тела или нарушавања здравља.

Под штетом се подразумева и штета која је причињена трећем лицу услед пада или избацавањем ствари из чамца. Лице које се превози чамцем не сматра се трећим лицем коме треба накнадити штету која настане употребом чамца.

Власник иностраног чамца који плови у нашим територијалним водама мора бити осигуран од одговорности за штету уколико нема друго средство обезбеђења за накнаду штете или ако међународним уговором који је закључила наша земља није другачије уређено.

Регистрација чамца и продужење регистрације може се извршити кад се органу који врши регистрацију поднесе доказ о закљученом уговору о потребном осигурању.¹⁸

Износ најниже суме осигурања по једном штетном догађају, на коју може бити уговорено осигурање утврђује Влада на предлог Народне банке Србије и та најнижа сума осигурања не може бити нижа од 200.000 евра.¹⁹

Законом о обавезном осигурању у саобраћају нису уређена сва питања која се односе на област осигурања у саобраћају, те је утврђено да ће се у таквим ситуацијама на питања одговорности власника чамца за штету коју причини трећим лицима примењивати одредбе закона којима су уређени облигациони односи и основи својинскоправних односа у унутрашњој и поморској пловидби.²⁰

¹⁸ Члан 64. Закона о обавезном осигурању моторних возила

¹⁹ Члан 65. Закона о обавезном осигурању моторних возила

²⁰ Члан 66. Закона о обавезном осигурању моторних возила

Права и обавезе уговорних страна код уговора о обавезном осигурању у саобраћају

Постоји више права и обавеза који проистичу из уговора о обавезном осигурању у саобраћају. Карактеристично је код овог уговора као и код свих уговора у привреди, да оно што представља право једне уговорне стране представља обавезу за другу уговорну страну и обрнуто. Из наведених разлога размотрићемо само обавезе уговорних страна. Међутим, постоје и неке заједничке обавезе уговорних страна, о чему ће најпре бити речи.

Прва заједничка обавеза уговорних страна јесте да поступају **савесно и поштено**, што подразумева да се уговорне стране морају понашати једна према другој лојално, да узајамно сарађују, штите се и помажу, обавештавају се о свим чињеницама које су од значаја за пословни успех, да удредно и на време извршавају своје обавезе и сл. У Закону о облигационим односима јасно је императивном нормом утврђено да су у заснивању облигационих (уговорних) односа и у остваривању права и обавеза из тих односа учесници дужни да се придржавају начела савесности и поштења.²¹ Идентичну одредбу садрже и опште узансе за промет робом. Ово начело састоји се у суштини у томе да се отклони примена законских или уговорних одредби уколико би исте својом применом изазвале последице које су супротне овом начелу.²²

Друга заједничка обавеза уговорних страна јесте да поштују принцип **појачане пажње**, што значи да свака уговорна страна, мора да показује максималну пажњу доброг домаћина и уредног привредника. Када је у питању извршење уговорне обавезе из делатности професије уговорна страна је дужна да поступа с пажњом доброг стручњака, што подразумева савесно и брижљиво поступање са појачаном пажњом према правилима струке у одговарајућој пословној области и постојећим пословним обичајима. Стручна пажња конкретизује обавезујућим техничким прописима о обавезним стандардима који су различити зависно од врсте посла.

Значајна обавеза уговорних страна код уговора о обавезном осигурању у саобраћају је обавеза чувања **пословне тајне**, што подразумева дужност пословних партнера да држе у тајности податке који се односе на садржину преговора за закључење уговора, услове за закључење уговора и друге податке из области њихових пословних интереса. Обавеза чувања пословне тајне најчешће је утврђена

²¹ Члан 12. Закона о облигационим односима из 1978. године

²² У члану 999. Општег имовинског законика из 1888. године, чији аутор је био чувени правник Валтазар Богишић, утврђено је: „Да и оно што није забрањено, може да буде непоштено“.

прописима и не мора бити посебно уговорена. Уколико се открију подаци који представљају пословну тајну и на основу тога настане штета за неког учесника у послу, тада је пословни субјект који је открио пословну тајну дужан да накнади штету. Обавеза чувања пословне тајне постоји и након престанка пословног односа.

Обавезе осигуравача

Прва и основна обавеза осигуравача јесте да у складу са законом донесе своје **опште услове обавезног осигурања, тарифу и премијски систем** и да их учини доступним јавности, односно заинтересованим за закључење уговора о осигурању. Друштво за осигурање (осигуравач) дужно је да достави Народној банци Србије услове обавезног осигурања, тарифу и премијски систем са техничким основама премије тог осигурања, најкасније 90 дана пре почетка примене и то искључиво ради провере њихове усаглашености са прописима, актуарским начелима и правилима струке осигурања. Друштво за осигурање истовремено (осигуравач) доставља НБС и мишљење овлашћеног актуара о довољности премије осигурања за трајно измирење свих обавеза из уговора о обавезном осигурању и трошкова спровођења тог осигурања, као и трогодишњи пословни план друштва који показује довољност обрачунатих премија. Ако услови осигурања, тарифа и премијски систем осигурања нису сачињени у складу са прописима, актуарским начелима и правилима струке осигурања, Народна банка Србије издаје налог друштву за осигурање (осигуравачу) да их усклади у року од 30 дана.²³ Приликом закључења уговора о осигурању, сваки уговарач осигурања мора бити упознат са општим условима осигурања.

Осигуравач је обавезан да прихвати понуду за закључење уговора код обавезних осигурања будући да ова врста осигурања проистиче из закона.²⁴

Осигуравач је дужан да приликом закључења уговора о осигурању **изда полису осигурања**²⁵ и моментом њеног потписивања сматра се да је уговор закључен. Садржина и елементи полисе осигурања су утврђени законом и без њих полиса не би производила правно дејство.

Обавеза осигуравача јесте наменско коришћење средстава

²³ Члан 6. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

²⁴ Васиљевић Мирко: *Трговинско право*, стр. 136

²⁵ Привремено се може издати листа покрића: члан 901. став 1. Закона о облигационим односима из 1978. г.

осигурања, односно оних средстава која се удружују ради заједничке заштите од неизвесних ризика који евентуално могу да наступе.

Обавеза осигуравача је да предузме потребне **превентивне мере** како би се смањила могућност настајања штете. Због тога је неопходно да се значајан део средстава од осигурања усмерава на активности које ће у великој мери допринети да се спречи настајање осигураног случаја и последице које он доноси.

Осигуравач је дужан да **исплати** одговарајући новчани износ (**осигурану суму**) на име накнаде штете. Правило је, да код имовинског осигурања висина накнада штете не може бити већа од стварно претрпљене штете. Код подосигурања исплаћена осигурана сума може бити мања од претрпљене штете. Путник кога задеси несрећни случај, односно одређени корисник према условима осигурања у случају смрти путника, има право да захтева да друштво за осигурање (осигуравач) са којим је закључен уговор о осигурању, непосредно њему изврши своју обавезу из уговора о осигурању. Ако власник превозног средства није закључио уговор о осигурању или је закључио уговор о осигурању са друштвом за осигурање (осигуравачем) над којим је покренут стечајни поступак а десио се несрећни случај, путник може захтевати исплату осигуране суме из средстава Гарантног фонда. Право на осигурану суму има путник, односно корисник осигурања, независно од тога да ли има право на накнаду штете по основу одговорности превозиоца.²⁶

Осигуравач има обавезу да осигуранику **накнади све настале** **неужне и корисне трошкове** које је осигураник имао приликом предузимања мера да би спречио настајање осигураног случаја, као и оне трошкове који су били неопходни и корисни да би се спречило да штета буде већа. Сматра се да је осигуравач дужан да накнади наведене трошкове и када су покушаји спречавања наступања штете, као и покушаји умањења штете остали безуспешни и нису дали никакве позитивне резултате.²⁷

Обавезе осигураника – уговарача осигурања

Обавеза уговарача осигурања јесте да у току закључења уговора о осигурању **упозна осигуравача са свим значајним чињеницама и околностима** које су неопходне за оцену ризика у вези којих се закључује уговор о осигурању. Уколико је осигуравач намерно прећутао да осигуравачу предочи неопходне податке за процену ризика и утврђивање премије осигурања и осигуране суме, тада осигуравач има

²⁶ Члан 17. Закона о обавезном осигурању у саобраћају

²⁷ Станковић Миодраг: *Пословно право*, Београд, 2004. година, страна 557.

право да раскине уговор, а премије осигурања које је до тада примио није у обавези да врати. Уговарач осигурања је дужан да обавести осигуравача уколико се наведене околности промене и ако исте у значајној мери утичу на повећање или смањење ризика од наступања осигураног случаја.²⁸ С друге стране, осигуравач се може позивати на чињеницу да није био обавештен о свим околностима на основу којих би правилно оценио ризик од наступања осигураног случаја, само уколико је био савестан тј. није знао право стање ствари, нити је из околности случаја то могао знати.

Једна од најзначајнијих обавеза уговарача осигурања јесте да **плати премију осигурања.**²⁹ Плаћање премије осигурања може се плаћати на различите начине и то унапред, у време закључења уговора о осигурању или у више пута.

Уговарач осигурања има обавезу да **чува предмете који су осигурани** са пажњом доброг домаћина, односно доброг привредника, као и да се стара да се отклоне, односно не наступе ризици који могу нанети штету. Такође, његова је обавеза да ако настане осигурани случај предузме све мере и активности које му стоје на располагању у циљу отклањања или умањења штетних последица.

Да би уговарач осигурања могао да наплати осигурану суму, у обавези је да одмах **обавести** осигуравача о томе **да је наступио осигурани случај** и да је настала штета. У Закону о обавезном осигурању у саобраћају утврђено је да је власник моторног возила, односно учесник у саобраћајној незгоди дужан да обавести одговорно друштво за осигурање (осигуравача) о саобраћајној незгоди најкасније у року од 15 дана од дана када се догодила саобраћајна незгода.

У случају саобраћајне незгоде, возач је дужан да свим учесницима саобраћајне незгоде, који имају право подношења одштетног захтева по овом закону, да личне податке и податке о обавезном осигурању.

Закључак

Обавезно осигурање у саобраћају је **изузетан облик осигурања** чија обавезност проистиче из закона, док правне последице настају на основу уговора између осигуравача и уговарача осигурања.

Законом о обавезном осигурању у саобраћају предвиђено је неколико врста обавезног осигурања у Републици Србији. То су: осигурање путника у јавном превозу од последица несрећног случаја;

²⁸ Капор Владимир и др: *Уговори робног промета*, Центар за привредни консалтинг, Нови Сад, 2000. год, стр. 315.

²⁹ Јанковец Ивица: *Привредно право*, стр. 571.

осигурање власника моторних возила од одговорности за штету причињену трећим лицима; осигурање власника ваздухоплова од одговорности за штету причињену трећим лицима и путницима и осигурање власника чамаца од одговорности за штету причињену трећим лицима.

Власници превозних средстава којима се обавља јавни превоз путника и власници других превозних средстава дужни су **да закључе уговор о обавезном осигурању** пре него што се превозно средство стави у саобраћај, у противном не могу да обављају делатност јавног превоза, нити могу да користе превозно средство.

На уговоре о обавезном осигурању примењује се закон којим се уређују облигациони односи и други одговарајући закони којима се уређују уговори у појединим врстама осигурања, ако Законом о обавезном осигурању у саобраћају поједина питања нису другачије уређена.

Уговор о обавезном осигурању је **неформалан**. Међутим, у пословној пракси се најчешће закључује у писаној форми ради лакшег доказивања да је уговор закључен и да би се на недвосмислен начин утврдио његов садржај.

Уговори о обавезном осигурању у саобраћају садрже **права и обавезе** уговорних страна, с тим што права једне уговорне стране представљају обавезе друге уговорне стране и обрнуто. Постоје и неке заједничке обавезе уговорних страна а то је, пре свега, да поступају **савесно и поштено**, што подразумева да се уговорне стране морају понашати једна према другој лојално, да узајамно сарађују, штите се и помажу, узајамно се обавештавају о свим чињеницама које су од значаја за пословни успех и да уредно и на време извршавају своје обавезе. Значајна заједничка обавеза уговорних страна је да поштују **принцип појачане пажње**, што значи да свака уговорна страна, мора да показује максималну пажњу доброг домаћина и уредног привредника, као и да **чува пословну тајну**, што подразумева дужност да држе у тајности податке који се односе на садржину преговора за закључење уговора, као и услове за закључење уговора и друге податке из области њихових пословног интереса.

Са све значајнијим учешћем саобраћаја у привредном развоју земље, у будућности ће обавезно осигурање у саобраћају имати све већи значај и из тих разлога је веома битна законска регулатива са којом држава покушава да уреди ову област на адекватан начин. Законом Републике Србије о обавезном осигурању у саобраћају учињен је значајан корак ка свеобухватном регулисању материје обавезног осигурања. Треба очекивати даље активности на правном нормирању ове области у циљу још бољег уређења ове врсте осигурања.

Литература:

- Васиљевић, М. (2006). *Трговинско право*, Правни факултет у Београду.
- Јанковец, И. (1999), *Привредно право*, ЈП Службени гласник, Београд.
- Капор, В. (2000). *Уговори робног промета*, Центар за привредни консалтинг, Нови Сад.
- Милосављевић, М.(2009). *Привредно уговорно право*, Прометеј, Нови Сад.
- Рајчевић, М. (2007). *Пословно право*, Правни факултет у Бања Луци.
- Станковић, М. (2004). *Пословно право* (самостално издање), Београд.

CONTRACTS COMPULSORY TRAFFIC INSURANCE

Summary: Economic trends in the modern market economy could not be realized without insurance. Insurance massively contributes to faster and more secure operating without major consequences of the risks posed by modern business. Upon payment of funds insured by the insurer, formed a strong insurance fund from which to pay the sum insured if the insured event occurs and thus easier to bear the burden of the insured occurrence and damages, since the same is distributed evenly to all persons who paid the funds to insurance funds. From the first day found an insurance contract, this contract and job security has constantly evolved in line with technical and technological development. With the development of means of transport, has developed a special form of compulsory insurance in traffic. Given the great importance of this insurance, the author decided to investigate the same, especially in light of the Law on Compulsory Insurance in Traffic, which was enacted in the Republic of Serbia, which has so far repeatedly amended.

Keywords: Insurance, transportation, vehicle, passengers, responsibility, a contract.

ODNOS IZMEĐU GENOCIDA I ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI

Rezime: Osvrtom na nastanak i pravno formulisanje zločina genocid i njegovo propisivanje kao posebnog međunarodnog krivičnog djela, neposredno prije izrade i usvajanja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. godine, potrebno je naglasiti da je ovaj najstravičniji zločin na planeti bio podvrsta zločina protiv čovječnosti. Usvajanjem navedene konvencije, zločin genocida je propisan kao samostalno, posebno međunarodno krivično djelo na čije pravno formulisanje su imali dominantan uticaj stravični događaji iz II svjetskog rata, nečovječno postupanje nad manjinskim narodima (posebno Jevrejima) pod okriljem fašizma, čime je ovaj zločin postao autonomna vrsta zločina sa bitnim krivičnopravnim i krivičnoprocesnim odrednicama.

Ključne riječi: genocid, zločini protiv čovječnosti, etničko čišćenje, „dolus specialis“, zaštićene grupe.

1. Uvodna razmatranja

Genocid kao fenomen je evidentan kroz cijelu ljudsku historiju, ali je svoju autonomnost u smislu inkriminacije kao posebnog krivičnog djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom stekao tek sredinom prošlog vijeka. U teoriji nailazimo na identično definisanje pojma genocid što je sasvim opravdano i razumljivo jer je uslovljeno i determinisano samim normativnim određenjem genocida u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. godine u kojoj su propisani objektivni i subjektivni elementi (www.preventgenocide.org/ba/konvencijaogenocidu.htm). Definicije koje su zastupljene u domaćoj i međunarodnoj pravnoj literaturi imaju sledeće zajedničke elemente:

a) objektivni elementi (radnje izvršenja);

b) subjektivni element (genocidna namjera), potpuno ili djelimično uništenje zaštićene grupe; c) zaštićene grupe (nacionalna, etnička, vjerska i rasna grupa).

¹ karovic.s@hotmail.com

Iz naprijed navedenog evidentno je da je genocid međunarodni zločin koji se sastoji u preduzimanju jedne ili više propisanih radnji izvršenja prema zaštićenoj (nacionalnoj, etničkoj, rasnoj ili vjerskoj) grupi kao objektu napada s namjerom njenog potpunog ili djelimičnog uništenja kao takve.

Genocid se, s obzirom na njegov sadržaj, svojstvo pasivnog subjekta i pre svega subjektivnu komponentu-genocidnu (uništavačku) nameru kod učinioca, često označava kao zločin nad zločinima ili najteži, tzv. kapitalni zločin. (Škulić, 2005:219)

Iako Konvencija o genocidu ne propisuje jasne kriterije i mjerila prilikom identifikacije zaštićene grupe, praksa međunarodnog pravosuđa je već u nekoliko predmeta (npr. u predmetu Akayes od strane ad hoc tribunala za Ruandu) konkretizovala određene parametre za identifikaciju i definisanje zaštićene grupe u konkretnom slučaju. Međutim, u praksi međunarodnog pravosuđa evidentni su različiti pristupi definisanju zaštićene ljudske grupe. Tribunal za Ruandu je prvi put se suočio sa problemom definisanja zaštićene grupe, s obzirom da sukobljene strane na ovom prostoru Tutsi i Hutu dijele isti jezik, kulturu i druge zajedničke karakteristike, tako da je primijenjen mješoviti (objektivno-subjektivni) pristup prilikom identifikacije i definisanja zaštićene ljudske grupe.

Krivično djelo genocida je na isti način, konvencijski, propisano u Rimskom statutu međunarodnog krivičnog suda (član 6), statutu Međunarodnog tribunala za gonjenje lica odgovornih za ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava izvršene na teritoriji bivše Jugoslavije (član 4) kao i statutu Međunarodnog krivičnog tribunala za Ruandu (član 2) (Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda, Statut Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju Statut Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu). U članu 4. Statuta Haškog tribunala u potpunosti su preuzete odredbe člana 2 i 3 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine. U statutu stalnog Međunarodnog krivičnog suda, tj. u članu 5. propisana je stvarna nadležnost ovog suda nad zločinima genocida. Iz naprijed navedenog proizilazi da je međunarodni zločin genocid u nadležnosti i Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Stalnog krivičnog suda u Hagu, koji primjenjuju ista materijalna pravila, s tim da ih Tribunal primjenjuje na pojedince za koje utvrdi individualnu krivičnu odgovornost za njegovo izvršenje, dok Sud na državu stranku Konvencije u slučaju podnošenja tužbe druge države stranke da je Konvenciju prekršila.

U literaturi se zločin genocida označava kao najteži zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava, sa obzirom na činjenicu da

je genocidna (uništavačka) namjera direktno usmjerena na potpuno ili djelimično uništenje zaštićene grupe.

2. Normativno određenje zločina genocid u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine sa osvrtom na zemlje iz okruženja

Kao što je već ranije naglašeno, zločin genocida je Konvencijski preuzet i inkriminisan u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine u članu 171.², glava krivična djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Konvencijsko određenje zločina genocid prisutno je i u krivičnim zakonodavstvima susjednih zemalja Srbije³, Hrvatske⁴ i Crne Gore⁵, gdje su na identičan način propisani objektivni elementi (*actus reus*) i subjektivni element (*dolus specialis*) zločina. Objektivni elementi zločina genocid su u navedenom članu Krivičnom zakonu BiH propisane alternativno kao i u članu II Konvencije o sprečavanju zločina genocid iz 1948. godine.

Jedina razlika je u tome što je u biću krivičnog djela određenom u ovom zakonu kao radnja izvršenja izričito propisano i naređenje za izvršenje neke od radnji ovog krivičnog djela. (Simović, Blagojević 2007:130)

Član II Konvencije o genocidu definiše radnje izvršenja koje predstavljaju genocid, učinjene s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa:

- (a) *ubistvo članova grupe (naroda);*
- (b) *uzrokovanje teških tjelesnih ili mentalnih povreda članovima grupe (pripadnika određenog naroda);*
- (c) *namjerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima koji dovode do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja;*
- (d) *uspostavljanje mjere s namjerom sprečavanja rađanja u okviru grupe (naroda);*
- (e) *prinudno premiještanje djece iz jedne grupe u drugu.*⁶

Iz naprijed navedenog evidentno je da genocid ne obuhvata radnje koje se označavaju kao kulturni genocid, odnosno uništavanje kulturno

² Krivični zakon BiH, objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 3/03, 32/03,37/03.

³ Član 370 Krivičnog zakonika Republike Srbije, objavljen u „Službenom glasniku RS“, br. 85/05

⁴ Član 156 Krivičnog zakona Republike Hrvatske, objavljen u „Narodne novine“, br. 110/97

⁵ Član 426 Krivičnog zakona Republike Crne Gore, objavljen u „Službenom listu RCG“, br. 70/03

⁶ <http://www.preventgenocide.org/ba/konvencijaogenocidu.htm>

historijske i vjerske baštine (imovine) zaštićene grupe, kao radnju izvršenja ali može poslužiti kao indirektan ili posredan dokaz prilikom utvrđivanja postojanja genocidne namjere.

Takođe, u praksi međunarodnog pravosuđa ne prihvata se ekstenzivno (šire) tumačenje zločina genocid po kome bi bio obuhvaćen i ovaj modalitet izvršenja zločina genocid. Izuzetak predstavlja presuda Saveznog Njemačkog suda protiv bosanskog Srbina Nikole Jorgića za počinjeni genocid u Dobojskoj regiji, po kojoj je prihvaćeno ekstenzivno tumačenje i obuhvaćen i kulturni genocid. Takođe, masovno silovanje žena, pa i djevojčica, uprkos dugoročno štetnim i katastrofalnim posljedicama nemože se smatrati radnjom izvršenja zločina genocid.

Kada je u pitanju subjektivni element, evidentno je da Krivični zakon Bosne i Hercegovine propisuje da se zločin genocida može izvršiti samo sa umišljajem, što znači da se apsolutno isključuje nehat kao oblik vinosti. Dakle, izvršilac krivičnog djela genocid svjesno preduzima jednu ili više od pet taksativno propisanih radnji izvršenja prema prema članovima zaštićene grupe i hoće da svojom preduzetom radnjom ili radnjama ostvari krajnju namjeru a to je potpuno ili djelimično uništenje zaštićene grupe.

Kvantitativna komponenta zločina genocid nije precizirana u Konvenciji o genocidu a samim tim ni u domaćem krivičnom zakonodavstvu, jer ne inkorporira egzaktnе pokazatelje ili mjerila potpunog ili djelimičnog uništenja zaštićene grupe. Praksa međunarodnog pravosuđa je u konkretnim predmetima u kontekstu utvrđivanja individualne krivične odgovornosti postavila standarde kvalitativne komponente zločina genocid. To neposredno znači da genocid podrazumijeva preduzimanje jedne ili više propisanih radnji izvršenja prema objektu napada (zaštićenoj grupi) sa namjerom uništenja *značajnog dijela* grupe. Navedeno shvatanje kvantitativne komponente zločina genocid prihvaćeno je i u domaćem pravu. Upravo zbog takve genocidne (uništavačke) namjere kod izvršioca, zločin genocida se u teoriji i praksi naziva još i *zločin nad zločinima*.

Uvažavajući naprijed navedene činjenice, neupitno je da je zločin genocida i u našem krivičnom zakonodavstvu kao i u zakonodavstvu susjednih država Srbije, Hrvatske i Crne Gore propisan kao samostalno, autonomno krivično djelo, uprkos određenim sličnostima u odnosu na ostala međunarodna krivična djela u užem smislu, odnosno krivična djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom.

3. Krivičnoprocesne razlike između genocida i zločina protiv čovječnosti

Neosporna je činjenica da je zločin genocida neposredno prije izrade i usvajanja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. godine, bio podvrsta zločina protiv čovječnosti, ukazuje na određene sličnosti odnosno zajedničke karakteristike između ovih međunarodnih zločina (objekt zaštite, organizovanost izvršenja, nesagledive posljedice, umišljaj kao oblik vinsti i dr.). *Pojam genocida se i prije izrade i usvajanja navedena Konvencije spominjao u katalogu krivičnih djela, pogotovo je eksploatisan u kontekstu stravičnih događaja iz II svjetskog rata, ali u tom periodu nije egzistirao kao posebno i samostalno krivično djelo* (Karović, 2011:22). U naučnoj i stručnoj literaturi, kao i u sudskoj praksi se čak i danas genocid determiniše kao oblik zločina protiv čovječnosti, iako je genocid u krivičnopravnom smislu autonomna vrsta zločina sa specifičnim krivičnopravnim odrednicama. Jasnu difrencijaciju između genocida i drugih međunarodnih zločina u užem smislu⁷ sa krivičnopravnog aspekta je potrebno posebno naglasiti jer se ovi zločini veoma često nepotrebno poistovjećuju. Iako se radnje izvršenja (actus reus) u izvjesnoj mjeri i kod zločina genocid i zločina protiv čovječnosti podudaraju (npr. ubijanje članova zaštićene grupe), bitno je naglasiti da se prema međunarodnom krivičnom pravu kod zločina genocid zahtijeva poseban (specijalan) umišljaj-dolus specialis da se potpuno ili djelimično uništi neka od zaštićenih grupa. Suštinska razlika između pomenutih zločina je u tome da se za odgovornost za zločine protiv čovječnosti zahtijeva *postojanje rasprostranjenog ili sistematskog napada*, dok se kod zločina genocid postojanje ovog uslova ne zahtijeva (Presuda Žalbenog vijeća u predmetu Krstić, par. 223).

Ono što zločin genocida čini jedinstvenim jeste postojanje namere kod učinioaca da se zaštićena grupa u celini ili delimično uništi kao izdvojen i određen entitet (Ivanišević, Ilić, Višnjić, Janjić, 2008:69).

Dakle, kod zločina genocida je krajnja žrtva zaštićena grupa (objekt napada) u skladu sa Konvencijom, dok su kod zločina protiv čovječnosti žrtve zločina pojedinci (individue). Kada je u pitanju zločin genocida, ubijanje članova zaštićene grupe ili preduzimanje neke druge taksativno propisane genocidne radnje u članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. godine, je samo način odnosno sredstvo da se ostvari krajnji cilj tog djelovanja, a to je namjera da se potpuno ili djelimično uništi zaštićena grupa kao takva.

⁷ Međunarodna krivična djela u užem smislu su : genocid, zločin protiv čovječnosti, ratni zločin i zločin protiv mira (agresija).

Specifičnost genocida kao zločina jest njegova posebna namjera, mens rea, tzv. genocidna namjera, želja da se zločinom fizički uništi neka nacionalna, etnička, vjerska ili druga skupina, ili njen značajan dio, i to baš zato jer se radi o toj određenoj skupini (dolus specialis, dolus coloratus) (Josipović, 2007:22).

U tom smislu, ukoliko objekt napada nije konvencijski zaštićena grupa onda se u konkretnom slučaju ne radi o genocidu već o nekom drugom krivičnom djelu, bez obzira što je preduzeta neka od pet propisanih (genocidnih) radnji izvršenja kao objektivni element zločina jer nije ispunjen zahtijev za postojanjem subjektivnog elementa (genocidna namjera). Iz naprijed navedenog evidentna je važnost shvatanja i utvrđivanja postojanja subjektivnog elementa-dolus specialis, koji predstavlja jasnu diferencijaciju zločina genocid u odnosu na druga međunarodna krivična djela u užem smislu.

Mentalni ili subjektivni element genocida, kao zločina koji povlači međunarodnu krivičnu odgovornost, sadržan je u članu II, stav 1 (i odgovarajućim običajnim pravilima): namera potpunog ili delimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe (Kaseze, 2005:118).

Kompleksnost utvrđivanja i dokazivanja specijalnog ili posebnog umišljaja kod zločina genocid, upravo se sastoji u teretu dokazivanju namjere kod izvršioca da se neka od zaštićenih grupa potpuno ili djelimično uništi. Dokazivanje zločina genocid u praktičnom smislu je izuzetno zahtijevno, posebno u situacijama kada genocidna namjera kod izvršioca, kao specifično i jedinstveno obilježje genocida nije jasno izražena. U praktičnom smislu dokazivanje subjektivnog elementa-dolus specialis zločina genocid se najčešće utvrđuje na osnovu *indirektnih ili posrednih dokaza*⁸, s obzirom na činenicu da neposredni ili direktni dokazi najčešće nisu dostupni organima krivičnog gonjenja, tako da ih i tužilaštvo ne posjeduje u konkretnom slučaju. U slučaju da postoje neposredni ili direktni dokazi (pisane naredbe, zapisnici, planovi aktivnosti, instrukcije, direktive i drugi relevantni dokumenti) realno je očekivati da se isti unište ili na drugi način uklone i učine nedostupnim kako ne bi poslužili kao pravno validan materijalni dokaz u postupku utvrđivanja postojanja genocidne namjere.

Dakle, ono što je karakteristično i specifično za zločin genocida u odnosu na zločine protiv čovječnosti jeste činjenica da su u slučaju dokazivanja zločina genocid postavljeni izuzetno visoki standardi dokazivanja postojanja subjektivnog elementa u praksi domaćeg i međunarodnog

⁸ Posredno (indirektno) izvođenje zaključaka o postojanju genocidne namjere evidentno je u Presudi Žalbenog vijeća, u predmetu Jelisić, par. 47., i Presudi Pretresnog vijeća u predmetu Sikirica i dr., par. 46 i 61.

krivičnog pravosuđa. U tom kontekstu postoje i određene kritike u teoriji i praksi da visoko postavljene standardi utvrđivanja i dokazivanja zločina genocid, u nekim slučajevima omogućavaju da se zločin ne nazove pravim imenom-genocid, već da se kvalifikuje kao neko drugo krivično djelo, najčešće kao zločin protiv čovječnosti ili eventualno kao ratni zločin. Sa druge strane, u literaturi postoje kritike da u slučaju ne postojanja ovako visoko postavljenih standarda dokazivanja subjektivnog elementa odnosno genocidne namjere kod izvršioca, postojala bi mogućnost da se određeni zločini neopravdano kvalifikuju kao genocid. Dodatni problem prilikom utvrđivanja postojanja zločina genocid koji izaziva brojne dileme i nejasnoće oko bitnih krivičnopравnih odrednica predstavlja i različito tumačenje koncepta genocida u praksi međunarodnog pravosuđa.

4. Genocid i (ili) etničko čišćenje

U svakodnevnoj jezičkoj upotrebi, veoma često se spominje i poistovjećuje prisilno protjerivanje pripadnika zaštićene grupe sa zločinom genocid, iako se radi o dva (krivično)pravna pojma koji se razlikuju. Na samom početku potrebno je naglasiti da termin „etničko čišćenje“ nije (krivično)pravni termin, već da se radi o terminu koji se najviše eksploatiše u sredstvima javnog informisanja (pisani i elektronski mediji), koji zapravo označava prisilno premještanje članova grupe ili dijela grupe. Nepobitna činjenica je da su posljedice izvršenja zločina genocid i etničkog čišćenja stravične i katastrofalne po ljudski rod uopšte što predstavlja i jedan od osnovnih razloga poistovjećivanja ova dva različita krivičnopравna pojma. Međutim, u krivičnopравnom smislu potrebno je naglasiti postojeće razlike između ova dva pojma, uvažavajući Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. godine, koja propisuje restriktivne uslove koji moraju biti ispunjeni ili zadovoljeni, da bi se zločin nazvao pravim imenom-genocid.

U članu 2. navedne Konvencije propisani su objektivni elementi odnosno pet taksativno propisanih radnji izvršenja zločina genocid (*actus reus*), što je u potpunosti preuzeto i inkorporirano u Krivični zakon BiH, kao i u domaćem pravu susjednih zemalja Srbije, Hrvatske, Crne Gore. Analizom dosadašnjeg rada i predmeta koji tretiraju zločin genocida, evidentno je da se Tribunal za bivšu Jugoslaviju u praktičnom smislu bavio:

- a) ubijanjem članova grupe;
- b) nanošenjem teških tjelesnih ili duševnih povreda članovima grupe; i
- c) smišljenim nametanjem članovima grupe životnih uslova sračunatih da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja.

Na početku ratnih dejstava u BiH, Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 1992. godine *rezolucijom* (Rezolucija 47/121, UN Doc.AG/Res/47/121 od 18.12.1992. godine) izjednačila etničko čišćenje i genocid ali je u kasnijem periodu Tribunal za bivšu Jugoslaviju ocijenio da *etničko čišćenje odnosno prisilno premještanje grupe, ili njenog jednog dijela, samo po sebi nije genocid* (Presuda Žalbenog vijeća u predmetu Krstić, par. 33).

Međutim, ukoliko se u konkretnom slučaju radi o etničkom čišćenju odnosno nasilnom raseljavanju članova grupe u kombinaciji sa nekom od radnji izvršenja propisanih u članu II Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid, npr. ubijanje članova grupe ili nekom drugom propisanom radnjom izvršenja, onda se u tom slučaju radi o zločinu genocid jer može dovesti do fizičkog nestanka zaštićene (nacionalne, etničke, vjerske ili rasne) grupe. S tim u vezi, potrebno je naglasiti da je i prilikom izrade navedene Konvencije, prije više od pola vijeka, bio aktuelan *prijedlog Sirije* (prijedlog Sirije u UN Doc. A/C6/234) da se kao radnja izvršenja (actus reus) propiše, pored pet postojećih genocidnih radnji i etničko čišćenje odnosno prisilno protjerivanje članova grupe ali taj prijedlog prilikom glasanja nije usvojen većinom glasova. Preovladava mišljenje da je etničko čišćenje ili prisilno (nasilno) raseljavanje članova grupe uobičajena pojava u gotovo svim ratovima bez obzira na njihovu prirodu i karakter, kojim se uspostavlja homogenizacija stanovništva po osnovu njihove nacionalne, etničke ili vjerske pripadnosti, tako da i u praksi međunarodnog pravosuđa nije prihvaćeno ekstenzivno (šire) shvatanje i određenje zločina genocid.

Etničko čišćenje je model (obrazac) osvajanja teritorije, pri čemu su evidentna i teška kršenja međunarodnih standarda ljudskog ponašanja koja su dostigla prag kada postaju međunarodni zločini, kao što je slučaj na prostorima bivše Jugoslavije, a posebno Bosne i Hercegovine. Ono što je nepobitna činjenica jeste da se u Srebrenici radilo o nasilnom protjerivanju stanovništva kao pripadnika određene nacionalne, etničke ili vjerske grupe a ne o humanom zbrinjavanju stanovništva radi njihove lične i porodične sigurnosti, sklanjanja od ratnih dejstava i direktne opasnosti, pružanje utočišta ili nekim drugim humanim razlozima kao što je to tvrdila odbrana u predmetu Krstić, u slučaju transporta žena i djece jula 1995. godine iz Srebrenice, kada je izvršen genocid u srcu Evrope, na kraju XX vijeka nad Bošnjacima-muslimanima kao zaštićenom grupom⁹.

⁹ U presudi Žalbenog vijeća u predmetu broj: IT-98-33-A od 19.04.2004. godine, Tužilac protiv Radislava Krstića navodi se da je 1995. godine izvršen genocid u Srebrenici. Radislav Krstić, general-major VRS i komandant Drinskog korpusa je proglašen krivim za saučesništvo (pomaganje i podržavanje) u genocidu, te ga je Žalbena vijeće osudilo na 35 godina zatvora.

U drugostepenoj presudi generalu VRS-a Radislavu Krstiću navodi se da se „...u ovom slučaju nije radilo samo o raseljavanju. Ubistva, kao i odlučno nastojanje da se i drugi zarobe i pogube, prisilno transportiranje ili egzil preostalog stanovništva, te uništavanje domova i hramova, sve to je predstavljalo jedinstvenu operaciju koja je izvršena s namjerom da se u cjelosti ili djelimično uništi grupa u smislu uvodnog dijela stava 2 člana 4 Statuta. Upravo je u toj kombinaciji faktora govorilo pretresno vijeće kada je u paragrafu 595. Prvostepene presude ocijenilo da su snage bosanskih Srba (...) znale, u momentu kad su odlučile da pobiju sve vojno sposobne muškarce, da će ta ubijanja u sprezi sa prisilnim premještanjem žena, djece i staraca, neizbježno za posljedicu imati fizički nestanak bosansko-muslimanskog stanovništva u Srebrenici (Presuda Žalbenog vijeća u predmetu Krstić, par. 105).

Iz naprijed navedenog, evidentno je da u julu 1995. godine u Srebrenici kada je izvršen genocid, došlo upravo do kombinacije prisilnog premještanja članova zaštićene grupe i ubijanja članova zaštićene grupe, što je za krajnji ishod imalo fizički nestanak zaštićene grupe na području „zaštićene UN zone“ u Srebrenici. Uvažavajući činjenicu da se radi o *zaštićenoj zoni* od strane univerzalne svjetske organizacije Ujedinjenih nacija, postavlja se i možda apsurdno i suvišno pitanje šta bi se dogodilo da Srebrenica nije bila zaštićena zona ali se ovom prilikom nećemo upuštati u hipotetičke analize jer su nepotrebne.

Kada su u pitanju drugi dijelovi (područja) Bosne i Hercegovine gdje su evidentna nasilna protjerivanja stanovništva tj. etničko čišćenje na nacionalnoj, etničkoj i vjerskoj osnovi, u krivičnopravnom smislu (do sada), izuzev Srebrenice, nije utvrđen i dokazan genocid od strane Tribunala za bivšu Jugoslaviju.

Pri tome, treba imati u vidu i vremensku distancu i činjenicu da je Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid usvojena prije više od pola vijeka, tako da postoje opravdane i svrsishodne kritike da nije obuhvatila sve moguće modalitete-genocidne radnje izvršenja zločina genocid. Navedena Konvencija o genocidu ne propisuje zaštitu nekih drugih grupa kao što su ekonomske, političke, kulturne, spolne i druge grupe što svakako treba uzeti u obzir. Odbacivanje pružanja zaštite i za druge ljudske grupe, opravdava se činjenicom da su iste mobilne i nestalne, interesno ili ideološki povezane, te kao takve se nemogu smatrati objektom napada u smislu odredbi Konvencije o genocidu. U tom smislu navedena Konvencija o genocidu bi se trebala inovirati kako bi obuhvatila sve moguće modalitete (načine) izvršenja zločina genocid, te propisati zaštitu i drugim grupama (ekonomske, kulturne, političke i dr.), osim onih grupa kojima je ta zaštita propisana Konvencijom (nacionalna, etnička, vjerska ili rasna grupa).

Takođe, sasvim opravdano i svrsishodno se nameće pitanje blagovremenog prepoznavanja svih ponašanja koja mogu prerasti u zločin genocida, kao i odgovarajuća (re)akcija u kontekstu preduzimanja efikasnih mjera i radnji na planu sprečavanja takvih destruktivnih radnji i aktivnosti uopšte. Kroz ljudsku historiju genocid se ponavlja na različitim geografskim područjima, tako da preventivno djelovanje predstavlja imperativ za čovječanstvo.

5. Zaključna razmatranja

U ovom radu akcentirane su sličnosti i razlike između zločina genocid i zločina protiv čovječnosti. Posebnu pažnju zavređuje diferencijacija zločina genocid u odnosu na etničko čišćenje s obzirom da se ova dva pojma često poistovjećuju. Imajući u vidu autonomnost zločina genocid u odnosu na ostala međunarodna krivična djela u užem smislu, prethodni redovi su nedvosmisleno potvrdili da je zločin genocida „zločin nad zločinima“, kako se veoma često u teoriji a i u praksi domaćeg i međunarodnog pravosuđa naziva. Otklonjene su dileme koje se odnose na shvatanje kvalitativne i kvantitativne komponente ovog najstravičnijeg zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, te naglašena potreba dopuna i izmjena Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. na način da ista obuhvati i druge moguće modalitete izvršenja. S druge strane, nužno je razmotriti i pružanje zaštite i drugim (ekonomskim, kulturnim, političkim...) grupama. Ako se uzmu u obzir katastrofalne i dugoročne posljedice zločina genocid u svijetu uopšte (Ruanda, Kambodža, bivša Jugoslavija...), istraživanja ovog zločina se nameću kao imperativ u cilju pronalaska najoptimalnijih krivičnopравnih rješenja i odgovora sa akcentom na preventivno djelovanje u budućem periodu. Na ovom društveno civilizacijskom nivou, čovječanstvo vođeno dosadašnjim negativnim iskustvima mora konkretnije i operativnije djelovati, kao i važeće propise koji inkorporiraju zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda svakom pojedincu, koji garantuju fizičko i biološko postojanje ljudskim grupama, kritički preispitati.

Literatura:

1. <http://www.preventgenocide.org/ba/konvencijaogenocidu.htm>, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju genocida iz 1948. godine.
2. Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda, objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 2/2002.
3. Statut Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, Rezolucija

827 VS UN-a iz 1993.

4. Ivanišević, B., Ilić, G., Višnjić, T., Janjić, V. (2008). *Vodič kroz Haški tribunal, propisi i praksa*, Beograd: Misija Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) u Srbiji
5. Karović, S. (2011). *Mens rea: Genocidna namjera*. Civitas, Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije Dr Lazar Vrkatić, br. 2
6. Kaseze, A. (2005). *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
7. Rezolucija 47/121, UN Doc. AG/Res/47/121 od 18.12.1992. godine;
8. Presuda Žalbenog vijeća u predmetu Krstić, IT-98-33-A, 19.04.2004;
9. Prijedlog Sirije, UN Doc. A/C6/234;
10. Josipović, I. (2007). *Ratni zločin, Priručnik za praćenje suđenja*, Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava
11. Krivični zakon BiH, objavljen u Službenom glasniku BiH, broj 3/03, 32/03, 37/03.
12. Krivični zakonik Republike Srbije, objavljen u „Službenom glasniku RS“, br. 85/05;
13. Krivični zakon Republike Hrvatske, objavljen u „Narodne novine“, br. 110/97;
14. Krivični zakon Republike Crne Gore, objavljen u „Službenom listu RCG“, br. 70/03;
15. Simović, M., Blagojević, M. (2007). *Međunarodno krivično pravo*, Banja Luka: Pravna biblioteka Sofokles
16. Škulić, M., (2005). *Međunarodni krivični sud, Nadležnost i postupak*, Beograd: Dosije.

RELATIONSHIP BETWEEN THE GENOCIDE AND CRIMES AGAINST HUMANITY

Abstract: Emphasis on the creation and legal formulation of the Crime of Genocide and its regulation as a special international criminal acts, just before the drafting and adoption of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948. year, it should be noted that this was the worst crime on the planet was a subspecies of crimes against humanity. Only the adoption of the Convention, genocide is prescribed as an independent, in particular international crime to which the legal formulation had the dominant influence of the horrific events of World War II, inhuman treatment of minority peoples (especially Jews) under the auspices of fascism, which this crime has become an autonomous types

of crimes. In this period of time they recognized a real need that the crime of genocide, especially in order to extract the planetary human struggle, aimed at protecting national, ethnical, racial or religious groups that are specified by the Convention expressly stipulated as a protected group.

Key words: genocide, crimes against humanity, ethnic cleansing, *dolus specialis*, protected group.

DEMOKRATSKA, SAMOSTALNA DEMOKRATSKA I NARODNA RADIKALNA STRANKA U PRIMORJU (1920-1929)

Rezime: Rad obrađuje period djelovanja tri najveće političke stranke u Rijeci i Sušaku nakon konstituiranja Kraljevine SHS, do zavođenja monarhodiktature kralja Aleksandra. Politički programi ovih stranaka nastojali su artikulirati probleme stanovnika Primorja, koji se nalaze u dosta specifičnoj situaciji. Demokratska stranka (DS) na Sušaku nastaje organiziranjem predratnih primorskih pravaša koji su forsirali umjereno jugoslavenstvo. To, kao i strah od italijanskog iredentizma, u gradu im donosi premoćne pobjede na skupštinskim izborima do 1925. Samostalna demokratska stranka (SDS) nastaje izdvajanjem iz DS 1926., ali se razdor na Sušaku osjetio na izborima 1923. kada su postavljene dvije liste. Bolji rezultat u gradu ostvaren je tek na izborima 1927. u koaliciji sa uspješnijom DS i radikalima. Program SDS nije naišao na „plodno tlo“ kod birača. Za Narodnu radikalnu stranku na izborima 1920. i 1923. u gradu glasa tek oko 1% birača, u koaliciji sa SDS 1925. 18%, a na oblasnim izborima 1927. sa SDS i DS 51%. Neuspjehu na izborima 1927. kumuje unutarstranačka podjela (vladini radikali i „pašićevci“). Većinu glasova dobivaju u središtu grada gdje živi većina njihovog biračkog tijela, uglavnom doseljenih državnih službenika, nešto obrtnika i privatnih poduzetnika.

Ključne riječi: Kraljevina SHS, Rijeka, Sušak, Demokratska stranka, Samostalna demokratska stranka, Narodna radikalna stranka.

1. Demokratska Stranka (DS)

Demokratska stranka na Sušaku i Rijeci okuplja najveći dio predratnih primorskih pravaša koji se zalažu za ujedinjenje u novu državu, ali na osnovi nacionalne ravnopravnosti. Sušački demokrati zbog talijanske okupacije grada utemeljuju organizaciju za kotare Sušak i Bakar. Prvu prigodu za provjeru snage stranka ima na izborima za Konstituantu 1920.

¹ zeljko.bartulovic@pravri.hr

U modruško-riječkom izbornom okrugu u neokupiranom dijelu sušačkog kotara od 3.089 birača glasovalo je 1.519. Demokrati su drugi s 512 (33,70%) glasova. U izbornom okrugu je izašlo 31.454 birača, stranka je prva s 9.958 glasova (31,65%), te dobiva 3 mandata (nositelj liste dr. Tomislav Tomljenović, umirovljeni ban, Valerijan Pribičević i dr. Juraj Kučić). Prevagu su donijele pobjede u većim kotarima Ogulin, Vojnić i Slunj, ali i Bakru.²

Na izborima za skupštinu 1923. dolazi do sukoba unutar DS. Davidovićevoj ideji jugoslavenstva suprotstavila se struja Svetozara Pribičevića. U Modruško-riječkoj županiji kolidiraju stavovi Srba Korduna i jugoslavenstva Hrvata Primorja - nasljednika pravaštva dr. Erazma Barčića, Frana Supila i Hrvatsko-srpske koalicije. *Organizacija Demokratske stranke za kotare Sušak i Bakar* jugoslavenstvo ne smatra negacijom, već sintezom "plemena", pa na izbore izalaze kao zasebna *Nezavisna jugoslovenska lista* (NJL) čiji je kandidat dr. Kučić, a geslo "*Jugosloveni na okup!*". Rival im je pribičevićevska skupina sušačkog odvjetnika dr. Ive Orlića. Kandidacijski zbor za županiju je osudio istup NJL. Ona se nije pokorila, pa se dr. Kučić kandidirao u delničkom kotaru. Sušačka se organizacija DS podijelila na "*ljevičare*" (NJL) i pribičevićeve "*desničare*". Kotarska organizacija na čelu s dr. Milivojem Korlevićem ostala je uz NJL, iako je dr. Fran Bakarčić pokušao utemeljiti novu. NJL je razvila živu predizbornu aktivnost na Sušaku i u kotarima izbornog okruga.³ Dobiva podršku predsjednika stranke Davidovića. U političkom je programu istaknula borbu protiv velikosrpsstva Pašića i Pribičevića te Radićeva separatizma. Nositelj liste bio je dr. Tomljenović.

NJL je u gradu dobila 1.394 glasa (74,9%), u kotaru 2.084 (38,94%), a u županiji 4.300 (4.352, tj. 9,6%). NJL nije dobila mandat, već pribičevićevci. Pobjedi NJL u gradu pogoduje euforija nakon prestanka talijanske okupacije što jača jugoslavensku opciju, te ugled kandidata dr. Kučića, koji je u Konstituenti zastupao interese Primorja. Sukladno programu predratnih primorskih pravaša jugoslavenstvo se smatra branom od talijanskog iredentizma. Afirmiraju hrvatstvo tražeći njegovu egzistenciju unutar jugoslavenske države. Strah od nestanka države, koja je prema NJL jedina

² Primorski Novi List br. 47, 27. II. 1923. "Izbori u našoj županiji."; Novi List br. 66, 3. IX. 1927. "Izborni rezultati u modr.-rij. županiji za prošlih izbora."

³ Primorski Novi List br. 35, 11. II. 1923. "Per aspera ad astra.": "*Iznošenjem jugoslovenske nezavisne listine za martovske izbore, sa Sjevernog Jadrana pružena je preko brda i dolova ruka bratskoj Šumadiji za zajedničko stupanje pod barjakom šumadijskog sina na kojem je napisano: "Jugosloveni na okup". Sjeverno Primorje i njegovo zaledje našlo je konačno ono što je kroz mnoge narodne pokrete tražilo: našlo je srodan duh i srodne osjećaje.*" Br. 50, 1. III. 1923. "Izborni sastanci Nezavisne Jugoslovenske Liste u Liču, Fužini i Delnicama."; br. 51, 2. III. 1923. "Izborni pokret u Primorju" "Radnik-radnicima.". Na zborove dolaze Ljuba Mihajlović, dr. Boža Marković, Milan Grol.

sposobna braniti Hrvatsko primorje od iredentizma i tradicija primorskog pravaštva privukla je glasače. Na razini kotara NJL je dobila najveći postotak glasova, ali to je “Pirova pobjeda”. Program NJL okupio je grad, ali ne i područje izborne jedinice. Izborni propisi su stvaranjem većih izbornih jedinica išli u prilog većih stranaka. Stranački komentar izbora glasi: “*U neuspjehu--uspjeh*”, iako je točnije obrnuto.⁴

Akcioni Odbor Jugoslavenskog kluba priprema se za izbore za gradsko zastupstvo 1923. Program *Jugoslavenskog Kluba* - nasljednika NJL, ističe borbu protiv talijanskog presizanja i jugoslovenstvo, a kandidat za gradonačelnika je dr. Kučić. On je praktično izabran plebiscitom, jer je ta lista jedina izašla na izbore i dobila 1.728 glasova. Rezultati su izazvali burnu reakciju režima, radikala i pribičevićevih demokrata, jer odvlače glasove prečanskih Srba i jačaju otpor spram vladine politike u Hrvatskom primorju. Tijekom 1925. sušački demokrati su dobro organizirana politička snaga. Uz *Okružni Odbor DS za županiju modruško-riječku* i kotarsku organizaciju djeluje *Gradska organizacija* na čelu s Odborom. U dijelovima grada postoje “*povjerenici*”, kao i organizacija mladeži - *Odbor omladine DS*.⁵

Pred skupštinske izbore 1925. vlada vrši pritisak na DS. Veliki župan Zdravković suspendira gradskog načelnika dr. Kučića i pokreće disciplinski postupak. Iste večeri dr. Tomljenovića fizički napadaju članovi sušačkog četničkog udruženja *Petar Mrkonjić*, pobornici radikala. Policijski organi nisu ništa poduzeli. Okružni odbor stranke za županiju želi otkazati predizborne skupove zbog bojazni napada, ali odustaje jer tako gubi u izbornoj utrci. Režim otpušta državne činovnike, članove DS.

Nositelj liste “*davidovićevaca*” za skupštinske izbore 1925. u Modruško-riječkoj županiji s Krkom i Kastvom je dr. Tomljenović, a kandidat kotara Sušak i Krk sa Kastvom dr. Kučić. Od 3.410 upisanih glasača u gradu je glasovalo 2.140 (62,76)%. DS u gradu dobiva 1.346 glasova, u kotaru 2.017 (35,4%), a u županiji 5.488 (5.941) (11,54%), ali ostaje ispod praga.⁶ Na razini

⁴ Ibid., br. 66, 20. III. 1923. “Prvi izborni rezultati.”; br. 67, 21. III. 1923. “U neuspjehu--uspjeh.”

⁵ Ibid., br. 82, 8. IV. 1923. “Izborni sastanak Jugoslov. Kluba.” U unutarnjoj politici “*Sušak ima da drži barjak čistog jugoslovenstva*” prema vani, a u zemlji isticati jugoslovenstvo i “*plemensko izmirenje i sporazum*”; br. 73, 28. III. 1923. “Dokument šovinističke zaslijepljenosti.”. Sušački Novi List br. 45, 15. II. 1925. “Gradjanstvu Sušaka.”

⁶ Ibid., br. 29, 4. II. 1925. “Suzpenzija sušačkog gradonačelnika.”; br. 43, 14. II. 1925. “Izvanredna sjednica gradskog zastupstva.”; br. 27, 1. II. 1925. “Zločinački napadaj na bana dra. Tomljenovića.”. O napadu na pristaše Davidovića na Sušaku se govorilo: “*Tomljanovića izbiše, a Kučića suspendiraše*.”. Novi List br. 175, 1. VIII. 1926. “Milan Banić: Afera Kučić-Korlević - “*Adriatica*” d.d.” Sušački Novi List br. 34, 8. II. 1925. “Kandidatska lista Demokratske Davidovićeve Stranke za Modruško-Riječku županiju, otok Krk i Kastavštinu.”. Kandidatska lista za kotare Ogulin i Vrbovsko Radoslav

grada pobijeduju. Politički je barometar okrenut jugoslavenstvu. Strah od iredentizma i ugled načelnika donose glasove. Suspenzija dr. Kučića ima učinak “bumeranga” i privlači birače. U kotaru su rezultati obrnuti, demokrati su pobijedili tek u Zlobinu i Krasici, a na razini izbornog okruga u Kastvu. Utjecaj dr. Kučića nije se protezao izvan grada i kotara. Ni poznate osobe na listi, npr. dr. Ante Pavelić stariji, nisu uspjele privući birače. Postavljanje kandidata izvan Hrvatskog primorja ukazuje da DS nema snažnih osoba u vlastitoj sredini.

Režim se okomio na *Sušački Novi List* čiji urednik Milan Banić iznosi stav demokrata zadojenih idealom jugoslavenstva, protivnika velikosrpstva Pašića i Pribićevića, koji i Radića drže ekstremistom. Veliki župan ukida suspenziju dr. Kučiću, članu DS i on je vraćen na dužnost gradskog načelnika. Obrat u politici sušačkih demokrata dogodio se 3. VIII. 1925. Tomljenovićeva skupina pristupa HSS, jer Radić napušta “separatističke” stavove, priznaje Vidovdanski ustav i prihvaća politiku sporazuma. Demokrati Sušaka se razdvajaju. Dana 15. kolovoza dr. Tomljenović, Banić i 56 članova stranke ulaze u HSS. Ostatak članstva predvođen drima. Kučićem i Korlevićem ostaje vjeran DS.⁷

Načelnik dr. Kučić i pristaše DS na izbore gradskog zastupstva 1926. izlaze kao nestranački kandidati *Jugoslovenskog bloka*, na “*Gradjanskoj listi*”. Tisak sklon HSS predviđa da će listu sačinjavati demokrati “*javno predvođeni po g. dr. Korleviću, a tajno po g. Kučiću*”, dio radikala s dr. Đivom Supilom i dio samostalnih demokrata (SDS) s dr. Orličem. Na izborima dobiva 622 glasa (33,97%) i 4 mandata.⁸ Postotak glasača se prepолоvio u odnosu na izbore 1925. Razdoblje jugoslavenstva je na izmaku i plebiscitarna izjašnjava u korist liste su prošlost. U Hrvatskoj bilježe tendenciju pada pa su učinili

Agatonović, narodni poslanik u Nišu i prof. u Beogradu, a za Kotare Slunj i Vojnić Savko Dukanac, nar. posl. u Beogradu. Br. 39, 11. II. 1925. “Izborni rezultati na području grada Sušaka.”; br. 69, 14. III. 1925. “Primorski mandat.”; br. 183, 11. VIII. 1926. “Gradski izbori i njihov rezultat. Srušena je zadnja demokratska kula u Primorju. -- Sušak se preporadja u hrvatstvu. -- Načelnik g. Kučić može da spremi kovčege.”; br. 69, 14. III. 1925. “Primorski mandat.”

⁷ Ibid., br. 164, 10. VII. 1925. “Hvala vam, gospodo.” “*Unitarističkim osjećajima bio je Sušak zadojen još u nezaboravna vremena Barčića i Frana Supila; tim osjećajima bio je prožet Sušak, jedini od hrvatskih gradova, čitavo ovo vrijeme od prevrata ovamo: Jedino Sušak, od svih hrvatskih gradova, odolio je talasu hrvatskog separatizma i srbofobije; ...ostao dosljedan... politički koju predvodi... g. Ljuba Davidović*”. Državni arhiv u Rijeci (DAR), Fond Sušak, Prezidijalni spisi, br. 40 od 1925. Novi List br. 178-180, 5.-7. VIII. 1926. “Povijest jednog vjerolomstva.”

⁸ Ibid., br. 163, 18. VII. 1926. “Okolo gradskih izbora. Čak i neki “Jugoslovenski blok.”; br. 182, 10. VIII. 1926. “Rezultat nedjeljnih gradskih izbora. Ekrazantan poraz “gradjanske liste” i poludemokrata. - - Sjajna afirmacija hrvatstva. -- G. J. Kučić dobio nepovjerenje pretežne većine gradjanstva.” DAR, Sušak, Sjednica gradskog zastupstva od 28. IX. 1926. Knjiga JU-18 141. Rješenje velikog župana br. 36.208 od 14. rujna 1926.

dobar potez s Građanskom listom Birače je privukla “nestranačka” lista i ugled dr. Kučića.

Izbori za Primorsko-krajišku oblast 1927. donijeli su koaliciju DS, SDS i radikala na Sušaku. Neki demokrati kritiziraju koaliciju držeći da DS ne smije “*pružati ruku pribićevštini koja se gubi i nestaje, nego da treba samostalno u izbore*”. Koalicija na razini grada obuhvaća i radikale. Pokušaj stvaranja bloka usmjeren je protiv HSS. Kandidat u gradu je demokrat Hermenegildo Juričić, prof. u mirovini, jer je DS najjači član koalicije. U kotaru je kandidat demokrata i SDS dr. Fran Bakarčić, a radikali najavljuju zasebnu listu.

Koalicija je u gradu dobila 933 (51,35%) glasa, a u kotaru još 399. U gradu je izabran prof. Juričić.⁹ Uspjeh je ostvarila na biralištima u središtu grada, Dragi i Podvežici, gdje živi većina državnih činovnika. Pristaše DS su donijeli većinu glasova koaliciji. U Oblasnoj skupštini DS koalira sa HSS i radikalima. Treći partner koalicije, pribićevićevci, bezuspješno protestiraju jer zastupnik odgovara svojoj stranci, ali ne i koaliciji koja ga je izabrala.

Na skupštinske izbore 1927. stranka izlazi samostalno. Nositelj liste na Sušaku je načelnik dr. Kučić. DS u gradu dobiva 879 (41,76%) glasova, u kotaru 1.151 (23,3%), a u županiji 3.004 (6,89%). U gradu su dobili više glasova u odnosu na izbore za zastupstvo 1926. i spram rezultata koalicije na oblasnim izborima 1927. ali to se ne može usporediti s uspjehom 1925. na parlamentarnim izborima. DS kao vladajuća u gradu vrši pritisak gradske činovnike okružnicom tražeći izlazak na izbore. Slab rezultat DS se opaža u kotaru, te županiji. Pobjede su ostvarene na Srdočima-Zametu u kotaru Kastav, te Aleksandrovu (Punat) u kotaru Krk.¹⁰

2. Samostalna Demokratska Stranka (SDS)

Unutar DS 1923. dolazi do sukoba liberalnijeg Davidovićevega krila, te pribićevićevaca, što se odražava i u sušačkoj organizaciji. Pribićevićevci su izišli sa listom čiji je nositelj dr. Srđan Budisavljević nasuprot NJL. U gradu su dobili 203 glasa, u kotaru 365, a u županiji 8.754 (8.778) i 2 mandata

⁹ Novi List, br. 291, 17. XII. 1926. “Okolo izbora za oblasne skupštine. Još o jednom nečekivanom političkom spajanju.”; br. 296, 23. XII. 1926. “Brak žabe i krokodila.”; br. 7, 15. I. 1927. “Izborne pripreme u gradu i kotaru Sušak.”; br. 296, 23. XII. 1926. “Kandidatske liste u modruško-riječkoj županiji za oblasnu skupštinu primorsko-krajiške oblasti.”; br. 295, 22. XII. 1926. “Mjesne i društvene vijesti. Kandidatska lista HSS za grad Sušak.”; br. 290, 16. XII. 1926. “Konačno opet zajedno.”; br. 9, 29. I. 1927. “Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u oblasnim izborima.”

¹⁰ Ibid., br. 69, 12. IX. 1927. “Rezultati izbora za Narodnu Skupštinu.”; br. 72, 21. IX. 1927. “Definitivni službeni rezultati izbora u žup. modr.-riječkoj.”

(dr. Budisavljević i Sava Kosanović, kandidat u Ogulinu). Izborni sustav koji favorizira veće stranke išao je u njihovu korist. U gradu su ostvarili drugi rezultat s 10,9% glasova. U kotaru se broj spušta na 6,82%, ali uspjeh s 19,52 (19,36%) donose srpski glasovi kotara Vojnić, Slunj i Ogulina. Lista okuplja saveznike režima, koji je podobno nagradio, npr unosnim mjestima javnih bilježnika. Odatle naziv “*Stranka javnih bilježnika*”.¹¹

Do raskida suradnje između Davidovića i Pribičevića došlo je 1926., kada je potonji s 13 poslanika napustio matičnu i osnovao *Samostalnu demokratsku stranku* (SDS). SDS i radikali su podnijeli zajedničku listu za skupštinske izbore već 1925., tzv. “*nacionalni blok*” (PP lista) čiji je nositelj bio dr. Srdjan Budisavljević, član SDS.

Koalicija Pašić-Pribičević, tzv. „PP lista“ u gradu dobiva 386 glasova, s kotarom 991 (997), a u županiji 18.025 (18.216) i 3 mandata. Dva su mjesta pripala SD (dri. Budisavljević i Milan Popović), a jedno radikalima.¹² Na razini grada PP lista osvaja 18,04% glasova. U kotaru su dobili 17,45 (17,5)% glasova, a pobjedili su u Bakarcu i Kraljevici. Pobjede u kotarima Vojnić i Slunj s pretežitim srpskim pukom, dižu postotak na 35,39% i donose 3 mandata.

Na izborima za gradsko zastupstvo 1926. SDS razmatra mogućnost koalicije s DS i radikalima, ali izlaze zasebno. Na izborima je stranka dobila 140 glasova (7,65%) i jedan mandat (dr. Červar).¹³ Zabilježen je značajan pad broja glasova u odnosu na 1925.

Ocijenivši da nema dovoljno snage za samostalan izlazak na izbore za Oblasnu skupštinu SDS u gradu surađuje s DS i radikalima. Zajednički kandidat je prof. Juričić, a zamjenik Ivo Polić, činovnik *Jadranske plovidbe d.d.*, član SDS. Na razini kotara zajednički kandidat DS i SDS je dr. Fran Bakarčić.

Koalicija u gradu dobiva 933 glasa (51,35%), a u kotaru daljnjih 399. Ostvarena je pobjeda u gradu, ali ne i u kotaru. SDS u oblasnoj skupštini ima 30 zastupnika. SDS nije ojačala, jer su se birači koalicije većinom opredijelili za DS. Koalicija na razini kotara dobiva 14,66% glasova, što znači pad u odnosu na zasebnu listu SDS na izborima 1925. U Oblasnoj skupštini SDS odbija prijedlog HSS o suradnji, ali koalicijski zastupnik je ostvaruje.¹⁴

¹¹ Ibid., br. 66, 3. IX. 1927.; Sušački Novi List br. 63, 7. III. 1925. “Stranka javnih bilježnika.”

¹² Novi List br. 66, 3. rujna 1927.

¹³ Ibid., br. 216, 19. IX. 1926. “Gradski izbori su potvrđeni.”

¹⁴ Ibid., br. 290, 16. XII. 1926. “Konačno opet zajedno”; br. 292, 18. XII. 1926. “Kandidature HSS u Hrv.”

Na skupštinske izbore 1927. SDS izlazi samostalno. Nositelj liste je dr. Budisavljević, odvjetnik iz Zagreba, kandidat za Sušak Jovo Đ. Ivošević, carinski posrednik sa Sušaka, a zamjenik Nikodem Moderčin, trgovac sa Sušaka. SDS dobiva u gradu 323 glasa, u kotaru 556, a u županiji 9.126. Izabrana su 2 zastupnika SDS, dr. Budisavljević i Sava N. Kosanović, publicist iz Beograda.¹⁵ SDS je treća stranka prema broju glasova na Sušaku s 15,34%, dvostruko više nego 1926. Na razini kotara ostvareno je 11,25%. Pobjedili su u Bakarcu, ali ne i u kotarima Korduna sa srpskim biračima, ostvarivši u županiji svega 20,92%. Iako su dobili 2 zastupnička mjesta, bilježe značajan pad broja glasova.

Do suradnje Radića i Pribičevića, te utemeljenja *Seljačko-demokratske koalicije* (SDK) dolazi 1927. Sušak pruža podršku koaliciji i pokrenut je tjednik *Gornji Jadran*. SDS je ulaskom u oporbu iskusila udarce režima. Članovi stranke gube ranije povlastice, npr. dr. Červar gubi službu javnog bilježnika u Sušaku.¹⁶

3. Narodna Radikalna Stranka

Narodna radikalna stranka daje jak pečat politici u Kraljevini SHS, ali na Sušaku nije ostavila jačeg traga. Na izborima za Konstituantu 1920. nositelj liste je dr. Bogdan Medaković. U kotaru je za nju glasovalo 13 birača (0,85%), a u županiji, tj. izbornom okrugu modruško-riječkom dobiva 2.037 glasova (6,48%) i ostaje bez mandata.¹⁷

Za radikale i skupštinske izbore 1923. može se reći: “Došli su železnicom!”. Firma *Pavlović i drug* iz Zagreba nudi predsjedniku radikala u Bakru prof. Nikoli Vesinu, tajniku Vučiću i gradonačelniku Vl. Antiću ishodovanje odobrenja željezničkog prometa bliže Bakru. Pomoćnik direktora zagrebačke direkcije državnih željeznica Ivan Franić-Požezanin za uzvrat

Primorju i Gorskom Kotaru.” br. 296, 23. XII. 1926. “Kandidatske liste u modruško-riječkoj županiji za oblasnu skupštinu primorsko-krajiške oblasti.”; br. 295, 22. XII. 1926. “Mjesne i društvene vijesti.”; br. 9, 29. I. 1927. “Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u oblasnim izborima.”; br. 20, 19. III. 1927. “Pribičevićevci i prof. Juričić.”

¹⁵ Ibid., br. 55, 27. VII. 1927. “Kandidature u modruško-riječkoj oblasti.”; br. 56, 30. VII. 1927. “Kandidature u modruško-riječkoj županiji.”; br. 57, 2. VIII. 1927. “Kandidatske liste u modruško-riječkoj županiji.”

Ibid., br. 69, 12. IX. 1927. “Rezultati izbora za Narodnu Skupštinu”; br. 72, 21. IX. 1927. “Definitivni službeni rezultati izbora u žup. modr.-riječkoj.”

¹⁶ Ibid., br. 62, 28. VII. 1928. “Naša Sloga.”; br. 78, 22. IX. 1928. “U Sušaku se ukida drugo javno bilježništvo.”

¹⁷ Ibid., br. 66, 3. IX. 1927. “Izborni rezultati u modr.-rij. županiji za prošlih izbora.”; Primorski Novi List br. 47, 27. II. 1923. “Izbori u našoj županiji.”

traži podršku radikalima na izborima. Bakar su posjetili ministri Velizar Janković i dr. Đivo Supilo, šef zagrebačke direkcije željeznica Magarašević i prof. Milovan Grba, nositelj liste u županiji. Ministar Janković izjavio je da Bakar treba da “*postane slobodna luka, nezavisna od Sušaka*”.¹⁸ Radikali su uspješni stvoriti rivalitet između Sušaka i Bakra po pitanju lučkog središta u Hrvatskom primorju. Ponavlja se priča iz vremena do 1918. kada je državna željeznica bila instrument ostvarivanja ugarskih državnih i političkih ciljeva. Kandidati radikala za sušačko-bakarski kotar su nositelj ministar Janković i zamjenik dr. Supilo.

Radikali su ostvarili tek 37 (1,99%) glasova u gradu, 211 u kotaru i 5.868 (5.947) u županiji. Nisu pridobili činovnike, ni gospodarstvenike, jer podržavaju Bakar kao luku i željezničko središte. Stranka je bolje rezultate ostvarila u Bakarcu i Bakru, ali samo 3,94% glasova, dok se u županiji postotak popeo na 13,08 (13,12)%. U županiji su uspjeh ostvarili u Vojniću, ali su ostali bez mandata. Razlog neuspjeha je politika prema Italiji i razgraničenju, te povjerenje prečanskih Srba u Pribičevićeve demokrate. Beogradski radikalski list *Balkan* u članku “*Sramota grada Sušaka*” napada opredjeljenje Sušaka za NJL. Spočitava da ih je Pašićeva vlada oslobodila okupacije i pita se da li su zaslužili oslobođenje?!¹⁹

Pred skupštinske izbore 1925. članovi sušačke četničke udruge *Petar Mrkonjić*, notorni radikali, su u gostionici Hreljanović na Krimeji fizički napali kandidata NJL dr. Tomljenovića. Na izbore izlaze dvije radikalske liste. Nositelj zasebne liste je dr. Milovan Grba. “Pašićevci” su stvorili koaliciju *Nacionalnog* bloka s Pribičevićevim demokratima (PP lista), a nositelj je bio dr. Srđan Budisavljević.²⁰

Od 3.410 upisanih glasača u gradu je glasovalo 2.140, u kotaru Sušak 5.695 od 9.946 birača, a u županiji 51.475 od upisanih 76.263 birača. Nacionalni blok je u gradu dobio 386 glasova, u kotaru 997, a u županiji 18.025 (18.216). Zasebna radikalska lista ostvarila je 10 glasova u gradu, 20 u kotaru, a u županiji 2.443. PP listi su potvrđena 3 mandata, a jedan je pripao radikalima dr. Miljuševiću. PP lista u gradu Sušaku nije ostvarila bolji rezultat (18,04%), osim u centru grada (Sušak I i II), gdje dobili glasove

¹⁸ Primorski Novi List br. 33, 9. II. 1923. “Još jedan dokumenat partizanske državnosti.”; br. 33, 9. II. 1923. “Putešestvija gosp. Ivana Franića-Požežanina.”; br. 42, 20 II. 1923. “Ministar saobraćaja u Primorju.”

¹⁹ Ibid., br. 66, 20. III. 1923. “Prvi izborni rezultati.”; br. 73, 28. III. 1923. “Dokument šovinističke zasljepljenosti.”

²⁰ Sušački Novi List br. 27, 1. II. 1925. “Zločinački napadaj na bana dra. Tomljenovića” “Njegovom veličanstvu kralju Aleksandru - Beograd.”; Novi List br. 130, 8. VI. 1926. “Boljševizacija odozgo.”; br. 66, 3. rujna 1927.

državnih službenika. U kotaru su uspjeh ostvarili pobjedama u Bakarcu i Kraljevici, mjestima kojima je obećana izgradnja željeznice, ali samo 17,45 (17,5)%. *“Izbori su vođeni pod obznanom, sa najcrnjim terorom,”* što donosi dio glasova. Za 3 mandata zaslužne su pobjede u kotarima Vojnić i Slunj s pretežitim srpskim stanovništvom, čime se postotak glasova popeo na 35,39%. Druga, zasebna Grbina lista u gradu je dobila beznačajnih 0,47%, u kotaru 0,35, a u županiji 4,74%. Rezultati su pokazali da stranka ne može računati na podršku Sušaka i kotara, a da će bolje rezultate ostvariti samo u kotarima sa srpskim pučanstvom, ali tek koalicijom sa SDS.²¹

Pred izbore za gradsko zastupstvo 1926., tisak sklon HSS, piše da će radikali (dr. Đivo Supilo) i SDS koalirati sa demokratima. Do sporazuma nije došlo pa je istaknuta zasebna lista. Na izborima stranka dobiva 128 glasova (6,99%) i jedan mandat (Slavko Vidman). Mjesna organizacija brojila je preko 300 članova, većinom Hrvata.²² Ipak, oni su “papirnati” članovi koji su iz oportunitizma pristupili stranci, ali nisu glasovali za nju. Za listu su glasovale pridošlice, poglavito državni službenici, nastanjeni u središtu grada.

Na oblasnim izborima 1927. radikali na razini grada koaliraju sa SDS i demokratima. Kandidat koalicije za grad je prof. Juričić. Radikali su procijenili da će na razini kotara imati bolji rezultat, pa ističu neovisnu listu čiji je nositelj Stanko Gauš. Rezultati ne spominju njene glasove, te je možda i tu došlo do koalicije.

Koalijska lista je u gradu ostvarila 933 glasa, a u kotaru 1.332. U Sušaku je izabran kandidat koalicije, a u kotaru nisu uspjeli. U ostalim su kotarima radikali dobili još 3 mandata. Pobjednička koalicija dobila je 51,35% u gradu. Uspjeh je ostvarila na biračkim mjestima u središtu grada (Sušak I i II), ali i u Dragi, te Podvežici. U kotaru je koalicija ostvarila 14,66% glasova, nedovoljno za mandat. Na razini Oblasti dolazi do sukoba radikala i SDS. Radikali pokreću postupak za ponavljanje izbora držeći da će u Kostajnici, Vrginmostu i Gračacu izboriti mandate, ali Upravni sud u Zagrebu potvrdio je mandate. Iznenadjenje je predstavljala suradnja s HSS u Oblasnoj skupštini, čime su sušački radikali i ostavili “na cjedilu” SDS.²³

²¹ Ibid., br. 40, 12. II. 1925. “Izborni rezultati za županiju Modruško-riječku sa Krkom i Kastvom.”; br. 39, 11. II. 1925. “Izborni rezultati na području grada Sušaka.”; br. 66, 3. IX. 1927.

²² Novi List br. 163, 18. VII. 1926. “Oko gradskih izbora. Čak i neki “Jugoslavenski blok.”; br. 182, 10. VIII. 1926. “Rezultat nedjeljnih gradskih izbora. Ekrazantan poraz “gradjanske liste” i poludemokrata. -- Sjajna afirmacija hrvatstva. -- G. J. Kučić dobio nepovjerenje pretežne većine gradjanstva.”; br. 185, 13. VIII. 1926. “Gradski izbori i njihov rezultat. Radikalska lista. ”

²³ Ibid., br. 185, 13. VIII. 1926. “Gradski izbori i njihov rezultat. Radikalska lista. ”; br. 9, 29. I. 1927. “Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u oblasnim izborima.”; br. 11, 12. II. 1927. “Oblasna skuština primor.-krajiške oblasti.”; br. 20, 19. III. 1927. “Pribičevići i prof. Juričić.”

Radikali na skupštinske izbore 1927. izlaze podijeljeni. Nositelj liste vladinih radikala Lj. Jovanovića i V. Vukičevića je dr. Ljubomir Miljušević. Kandidat "pašićevaca" je dr. Milovan Grba, umirovljeni profesor iz Zagreba. Kandidat vladine liste za Sušak-Crikvenicu je dr. Đ. Supilo, javni bilježnik i odvjetnik sa Sušaka, a zamjenik Stjepan Badovinac, tvorničar sa Sušaka. Kandidat "Pašićevaca" je dr. Fran Gabrek, sveučilišni profesor iz Zagreba, za kotare Sušak i Crikvenicu, a zamjenik Rajmund Križančić, trgovac iz Zagreba.

Na izborima "vladini" radikali su u gradu dobili 78 (3,7%) glasova, u kotaru 242 (4,9%), a u županiji 5.420 (12,42%). "Pašićeva" lista je u gradu dobila 48 (1,74%), u kotaru 86 (1,74%), a u županiji 3.110 (7,13%). Radikali nisu dobili mandat. U gradu su liste dobile više glasova u užem gradskom području (Sušak I i II, te Podvežica). Poraz u kotarima Korduna s većinskim srpskim stanovništvom. rezultat je rasapa glasova, izrazit u Vojniću, Slunju i Ogulinu gdje su liste podijelile birače u jednakom broju.²⁴

Na Sušaku djeluje *Mjesna organizacija radikalne stranke*, čiji je predsjednik 1925. dr. Mate Karlović. Ona je sredinom 1926. imala nešto preko 300 članova.²⁵

4. Zaključak

DS u Primorju nastaje organiziranjem predratnih primorskih pravaša, sljedbenika dr. Barčića i Supila, zastupa umjereno jugoslavenstvo i afirmira hrvatsku zasebnost (*plemensku pripadnost*) videći je u ravnopravnoj "trolemenoju" zajednici. Nova država za njih je štiti od nasrtaja talijanskog iredentizma. To, uz podršku većine gospodarstvenika Sušaka, donosi stranci premoćne pobjede na izborima do 1925. Neopravdano je optužiti sušačke demokrate za izdaju hrvatskih interesa i nazivati Sušak "kulom" jugoslavenstva. Oni se suprotstavljaju Radiću držeći da radi na razbijanju države koja će ih štiti od iredentizma, a ne kao poborniku hrvatske nacionalne zasebnosti koju i oni podržavaju. To pokazuju sukobi s radikalima i pribičevićevcima koje smatraju protivnicima ravnopravnosti naroda. Dio demokrata 1925. prilazi Radiću tek kada je priznao Vidovdanski ustav i državno uređenje. Skupina oko dr. Kučića ne prilazi HSS već slijedi politiku jugoslavenstva.

²⁴ Novi List br. 47, 25. VI. 1927. "Žurne pripreme za izbore."; br. 50, 9. VII. 1927. "Dvije radikalske liste u Modruško-riječkoj županiji."; br. 51, 13. VII. 1927. "Kandidature u modruško-riječkoj županiji."; br. 69, 12. IX. 1927. "Rezultati izbora za Narodnu Skupštinu."; br. 72, 21. IX. 1927. "Definitivni službeni rezultati izbora u žup. modr.-riječkoj."

²⁵ DAR, Sušak, Prezidijski spisi, br. 59/1925 dopis mjesne Radikalske organizacije od 27. IX. 1925. Novi List br. 185, 13. VIII. 1926. "Gradski izbori i njihov rezultat. Radikalska lista."

Razlog neulaska u HSS možda su i osobne ambicije čelnika, koji tako žele očuvati svoju vlast u gradu. Na uspjeh izvan grada, u kotaru i oblasti nisu mogli računati osim u koaliciji, što su učinili na oblasnim izborima 1927. To je dokaz da vode politiku vezanu uz interese Sušaka, a manje okolnih općina i kotara. Iako su prošla "zlatna" vremena stranka i nakon 1925. zadržava "pristojan" broj birača (30-40%).

SDS je kao stranka nastala tek 1926., ali se razdor dviju struja DS, liberalnije davidovićeve i "tvrde" pribićevičeve na Sušaku zarana osjetio, već na izborima za Skupštinu 1923. Skupina dr. Kučića izašla je sa zasebnom listom, a pribićevičeva struja je svoju nazvala "demokratska" želeći se prikazati legitimnom u stranci. Tijekom izbora 1925. pritisci pribićevičevaca i radikala u PP listi, kulminiraju, pa u gradu i kotaru dobivaju dobrih 18,04% glasova. Na izborima za gradsko zastupstvo 1926. doživljavaju fijasko. Na oblasne izbore 1927. koaliraju s DS i pobjeđuju u gradu, no riječ je o uspjehu demokrata kao dijela koalicije. Na izborima za Skupštinu 1927. dolazi do daljnjeg pada, tek 15,34% u gradu.

Narodna radikalna stranka nije mogla računati na veći broj birača u Sušaku i Hrvatskom primorju. To se pokazalo na izborima za Konstituantu 1920. Potvrda slabih rezultata stigla je na skupštinskim izborima 1923. Neuspjeh se može obrazložiti time što su težište kampanje stavili na Bakar, kao konkurentnu luku Sušaku. Radikali daju obećanja zlorabeći položaj vladajuće stranke, ali ni to im nije donijelo uspjeh. Taktiku su promijenili na skupštinskim izborima 1925. Stvorena je koalicija sa SDS, *Nacionalni blok*, jer se očekivalo da sami neće ostvariti bolji rezultat. Primjenjivali su i fizičku prisilu protiv političkih rivala. No dobili su tek 1/5 glasova i jedan od 3 mandata u izbornoj jedinici. U gradu je stvorena manja jezgra radikala. Ohrabreni radikali postavljaju listu na gradskim izborima 1926. i dobivaju jedno mjesto u gradskom zastupstvu. Stranka je na oblasne izbore 1927. izašla u pobjedničkoj koaliciji s demokratima i SDS, te započela suradnju s HSS, još prije nego na razini države. Na izbore za Skupštinu 1927. izlaze dvije liste, pa zbog unutarstranačke podjele ostale ispod praga za dobivanje mandata. Radikali većinu glasova dobivaju u užem središtu grada (izborna mjesta Sušak I i II). Većinu malobrojnog biračkog tijela čine državni službenici i doseljene osobe, te nešto obrtnika i privatnih poduzetnika. Nebriga za hrvatske krajeve, pri čemu Sušak nije iznimka, uvjetovali su da sušački birači ne prihvate radikale.

DEMOCRATIC, INDEPENDENT DEMOCRATIC AND PEOPLE'S RADICAL PARTY IN ADRIATIC COAST (1920-1929)

Summary: The Democratic Party in Susak was founded as a result of the organization of the followers of before war Party of Rights upon whom were forced, under the influence of Barcic and Supilo, moderate Yugoslavism. They recognized the particularity of Croatia, but saw it within the equality of the "tri-tribal" union. In the new state they sought protection from the pretensions of Italian irredentism. This, brought them overwhelming victories in elections until 1925 (1920 - 33.7%; 1923 - 74.9%; and 1925 - 62.9% of the vote). They became a problem for the Pribicevic current in the Party and already in the 1923 elections came out as a separate list which supported Davidovic. Part of the Democrats switched to Radic and the HSS in 1925. A second part, led by Dr. Kucic, did not join the HSS. They appeared in City Council elections in 1926 as a "Citizens" List (33.97%), attempting to show themselves as a non-party group working for the City's benefit. The County and District never showed any interest in them. In the 1927 Provincial elections they aligned themselves with the SDS and the Radicals (51.35%), while in Parliamentary elections the same year they went on their own (41.76%), wanting to preserve their uniqueness in the City. With the proclamation of the dictatorship, they ceased their work.

The Independent Democratic Party (SDS) was established by a secession from the Democratic Party in 1926. The division into two currents within the Democratic Party, the Davidovic current and the Pribicevic current, however, was felt in Susak even earlier. In elections in 1925, pressure by Pribicevic's forces and the Radicals (the PP list) culminated in their receiving 18.40% of the vote in the City. In elections for the City Council in 1926 it endured a fiasco with 7.65%. In the Provincial elections in 1927 it came out with the Democrats, and together they received 51.35% of the vote in the City, but this was really a victory of the Democrats. In elections for Parliament in 1927, its share of the vote fell to 15.34%. The solutions proposed by the SDS did not find "fertile ground" among voters. In elections in 1920 only 0.85% and in 1923 1.99% of the electorate voted for the National Radical Party because they had placed primary emphasis in their campaign on using the port in Bakar as an alternative to Susak. By themselves they got no results, so they entered into a coalition with the SDS, but the Pasic-Pribicevic "PP" list in 1925, despite all pressure, received only 18.04% of the vote of the City's population. In elections in 1926 the party received 6.99% of the vote and a mandate in the City's Municipal Council. This success was "godfathered" by the decision of government concerning the division of mandates. Provincial elections in 1927 brought it as a partner into coalition with the SDS and the Democrats, which received 51.35% of the vote. In Parliamentary elections in 1927 the "government" Radicals (3.70%) and the "Pasic" Radicals (1.74%) posted separate lists. Because

of this division they received no mandate despite the large number of votes they received in districts with Serbian inhabitants. The number of voters for the Radicals in Susak did not exceed 150. They received most of their votes from the center of the City where most of their electoral supporters lived, many of them being recently arrived state officials and some craftsmen and private businessmen.

Keywords: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Rijeka, Susak, Democratic Party, Independent Democratic Party, People's Radical Party.

MONETARNA POLITIKA I PROBLEM UNIFIKACIJE NOVCA U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA (1918-1923)

Rezime: Rad se bavi analizom jednog od najsloženijih problema s kojim se suočila vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon njenog formiranja – unifikacijom zatečenog novca. Kako se u opticaju nalazilo pet valuta, neophodno je bilo prethodno utvrditi njihovu pojedinačnu vrednost, a onda i njihov međusobni paritet. Da se radilo o izuzetno delikatnom poslu dokazuju i brojne političke implikacije koje je ovaj problem izazvao. Bio je ovo prvi “kamen” o koji se “spotakla” novostvorena jugoslovenska država, koji će zbog načina na koji je rešen izazvati trajno nepoverenje u nju i njene institucije.

Ključne reči: Kraljevina SHS, unifikacija novca, dinar, kruna, perper, monetarna politika.

Sticajem niza okolnosti, koje su gotovo istovremeno delovale u jednom istorijskom trenutku, kao što su slom Austrougarske monarhije, pretenzije Italije da uzme najveće učešće u njenoj ostavini, vojna i politička veličina Kraljevine Srbije i planovi i projekti zemalja pobednica sadržani u tzv. Vilsonovim tačkama, stvorena je 1. decembra 1918. godine država - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Konstituisanje prve jugoslovenske države označilo je ujedno i istorijsku prekretnicu u društveno-ekonomskom razvoju svih južnoslovenskih naroda, koji se posle više od hiljadu godina razdvojenog života prvi put susreću „pod istim krovom“. (Ekmečić, 1989)

Međutim, ujedinjenju nije išla u prilog istorijska realnost, jer je „među južnoslovenskim narodima postojao realno mali broj velikih - ali nevažnih sličnosti, kao i stvarno veliki broj malih, ali bitnih razlika“, koje su tokom zajedničkog života sve više dobijale na značaju. Bogatstvo različitosti više je opterećivalo, nego što je doprinosilo integrativnim procesima. Ideja o jedinstvu troimenog naroda bila je preuranjena, prosrpski projektovana i nedovoljno pripremljena. Ona je improvizovana u zanosu postignutih ratnih pobeda Srbije i hrvatskog razočarenja nakon sloma Austrougarske monarhije, gde su se “Slovinci pre ponašali kao nemi posmatrači, a ne kao treći brat u porodici”. (Dučić, 1990: 82-85) Obrnuti proces ujedinjenja, od

političkog ka ekonomskom i socijalnom, doprinio je da istorijsko nasleđe i različiti civilizacijski stepeni razvoja pojedinih naroda i pokrajina potpuno blokiraju sve integrativne procese u novostvorenoj državnoj zajednici.

Pored potpuno različitih stavova po pitanju društvenog uređenja, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca počela je svoj život i u znaku neusklađenog i neravnomernog ekonomskog razvitka, noseći breme istorijskog nasleđa svojih pokrajina koje će određivati oblike ne samo političkih borbi, nego i socijalne diferencijacije njenog stanovništva. Jugoslovenske pokrajine razlikovale su se u svekolikom pogledu, ne samo u kulturnom i civilizacijskom, nego pre svega u privrednom, što je još više komplikovalo i onemogućavalo uspešnu primenu jedinstvene finansijske i monetarne politike.

Opšta nesređena finansijska situacija, usled sporosti u njenom rešavanju, postajala je vremenom sve bremenitija. Da bi država funkcionisala, bila joj je potrebna naročito uređena monetarna politika. Ovako, ona je samo prouzrokovala ogromne budžetske deficite i inflaciju. Goruće pitanje, koje je primarno trebalo rešiti u monetarnoj politici, odnosilo se na unifikaciju novca i sanaciju „valutnog haosa“, koji je nastao nakon ujedinjenja u istorijskim pokrajinama novostvorene državne zajednice. Na prostoru Kraljevine SHS nalazilo se u opticaju pet valuta: dinar Kraljevine Srbije, perper Kraljevine Crne Gore, bugarski lev i nemačka marka i u najvećem delu države austrougarska kruna. Prisustvo više valuta, na sad jedinstvenom prostoru, sa ekonomskog aspekta je dosta dugo trajalo, što se na kraju odrazilo i na političku stabilnost države. Sa proglašavanjem političkog jedinstva „troimenog“ naroda trebalo je omogućiti i njegovo jedinstveno funkcionisanje i to, pre svega, na ekonomskom i privrednom planu. Međutim, nedosledno i neprincipijelno sprovedena monetarna reforma omogućila je da se zbog interesa malog broja ljudi, jedan narod osudi da sprovodi hegemonu politiku i da u svemu gleda da „plovi u mutnom“. (Šećerov, 1927)

Rešenje monetarnog problema bilo je primarno i stajalo je u neposrednoj vezi sa pravnim tumačenjem poimanja novostvorene državne zajednice, odnosno da li je Kraljevina SHS nova država ili predstavlja politički kontinuitet Kraljevine Srbije. Tako je odmah nakon potpisivanja prvodecembarskog akta stvorena kontroverza o ovom pitanju po kom su predstavnici *Narodnog vijeća* smatrali prvu jugoslovensku državu novom, a srpski zvaničnici starom državom - „proširenom Srbijom“. Ovaj problem neophodno je locirati s obzirom na to da su gotovo svi, kako ekonomski, tako i pravni i politički problemi poticali upravo iz ove, posve nedefinisane situacije.

Pitanje pravnog i političkog kontinuiteta Kraljevine SHS sa Kraljevinom Srbijom, Beograd nikada nije dovodio u pitanje, smatrajući da se austrougarski Jugosloveni i njihove pokrajine nisu ujedinile već pridružile Kraljevini Srbiji. Za pristalice ove varijante merodavno je bilo da se u političkom pogledu društveno uređenje (monarhija) i dinastija (Karađorđević) nisu promenili, kao i da su se pozitivni zakoni Kraljevine Srbije ubrzo počeli primenjivati na čitavoj teritoriji novostvorene države. (Jovanović, 1990: 388-399)

Sasvim suprotno mišljenje imao je Zagreb, koji je smatrao da bi Hrvatska nakon sloma Austrougarske na osnovu svojih nespornih istorijskih prava morala imati tretman nezavisne države. Prema ovom tumačenju, Hrvatska je prilikom potpisivanja prvodecembarskog akta simbolički predstavljala sve austrougarske Jugoslovene koji su ovaj čin smatrali formalno pravnim aktom kojim je stvorena nova država, jer su dobijeni nov naziv zemlje, grb, zastava i himna. Osim toga, informacija o ujedinjenju i osnivanju Kraljevine SHS saopštena je stranim zemljama na način kako se saopštava postanak nove države. (Fira, 1999: 37-43)

Uvažavajući ovu argumentaciju, nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca predstavljao je svojevrsnu pravnu kontradiktornost, jer gledano s aspekta međunarodnog prava, ona je bila nova država, dok posmatrano iznutra, s gledišta primene vlastitih zakona, Kraljevina SHS je predstavljala staru državu – pravnu sledbenicu Kraljevine Srbije. Ovakvo dvojno definisanje pravnog porekla države dalo je povoda brojnim potonjim političkim raspravama. Istovremeno ova pravna nedoumica otvorila je mogućnost za paušalnu primenu zakonodavstva u sferi finansija i ekonomske politike uopšte. Najeklatantniji primer za to bila je upravo zamena austrougarske krune u dinar Kraljevine Srbije.

Unifikacija novca izvršena je na postulatima pravnog kontinuiteta Kraljevine SHS sa Kraljevinom Srbijom, odnosno prihvatanjem teze o apsolutnoj vrednosti srpskog dinara u odnosu na sve ostale valute. Opređeljujući se za ovakvu monetarnu politiku, centralna vlada je zapravo veštački i fiktivno određivala i paritet i kurs zatečenih valuta, čiju su vrednost, kao domicilnih valuta zemalja u okruženju, iste morale na bilo koji način garantovati. Otuda nailazimo na pojavu dispariteta kurseva, s obzirom na proklamovane odnose koji su važili unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa paritetima istih valuta koji su bili formirani van njenih granica.

Zapravo, bilo je nelogično s aspekta međunarodnog prava i shvatanja Kraljevine SHS kao nove države, omogućiti konvertibilnost valute jedne zemlje koja je nakon 1. decembra 1918. prestala formalno pravno da postoji u odnosu na ostale valute u opticaju, čije su matične države takođe izgubile taj status. Da je kojim slučajem centralna vlada želela da monetarnu politiku kreira u skladu sa tezom o nastanku nove države, morala bi u tom slučaju proglasiti zvanično i novu valutu. Tek nakon toga zatečene valute bi putem arbitraže dobile svoj ekvivalent u odnosu na novoformiranu zajedničku valutu. Međutim, to se nije dogodilo jer je valutna reforma izvedena, pre svega, na štetu vlasnika austrougarske krune.

Kraljevina SHS, kao sukcesor dela teritorija bivše Austrougarske monarhije, morala je pored pravnih obaveza da ispuni i niz ekonomskih koje su proizišle iz prvodecembarskog akta, a među kojima je bila i valutna konverzija. Kruna je prema mišljenju pojedinih savremenih analitičara bila najviše obezvređena valuta u Evropi na kraju Prvog svetskog rata, jer je Austrougarska vodila rat ne pokrivanjem redovnih i vanrednih rashoda sa realnim prihodima, nego nekontrolisanim emitovanjem novca, što je neminovno uzrokovalo pojavu hiperinflacije. U toku trajanja rata količina novca u opticaju popela se sa 2,5 milijarde kruna (koliko je iznosila 31. decembra 1913.) na 35,5 milijardi, koliko je iznosila na kraju 1918. godine. Međutim, do konačne likvidacije *Austrougarske banke* (11. septembra 1919.), austrijski Centralni zavod je emitovao još preko 20 milijardi kruna, tako da se broj kruna u opticaju zaustavio na 55,6 milijardi. (Ugričić, 1967: 89-90)

Prve mere monetarne politike usledile su već 12. decembra 1918. godine, kada je doneta odluka o zabrani unosa kruna iz inostranstva u većim apoenima od hiljadu. Istoga dana, naredjenjem privremenog resora Ministarstva finansija pristupilo se žigosanju i popisivanju papirnog novca iz Austrougarske koji se nalazio u prometu na teritoriji Kraljevine SHS. Ove mere trebalo je da imaju dvojaki karakter – utvrditi tačan broj kruna u opticaju i sprečiti njihov unos u zemlju i na taj način onemogućiti dalju devalvaciju.

Kako su količine krunskih novčanica u opticaju bile ogromne, određen je veliki broj mesta za žigosanje. Usled toga, pečati kojima je žigosanje obavljano nisu bili jednoobrazni pa se vrlo brzo pokazalo da je žigosanje neefikasna mera (žigosalo se čak i sa prevrnutom šoljicom od kafe). Ono je završeno 31. januara 1919. godine, kada je konstatovano da je u Kraljevini u opticaju 5.323 miliona kruna, i to na području Srbije 421 milion, na teritoriji Bačke, Banata i Baranje 1.669 miliona, u Bosni i Hercegovini 512 miliona, u Hrvatskoj i Slavoniji (sa Sremom) 1.949 miliona, u Sloveniji 603 miliona, na

području Dalmacije 163 miliona i u Crnoj Gori šest miliona kruna. (Arhiv Srbije, F 70: 466-772)

Ali ove mere nisu dale željene rezultate (u prometu su se i dalje pojavljivale nežigosane novčanice), tako da vlada 7. novembra 1919. donosi odluku o markiranju svih krunskih apoena koji se nalaze u zemlji. Pravilnikom je utvrđeno da se i žigosane novčanice moraju markirati nalepljivanjem posebnih markica.

Vlasnicima kruna, kako pravnim, tako i fizičkim licima, markirano je prilikom podnošenja apoena 80 odsto od podnetog iznosa, dok je 20 procenata zadržavano na ime državnog depozita. Prinudno povlačenje kruna tretirano je kao preventivna - deflaciona mera, kako bi se smanjila njihova količina u opticaju, odnosno kako bi se broj kruna u opticaju približno zadržao na broju koji je evidentiran prilikom njihovog žigosanja. Markiranje postojećih apoena od hiljadu, sto, pedeset, dvadeset i deset kruna trajalo je dve nedelje, od 14. do 28. decembra 1919. godine. Vlasnici kruna su na ime oduzetog iznosa dobili potvrde (s državnom garancijom), koje je trebalo da budu isplaćene posle okončanja unifikacionog procesa. Markirano je ukupno 6.908,6 miliona kruna, od čega je povučeno iz optičaja (na ime državnog depozita) 1.222 miliona, što je u odnosu na prethodno evidentiran broj žigosanih kruna (od 5.323 miliona) predstavljalo uvećanje za 1.585,6 miliona ili 21,5 odsto. (Mirković, 1958: 340-341)

Međutim, već 10. januara naredne godine vlada se odlučila na sasvim suprotan korak od proklamovanog i donela odluku o puštanju u promet povučenih kruna, a da će se tzv. 20 odsto na ime potvrde likvidirati putem izdavanja državnih bonova (obveznica) na ime i sa rokom dospeća (ovi bonovi će kasnije dobiti status blagajničkih zapisa – prim. aut.). Ova mera je s razlogom izazvala nepoverenje javnosti u „dobre“ namere vlade, dok je u opozicionim krugovima tretirana kao bespravna konfiskacija narodne imovine.¹

¹ Pitanje realizacije „20 odsto krunskih priznanica“ počće se rešavati tek *Finansijskim zakonom za 1927/28.* koji će omogućiti plaćanje zaostalih poreskih dugovanja osobama na čije ime su potvrde glasile. *Finansijski zakon za 1929/30.* dozvolio je da „priznanice“ za plaćanje poreza u nominalnom iznosu mogu koristiti i lica koja su postali njihovi vlasnici na osnovu sudskih rešenja. Za tri godine je na ovaj način amortizovano oko 67 miliona dinara od ukupno 230 miliona dinara emitovanih bonova. Država će 10. januara 1930. doneti i *Zakon o povlačenju i upotrebi potvrda izdatih na osnovu člana 10 Zakona o ratnoj šteti i 20 odsto krunskih priznanica*, koji će omogućiti njihovu transformaciju u blagajničke zapise i plaćanje zaostalih poreskih obaveza svakom donosiocu. Na osnovu ovog zakona amortizovano je još 87,5 miliona dinara, dok je ostatak neiskorišćenih zapisa usled inflacije izgubilo svaku vrednost. (Kostić, Maksimović, 1939: 335-343)

U ekspozeu tadašnjeg ministra finansija Velizara Jankovića, navodi se da je greška učinjena i po pitanju falsifikovanih krunskih novčanica, koje su bile markirane s krivotvorenim markicama. Umesto da su se ovakvi apoeni odmah oduzimali i povlačili iz opticaja u slučaju da se otkrila lažna markica, ista je bila precrtavana crvenim mastilom, dok bi se falsifikovana novčanica vratila vlasniku. Primećeno je kasnije da su se takve markice skidale i umesto njih nanovo lepile lažne markice. (Janković, 1920) Prava „poplava“ krunskih novčanica zabeležena je u Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni i Hercegovini, dok je ona u Vojvodini i Dalmaciji ostala na nivou evidentiranog iznosa iz januara 1919. Otuda je, prema kasnijem mišljenju Ministarstva finansija, svaka pokrajina trebalo da ima zaseban tretman u primeni konverzionog pariteta, jer osim broja različita je bila i kupovna moć kruna u pojedinim regionima. (Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, 1939: 214-234)

Nakon završenog markiranja krunskih novčanica usledila je inicijativa centralne vlade ka pretvaranju *Narodne banke Kraljevine Srbije* u *Narodnu banku Kraljevine SHS*, koja je počela sa radom 1. februara 1920. godine. Prvi zadatak novoosnovane centralne banke bio je da okonča monetarnu reformu, a kako bi ona bila ozakonjena, ministarski savet je doneo *Zakon o unifikaciji novca*, kojim započinje povlačenje i konverziju svih zatečenih valuta za novoemitovanu monetu tzv. krunsko-dinarsku novčanicu, koja je osim naziva dve bivše valute, sadržala i njihov paritetni odnos 4:1.

Kampanja zamene i povlačenja „starih“ novčanica trajala je mesec dana, od 16. februara do 15. marta 1920. godine. Po isteku tog datuma austrougarske krune i srpski dinari više nisu bili legalno sredstvo plaćanja. Ovako izvedena monetarna reforma, prema mišljenju zvaničnika, prekinula je valutni kaos i omogućila jedinstveni platni promet. Ona je istovremeno značila povlačenje iz opticaja starih krunskih i dinarskih novčanica koje su izdale Austrougarska banka i Narodna banka Kraljevine Srbije.

Međutim, sa pravnog aspekta bio je to presedan u monetarnoj politici, jer je emitovana jedinstvena novčanica koja glasi na dve valute koje se pojedinačno povlače iz opticaja, a čije pak matične zemlje više formalno ne postoje. No, i povrh svega, odluka o proklamovanom paritetu izazvala je talase nezadovoljstva u svim prečanskim krajevima u kojima je stvorena fama da je Srbija opljačkala sve zemlje iz bivše Austrougarske monarhije koje su ušle u sastav nove države – Kraljevine SHS. Niko nije mogao pretpostaviti da će se, uprkos činjenici, u dve trećine države ili aproksimativno kod osam miliona stanovnika kruna platežno sredstvo, kao i u njenom znatno manjem delu, odnosno kod oko četiri miliona stanovnika gde je bio u upotrebi srpski dinar, doneti odluka o zameni ove dve valute u

razmeri 4:1. Finansijski krugovi u Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini smatrali su da je zamena krune za zajedničku valutu trebalo da bude brže izvedena, odmah po stvaranju države, a maksimalno do polovine marta 1919, kada je kurs ove dve valute u odnosu na švajcarski franak odgovarao paritetu 2:1. Takođe, napominje se da je većina krunskih novčanica, koje su se nalazile u Srbiji nakon žigosanja (oko 620 miliona), zamenjena za dinare upravo u ovoj razmeri, a da pri tome njihovim vlasnicima nije oduzeta 1/5 iznosa na ime državnog depozita. Odugovlačenje sa konverzijom u ostalim delovima zemlje doprinelo je obezvređivanju austrougarske monete, što je centralna vlada vešto iskoristila da donese politički iznuđenu odluku o zameni na paritetnoj osnovi 4:1. (Bićanić, 1938: 32-33)

Narod u Bačkoj reagovao je na ovu odluku na njemu svojstven način kroz stih: „Dok je bio Franja - svak' je imo para, a kad dođe more bre - taj odnese pare sve”. (Kazimirović, 1990: 590) Revolt je prema mišljenju pojedinih savremenika bio opravdan, jer „država da je htela, imala je dovoljno vremena da uspostavi realniji paritet za zamenu, a ne da čeka više od godinu dana, insistirajući pri tome, na potpunu devalvaciju krune“.² (Tomašević, 1938: 156-157)

Naime, na devalvaciju krune uticala je i sama država jer ne samo da je donela odluku da vrati u opticaj upravo povučene krune, nego je taj iznos uvećala za dodatnih 300 miliona kruna koje je dobila od Austrougarske banke na ime zamene oštećenih novčanica (koje su kao takve morale biti vraćene bečkoj centralnoj banci). Ovako, u opticaju su se našle i dobijene nove, ali i pohabane, stare krune. Na ovaj način država je zapravo veštački stvorila dodatnih 1.522 miliona kruna, koji su neminovno uticali na dalji pad njene vrednosti. (Janković, 1920)

Za razliku od krune srpski dinar gotovo da nikako nije devalvirao. Zahvaljujući francuskim i engleskim kreditima, pre svega, kao i garancijama saveznika, dinar je predstavljao relativno stabilnu i konvertibilnu valutu. Sve dinarske novčanice izdate u toku rata imale su pokriće u zlatu ili nekoj stranoj valuti, tako da *Narodna banka Kraljevine Srbije* nije izdala nijedan apoen bez prethodno obezbeđenih garancija. Na drugoj strani, uslovnu stabilnost dinara koji je ostao u zemlji, očuvao je i sam okupator, koji ga je prisilno devalvirao za 50 odsto (zamenjujući ga u krune na paritetnoj osnovi 2:1) i

² Paritet dinara i krune (u odnosu na švajcarski franak) imao je svoju dinamiku i on se kretao:

- od 1. decembra 1918. do 18. marta 1919. godine u rezmeri 1:2
- od 19. marta 1919. do 4. juna 1919. godine 1:2,5
- od 5. juna 1919. do 12. novembra 1919. godine 1:3
- od 13. novembra 1919. do 31. decembra 1919. godine 1:3,5 i
- od 1. januara 1920. godine u odnosu 1:4.

na kraju potpuno istisnuo iz prometa uvodeći kao platežno sredstvo svoju valutu. Tako je srpski dinar za vreme trajanja rata ostao "konzerviran", dok je druga moneta tzv. srpska kruna devalvirala unutar same Srbije za vreme okupacije za oko 50 procenata od svoje početne vrednosti. Posmatrano kroz prizmu analogne proporcionalnosti i matematičke vrednosti srpske krune u odnosu na zamrznuti srpski dinar, određeni paritet bio je više nego opravdan. (Petranović, Zečević, 1985: 253-254)

Jedan od aktera ovih događanja, Milan Stojadinović, kasnije će priznati u svojim memoarima da je proklamovana konverzija krune u dinare izvedena iz političkih razloga, želeći da ne izazove nezadovoljstvo kod stanovnika bivše Kraljevine Srbije, ali vodeći pri tome računa i o stanovništvu koje je nekad živelo na prostoru bivše Austrougarske monarhije. (Stojadinović, 1970: 165-166)

Zamena bugarskih leva vršena je za krunsko-dinarske novčanice Kraljevine SHS bez većih fluktuacija, jer usled male količine ove valute konverzija je bila daleko lakše izvodljiva. Leva je u Srbiji bilo oko 50 miliona u prometu i oni su zamenjeni na paritetnoj osnovi 2:1 neposrednom naplatom kod bugarske centralne banke početkom 1919. godine. Slična je bila situacija i sa nemačkom markom koja je konvertovana u dinare u odnosu 1:1. (Šećerov, 1926: 9-10)

Pitanje zamene perpera imalo je sasvim drugi pristup u oceni njegove vrednosti, jer se konverzija rešavala na principu pravičnosti – "bratski". Naime, nakon prisajedinjenja Crne Gore izvršen je popis perpera, kada je utvrđeno da ga u opticaju ima oko 12,27 miliona i to u samoj Crnoj Gori 9,13 miliona, u Hercegovini i Dalmaciji 1,8 miliona i u Srbiji 1,34 miliona. Perper je ubrzo zatim izgubio svojstvo platežnog sredstva, tako da njegovi sopstvenici gotovo više od dve godine nisu imali jasno definisanu situaciju o njegovoj vrednosti. Konfuziju su iskoristili vešti špekulanti koji perper počinju kupovati "na crno", za manje od pola njegove vrednosti u odnosu na srpski dinar, plaćajući ga ponekad 20, pa čak i 10 para, što je izazvalo nezadovoljstvo u narodu i dalo povoda sve glasnijim zahtevima "crnogorskih federalista". (Kršev, 2005: 229-296)

Crnogorski perperi su bili poslednja zatečena valuta koja je u toku aprila 1921. godine zamenjena za krunsko-dinarsku monetu. Konverzija za zajedničku novčanicu (odnosno za srpski dinar) na kraju je izvršena na paritetu 1:1, ali isuviše kasno, kada je većina perpera u opticaju već promenila svoje vlasnike. Da bi uspostavila proklamovani paritet, centralna vlada je pošla od hipoteze da su papirni perperi blagajnički zapisi bivše Kraljevine Crne Gore po kojima trasat – centralna banka sa Cetinja plaća

Kretanje kursa dinara u odnosu na švajcarski franak		
GODINA	MESEC	KURS
1920.	januar	428,00
	mart	610,00
	april	735,00
	jun	280,00
	septembar	480,00
	novembar	560,00
1921.	januar	585,00
	mart	616,00
	maj	620,00
	jun	622,00
	septembar	782,00
1922.	januar	1.357,00
	mart	1.470,00
	maj	1.275,00
	jun	1.490,00
	septembar	1.742,00
	novembar	1.775,00
1923.	januar	2.250,00

Izvor: Arhiv Srbije, F 70: 3-6; *La Bourse de Belgrade* 1920-1929.

donosiocu protivvrednost u zlatu, odnosno da između njih i obveznica centralne banke Srbije apsolutno nema nikakve razlike. Tako su posle ujedinjenja obaveze *Narodne banke Kraljevine Crne Gore* postale obaveze *Narodne banke Kraljevine Srbije*, a nakon pretvaranja centralne banke Srbije u *Narodnu banku Kraljevine SHS*, zamena perpera postala je obaveza nove države. Vlasnici crnogorske valute koji su imali za konverziju iznose do 5.000 perpera promenili su ih za krunsko-dinarske novčanice u odnosu 1:1, dok se preko tog iznosa konverzija vršila u razmeri 2:1. (Arhiv Srbije, F 37: 32-238)

Do kraja 1921. godine izvršena je potpuna unifikacija novca u Kraljevini SHS. Tokom naredne godine u opticaju su se nalazili samo apoeni krunsko-dinarskih novčanica, kada je na kraju te godine odlučeno da „novi dinar“ postane nacionalna valuta. Od 1. januara 1923. godine svi privredni subjekti bili su u obavezi da vrše obračun i plaćanja isključivo u novim dinarima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Nova dinarsko-krunska novčanica bila je više nego inflatorna, doživljavajući strahovite padove na novčanom tržištu. Urocnik inflacije

bila je sama *Narodna banka* koja je dala velika ovlašćenja relativno malom broju akcionara (koji su posedovali većinu akcija centralne banke kao privilegovanog deoničarskog društva), da (nekontrolisano) štampaju novac za račun države. Količina novca u opticaju se od januara 1920, kada je iznosila 2.209 miliona dinara, do januara 1923. povećala gotovo tri puta i iznosila 6,3 milijardi dinara. (Nikolić, 2003: 76)

Na vrednost dinara pored *Narodne banke*, uticala je i nepromišljena i rasipna finansijska politika zasnovana i planirana na osnovu lakomislenog optimizma, koji se temeljio na fikciji o pripadnosti zemljama pobednicama u Prvom svetskom ratu, ostvarenom ujedinjenju, dosuđenim ratnim reparacijama, simboličnim donacijama i pozitivnim kreditnim aranžmanima kod stranih poverilaca. Ali sve to nije moglo suštinski promeniti realnost i dešavanja na novčanom tržištu, gde je nova valuta doživljavala svoj prvi istorijski sunovrat. (Kršev, 2007) Zapostavljajući investicije u privrednu obnovu zemlje, država gotovo sva sredstva troši na servisiranje zarada prekomerno zaposlenog činovničkog aparata. Politička nesređenost usred nerešenih graničnih pitanja i međunacionalnih sukoba interesa dodatno otežava i nepovoljno utiče na privredni razvitak zemlje i vrednost njene valute. (*Politika*, 20. april 1922: Problem dinara)

Državni intervencionizam ne donosi željene rezultate, naprotiv. Mere poput zabrane izvoza imale su za posledicu loš spoljnotrgovinski bilans koji je doveo do rasta cena osnovnih životnih namirnica, a rast cena bio je praćen naglim skokom kurseva stranih valuta. Sa favorizacijom potrošnje umesto proizvodnje dinar je sve dublje ponirao. U odnosu na predratni period, sve cene su do 1923. godine u proseku bile uvećane za 20 puta ili 2000 odsto. Deficiti u državnom budžetu i pasivan spoljnotrgovinski bilans predstavljali su glavne ekonomske uzroke slabe vrednosti dinara. Opšte poverenje stanovništva u dinar iz dana u dan bilo je sve manje. Prema mišljenju pojedinih analitičara, ovakva psihoza bila je uzrokovana konstantnim budžetskim deficitima i nestabilnom finansijskom politikom uopšte. (Đurović, 1986: 57-83)

Usled inflacije dinar devalvira, a svoju stabilnost postiže tek nakon uređenja odnosa između države i *Narodne banke*, odnosno od momenta kada je država počela da pokriva svoje rashode realnim izvorima prihodima. Zamena i unifikacija novca plaćena je visokom cenom – hiperinflacijom, iz koje se postepeno počelo izlaziti nakon uspešne realizacije deflacione politike, koja se počela sprovoditi u prvoj polovini 1923. godine.

Literatura:

- Arhiv Srbije, Fond Milana Stojadinovića (F 37)
Arhiv Srbije, Fond Ministarstva finansija (F 70)
Bićanić, R. (1938), *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb: naklada Vlatko Maček
Dučić, J. (1990), *Sporna pitanja Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Knjižarnica Obradović
Đurović, S. (1986), *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd: ISI
Ekmečić, M. (1989), *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Beograd: Prosveta
Fira, A. (1999), *Enciklopedija ustavnog prava bivših jugoslovenskih zemalja*, Novi Sad: MiR
Janković, V. (1920), *Naše finansije – exposé*, Beograd: Ministarstvo finansija Kraljevine SHS
Jovanović, S. (1990), *Političke i pravne rasprave*, Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik, SKZ.
Kazimirović, V. (1990), *Nikola Pašić i njegovo doba 1845-1926*, Beograd: Nova Evropa
Kostić, L., Maksimović, A. (1939), *Zbornik finansijskih zakona od 1919. do 1939/40. godine*, Novi Sad: Štamparije Dunavske banovine
Kršev, B. (2005), *Osnivanje Kraljevine SHS i crnogorske prilike*, Matica – časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, god. VI, br.24, Cetinje: Matica crnogorska
Kršev, B. (2007), *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad: Prometej
Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918-1938, (1939), Beograd: Centralni presbiro
Mirković, M. (1958), *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb: Ekonomski pregled
Nikolić, G. (2003), *Kurs dinara i devizna politika Jugoslavije 1918-1941*, Beograd: Stubovi kulture
Petranović, B., Zečević, M. (1985), *Jugoslavija 1918-1984. zbirka dokumenata*, Beograd: Rad
Politika, 20. april 1922.
Stojadinović, M. (1970), *Ni rat ni pakt*, Rijeka: Otokar Keršovani
Šećerov, S. (1926), *Naše finansije 1918-1925*, Beograd: Napredak
Šećerov, S. (1927), *Državne finansije za 1925-26. i Vojvodina*, Novi Sad: autorsko izdanje
Tomašević, J. (1938), *Novac i kredit*, Zagreb: vlastita naklada
Ugričić, M. (1967), *Novčani sistemi Jugoslavije*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika

MONETARY POLICY AND THE PROBLEM OF UNIFICATION OF MONEY IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918-1923)

Summary: This paper analyzes one of the most complex problems that confronted the government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after its formation - unification of the current money. As the float was located five currencies, it was necessary to first establish their individual value, and then as their parity. Yes it was a very delicate task and prove a number of political implications that this problem is caused. This was the first „rock” on which „tripped” new Yugoslav states, which because of the way was solved cause permanent distrust of her and her institutions.

Key words: unification of money, dinar, crown, perper, Kingdom of SHS , monetary policy

НЕКИ АСПЕКТИ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ И ПРИХВАТАЊА ЗАПАДНЕ КУЛТУРЕ У СРПСКОМ ДРУШТВУ ТОКОМ XIX И XX ВЕКА

Апстракт: Рад представља поглед на тренутак у ком се данас налази српско друштво од којег се тражи одговор да ли може постати део заједнице народа модерне Европе и које разделнице чине препреку на том путу. Текст расветљава чињенице које указују на који је начин српско друштво у претходна два века закорачило на пут „позападњачења“ и модернизације, што је донело делимичан искорак ка просвећеним и модерним европским друштвима. Такође, указано је на разлоге због којих се српско друштво, с времена на време, окреће конзервативизму који умањује ефекте модернизацијских напора.

Кључне речи: модернизација, позападњачење, либерализам, демократија, институције, интеграција.

Увод

Путујући модерном Европом, боравећи у великим и малим местима, посећујући културну баштину, споразумевајући се са обичним светом, путник из Србије може запазити да у тим срединама и данас постоји висока појединачна и колективна осетљивост на теме које су тамо давно расправљене, док су у Србији свакодневне и горуће или представљају табуе. Непоштовање људских права, друштвена непокретљивост и нетолеранција, јавна неостракираност корумпираних политичара и јавних службеника, скандалозна простота медија, незрело политичко лавирање између онога што не може бити и онога што би могло бити, економска инертност - само су нека питања која наводе на размишљање о томе куда иде српско друштво у овом веку.

¹ zorantodorovic2609@gmail.com

Истраживач политичке и правне историје Србије биће подстакнут да потражи неке тачке око којих би се могао наћи одговор на питање да ли српско друштво може направити неповратан искорак из конзервативизма угледајући се на западна друштва, европска, пре свега. Избор би могао пасти на анализу неколико пута започињаног и прекиданог процеса модернизације и позападњачења српског друштва током последња два века, кроз који може бити одбачен конзервативизам. Појмови „позападњачење“ и „модернизација“ овде су условно раздвојени, с обзиром на идеолошку основу модернизације која се налази у идеологији либерализма западне цивилизације.

Постоје различити погледи на ове процесе, а основна дилема „незападњака“ јесте да ли се они могу одвијати независно, односно да ли се незападна друштва могу модернизовати а да се не позападњаче. Теоретичари Запада попут Фернана Бродела (Fernand Braudel) и Семјуела Хантингтона (Samuel Huntington) сматрају да модернизација никако не може довести до краја цивилизација које су вековима стваране. Напротив, модернизација може послужити да се оне ојачају. Ипак, ако погледамо списак особености западне цивилизације које је Хантингтон (2000:74-78) побројао, све више ћемо веровати у тврдњу да процес модернизације ипак води позападњачењу друштва.²

Посматрајући сферу савременог политичког деловања у којој је успостављена институционализација политичке борбе и њених механизма у борби за власт, или модернизовану државну организацију и њене институције, успостављене стандарде у области људских права, моделе савременог привредног живота и слично, морамо рећи да су то производи модерног Запада који кроз процес модернизације продиру у културе незападних друштава. Стога, тешко је одбранили становиште да је процес модернизације независан од позападњачења

² Хантингтон је особености западне цивилизације извео из анализе обимне литературе која се бави историјом Запада. Издвојио је: класично културно наслеђе (грчку филозофију, римско право, рационализам, хришћанство, латински језик, итд.), католицизам и протестантизам, европске језике, раздвајање духовног и световног ауторитета, владавину закона, друштвени плурализам, представничка тела и индивидуализам. Шире, Самјуел П. Хантингтон (2000). *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД Подгорица - РОМАНОВ Бања Лука. Бродел истиче узајамне везе цивилизација и међусобно опонашање и каже: „Цивилизација је истовремено постојање и мењање. Укоренења у неком простору, она се у њему задржава столетјима. Па ипак, у исто време преузима нешто од других, ближих или удаљених цивилизација, а шири и сопствена достигнућа. Опонашање и утицај делују упоредо с одређеним унутрашњим притисцима против устаљености, традиције и оног већ познатог“, видети Бродел, Ф.(2007:537). *Материјална цивилизација, економија и капитализам од 15. до 18. века - Игра размене, књига II*, Службени лист, Београд.

и да се може одвијати мимо њега. Позападњачење није само губљење позиције сопственог писма над латиницом, језичка и лексичка подвојеност енглеском језику, симболичко-информатичка најезда у српском језику (и другим језицима), итд. То је сложен феномен оличен у широком спектру утицаја који можемо објаснити само кроз културу као тоталитет људског делања.

Позападњачење је појам који је у појединим друштвеним тренуцима био омражен у когнитивним и емотивним представама већине грађана Србије, чак и у новије време када је постојало позитивно одређење према политичко-економским интеграцијама у Европску унију. Многи, чак и високообразовани чланови српског друштва, немају јасну представу шта он значи: магловит је, тајанствен и збуњујући. Омражен је и у круговима Православне цркве, која у позападњачењу види надвладавање западне цивилизације и Католичке цркве - једног од њених родних места, над источно православном, византијском културном традицијом. Са тог становишта за неке представља и опасност.

Модернизацију је тешко објаснити независно од позападњачења. У дескриптивном смислу, модернизација представља сложен процес техничко-технолошког и економског раста, деаграризације и урбанизације, структурне диференцијације друштва, раста образовног нивоа становништва, институционализацију политичке борбе, итд. Овај процес има своју идеолошку основу у западним друштвима заснованим на концепту либералне демократије и данас је синоним за друштвени развој. Последњих деценија претрпео је измене јер је делимично напуштен став да успех модернизације највише зависи од утицаја унутрашњих елита и њиховог залагања у овом процесу, већ да успех зависи од утицаја споља и од културолошких предзнака датог друштва, посебно традиције. Као препрека модернизацији фокусира се свест друштвене заједнице и начин на који да се она мења.

Процесни и функционални смисао модернизације и позападњачења је у транспоновању и инкорпорирању вредности и институција западне цивилизације на подручје друге цивилизације што на овим просторима траје већ неколико векова, а о чему је доста писано.³

³ Домаћа литература о модернизацији у српском друштву је обимна. Погледати: Богдановић, М.(1994). Модернизацијски процеси у Србији у 20. веку, Институт за новију историју Србије, Београд; Димић, Љ.(1994). Културна политика и модернизација југословенског друштва, Институт за новију историју Србије, Београд; Ђуровић, С. (1994). Индустијализација Србије - легитимитет за модерни свет, Институт за новију историју Србије, Београд; Голубовић, З. (1994). Културе у транзицији у источној Европи и Југославији: раскорак између културног и националног обрасца, Плато, Београд; Антонић, С.(1999). Модернизација у Србији, три

Изградња нове српске државе с почетка 19. века била је заснована на идеји о раскиду са неевропском цивилизацијом и постепеном успостављању политичких, економских и културних начела европских друштава. То се најпре односило на споре и релативно неуспеле покушаје грађења државног организма по угледу на европске државе које су већ биле на трагу да установе начела и организацију модерне државе (или су то већ учиниле): поделу власти, представничку демократију и парламентаризам, слободну трговину, итд. Наравно, културолошки супстрат западњачења није одмах био видљив у српском друштву. Он се касније показао када је постало јасно да не може бити одвојен од модернизацијских интервенција на државном организму, јер у најширем смислу, држава и њено биће представљају део културне садржине.⁴

У социолошкој и политичкој науци, појмови „позападњачење“ и „модернизација“ су јасније одређени,⁵ а њихова елаборација постала је актуелна након престанка идеолошке поларизације света деведесетих година 20. века, превасходно из безбедносних разлога и потреба.⁶ Ови теоријски и интелектуални изрази нашли су своје животне потврде у догађајима у овом делу Европе у последњих двадесетак година. Познаваоци новије политичке филозофије, међународних односа и безбедносних промена предвиђали су шта ће се десити на подручју СФРЈ и Балкана ако дође до краха идеологије комунизма, као и да ће се сукобити културе и њихови атрибути:

недовршена таласа..., Нова српска политичка мисао; Лазић, М.; Цвејић, С.(2004). Промене друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације, ИСИ, Филозофски факултет Београд; Радић, Р.(2003). Верска елита и модернизација- тешкоће проналажења одговора, Зборник „Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века“, Београд; Вулегић, В.(2004). Глобализација-процес и/или пројекат, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд; Лазић, М.(2005). Промене и отпори, „Филип Вишњић“, Београд.

⁴ Држава је сегмент културе у смислу који јој је дао Освалд Шпенглер (Oswald Spengler) почетком 20. века. Видети: Шпенглер, О.(2009). Пропаст Запада, „Утопија“, Београд.г

⁵ Књига Самјуела П. Хантингтона, Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка изазвала је крајем 20. века полемике и реакције које се ни данас не стишавају. Неке од тих појмова управо је успоставио и објаснио Хантингтон. Видети: Самјуел П. Хантингтон (2000). Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка, ЦИД Подгорица - РОМАНОВ Бања Лука.

⁶ У овим наукама појавили су се радови којима су објашњавани узроци цивилизацијских сукоба у чијем средишту су културе: набрајане су живе и мртве цивилизације, израчунавани су проценти ратних сукобљавања између народа који припадају различитим цивилизацијама и религијама, указивано да је узрок ратних сукобљавања цивилизацијска различитост (културна и религијска), објашњавано је такозвано „цивилизацијско сврставање“; у социолошку, политичку и безбедносну науку уведени су нови појмови којима се објашњавају радови међу народима различитих религија и култура као што су „сукоб због неодговарајућих граница“, „религијски рат за границе“, ревитализован је појам „верски рат“, итд.

- да ће границе вишенационалних држава пући по културним (верским) и националним шавовима, а не по административним линијама разграничења између федералних јединица;
- да ће се ратови водити због "неодговарајућих граница" и да су производ непристајања да се разуме и прихвати другачији културолошки код (превасходно верски и етнички) мањине или већине, без разлике.

Да ли би био избегнут распад српског друштва да је оно током 1990-их кроз процес модернизације и западњачења усвојило стандарде модерних и напредних друштава западне цивилизације? Одговор на то питање може бити само хипотетички. Србија се и данас налази пред историјском дилемом да ли жели и да ли може постати део политичког и економског бића Европске уније (творевине западне цивилизације), што подразумева, пре свега, модернизацију друштва, или ће и даље остати "гранични камен" између западног и источноправославног света и „земља чуда“ и анахронизама.⁷

Модернизација и позападњачење - процеси који су у Србији давно започели

Ради појашњења појмова позападњачење и модернизација морамо се на тренутак осврнути на тезу о сукобу цивилизација која је актуелизована у модерној социолошкој и политичкој литератури с краја 20. века. Заправо, ради се о томе да је након слома идеологије комунизма у Европи и нестанка тог ауторитарног амалгама, који је повезивао разнородна друштва, у свету дошло до сукоба и ратова превасходно због културолошких и религијских различитости међу народима и нацијама које су сврстане у шире појмове, какви су цивилизација и култура.⁸ Као могућ одговор на изазов друге цивилизације (западне),

⁷ Започињући своју књугу Промене и отпори, професор Младен Лазић каже: "Истраживач који жели непристрасно да приступи проучавању политичких, економских, друштвених и културних промена, које се у Србији одвијају крајем 20. и почетком 21. века, мора бити спреман да се непрестано суочава с противречностима.... То је земља у којој се сударају урбани космополитизам, паланачки хоризонти и сељачки традиционалистички аутизам, свест о неприкосновености људске слободе и безумна насилничка разудареност", Лазић.М.(2005:5). Промене и отпори, „Филип Вишњић“, Београд.

⁸ Постоји различито схватање појмова култура и цивилизација у Немачкој и осталој европској филозофској и социолошкој мисли, пре свега Француској. Немачки појам kultur подразумева супериорност у односу на француски појам civilization. Према Немачкој традицији, свака култура има своју сопствену цивилизацију која представља завршну фазу у постојању једне културе и праћена је експанзијом на свом крају. Западна цивилизација је ту фазу доживела кроз империјализам 19. и 20. века. О различитим погледима на ове појмове, погледати: Елијас, Н.(1991). Процес цивилизације, Издавачка књижарница Зорана Стојановића,

Хантингтон (2000:79-81), истиче:

(а) Потпуно одбијање и игнорисање додира цивилизација из чега настаје политичка и културна изолованост која умањује могућности за цивилизацијски напредак и продубљује јаз између различитих културних ентитета;

(б) Пут који се најчешће обележава као “кемализам” и подразумева замену цивилизацијског (културног) идентитета идентитетом друге цивилизације (културе) и спровођење процеса модернизације. Рецимо, у турском случају то је било позападњачење и модернизација друштва, дакле прихватање западне цивилизације као обрасца који треба да послужи за раскид са економском заосталошћу и верском ретроградношћу.⁹ Овај пут подразумева и конвергенцију различитости и њихово мешање, што може допринети стварању новог културолошког супстрата и његовог вишег квалитативног вредновања, али ако до тога не дође, стварају се такозвана “подељена друштва” која теже међусобном надвладавању, што може опет водити у конфликт;

(в) Реформизам - као процес комбиновања модернизације и очувања успостављених друштвених вредности, што би подразумевало модернизацију без позападњачења. Овакав одговор на позападњачење је најнереалнији.

Друштво Србије још увек лута у коначном одабиру начина за одговор на позападњачење. Путем одбијања, игнорисања и самоизолације ишла је Србија током последњих деценија што је произвело погубне последице за друштво и државу, али га до данас није у потпуности одбацила. Ратови које је водила проистекли су управо из одбијања да се прихвате цивилизацијске и културолошке различитости; религија и нација биле су превасходна бојна поља па тек онда територије. Но, да се вратимо чињеницама које показују да је Србија, ипак, одавно у ковитлацу западне цивилизације.

Сремски Карловци; Шпенглер, О.(2009). Пропаст Запада, “Утопија”, Београд; Тојнби, А.(2002). Проучавање историје, извод из књига I-VI, ЦИД Подгорица, “Службени лист”, Београд.

⁹ Настао је почетком 20. века као одговор турског друштва на политичко- економску и духовну депресију. Његову реформу предводио је Кемал Ататурк, управљајући је ка установљавању начела на којима почивају и функционишу западна друштва. Спровео је темељну реконструкцију државе, секуларизовао је турско друштво, што је касније допринело стварању толерантнијих друштвених услова. Реформа је спроведена уз свестрану подршку западних друштава, (европских до Другог светског рата, а касније, Сједињених Америчких Држава, због чега је Турска постала стожер америчке спољне политике међу арапским светом). Турски сигнал да жели приближавање Западу јесте истакнута кандидатура за чланство у Европској унији (ЕЕЗ), још 1986. године, али Унија и данас истиче постојање значајних препрека на том путу.

Процес позападњачења и модернизовања српског друштва и државе одавно је започео.¹⁰ Ако бисмо морали одредити време његовог почетка онда би најтачније било рећи да је започео са револуцијом 1804. године из које је касније створена нова српска држава. Српски интелектуалци с почетка 19. века створили су идеју о ослободилачком искораку у европску цивилизацију. То је њихов епохалан допринос, као што су и њихова уметничка, научна и друга прегнућа: Вук Караџић, Доситеј Обрадовић, Бранко Радичевић и други; европски интелектуалци и културни посленици Ранке, Гете и Копитар примакли Србију западној цивилизацији бацањем светла на српску народну културу и представљање Европи непоновљивих дела чисте народне ингенијалности.

Оно што је Европа градила на политичком и културном плану у 18. и 19. веку на неки начин је допирало до српског друштва заглибљеног у отоманској империји на издисају. Политичке, економске, управне, судске и културне институције царства у Србији никада нису до краја изграђене, а са револуцијом (тачније устанком) требало их је срушити и заменити институцијама западне политичке, економске и културне

¹⁰ Када је започело позападњачење Срба, није ништа мање важно од питања када је започело њихово византизовање и зашто је прихваћен „исток“ а не „запад“. Историјски контекст процеса позападњачења још увек је актуелан. Најзначајнији носиоци цивилизације Запада и Византије, вековима су полагали право да Јужне Словене одреде ка сопственом културном бићу. Утемељивачи ових цивилизација, долазак Јужних Словена на Балкан, разумеју као „уклињавање“ варвара између лимеса сопствених цивилизација и заузимање животног простора који је носио културне печате Рима, Грчке и Византије (појам цивилизацијског лимеса, преузет од Арнолда Тојнбија). С тога се и данас овај процес разуме као процес цивилизовања варвара. Заиста, доласком на Балкан, Обри, Јужни Словени и други варварски народи, затекли су градове, путеве, мостове, споменике и друге објекте постојећих култура, са којима раније нису имали никаква искуства. Истовремено, немајући шта да противставе тој културној традицији, најпре су према њој испољили деструкцију или је игнорисали, а потом су је прихватили и развијали.

Средњовековна историја Срба говори о сталној подвојености и лавирању између истока и запада. Немања, родоначелник династије најпре је био крштен од латинске цркве, касније се прекрстио у Расу; подела између његових синова Вукана, Стефана и Растка (Сава), такође је одсликавала утицаје два политичка и културна света- Стефан је краљевску круну добио о пале а Сава је код Византије испословао аутокефалност Српске православне цркве; много касније, деспот Стефан Лазаревић, у настојању да очува какав-такав интегритет Србије пред најездом Турака, дакле из политичких разлога, примио је католичку веру почетком 15. века. И касније, Србија је лавирала између „истока“ и „запада“: у неким историјским периодима стремилa је усвајању политичких, економских и културних начела која су долазила са запада, у другим приликама, била је према њима ригидна и отворено се против њих борила. Не чини ли нам се да су садашње друштвене прилике у Србији поводом овог односа, прилично сличне? На политичкој сцени су јасно профилисане две струје- проевропска и происточна (проруска) са основом у традиционалном конзервативизму из којег избија бахата ауторитарност.

традиције. Србија се тада налазила на раскршћу - да ли прихватити Запад или Русију као заштитницу и патрона и усвојити њен политички модел који је и сама, али са slabим резултатима покушавала да се модернизује, или пак модел западних друштава.¹¹ Како било, оно што се дешавало у Србији током револуције, без обзира на спорост и очигледне промашаје у појединим историјским тренуцима, има обресе и печате политичког и културног утицаја западне цивилизације.

Србија се током 19. и 20. века постепено модернизовала и западњачила и усвајала доступни европски политички, економски и културни модел који је подразумевао представничку демократију, поделу власти, либералну економију, слободу, итд. Он у Србији није изграђен до европског нивоа, али је био прихваћен све до завршетка Другог светског рата када је наметнут другачији филозофско-политички концепт за који данас многи кажу да није прекинуо западњачење и модернизацију нити произвео русофиловање, као и да није негативно утицао на приближавање модерним западним друштвима, већ да је био еманципаторски и модернизаторски у погледу стварања услова за развој економских, институционалних, културних и других сегмената југословенског и српског друштва.¹²

Не само због тога, модернизација и позападњачење нису процеси који су до сада урушавали српско друштво и српску државу,

¹¹ Још је Петар Велики након путовања по Европи крајем 17. века, увидео да је руско друштво заосталије у односу на друштвене и економске прилике које су владале у Европи. По повратку у Русију, радио је на успостављању нових институција, модернизацији привреде и војног система, критиковао је цркву и високо свештенство као изворе назадног и конзервативног, модернизовао је руску морнарицу изградњом бродова по европским стандардима и повео један европски рат на Балтику. Он је имао визију позападњачења и модернизације Русије али није раскинуо са деспотизмом као карактеристиком азијских друштава, него га је појачавао и чинио руско друштво још затворенијим лишавачући га услова за плурализам. Овај синдром у политичком, економском и социјалном животу Русије присутан је до данас. Старе наслеђене друштвене институције: несекуларност, верска традиција и веровања, слаба веза елита и друштва, историјска неутемељеност друштвеног плурализма итд. ни данас недозвољавају Русији да постане модерно и успешно друштво.

¹² О овом периоду живота источноевропских друштава под совјетском влашћу, Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee) 1972. године каже: "Данас су Румуни, Срби и Бугари крајње свесни да су прихватили западну цивилизацију далеко боље него Руси. Другим речима, сви ови источноевропски сателити Совјетског Савеза осећају се културно супериорнијим од Руса. Не осећате се под културним утицајем од људи чије културне надмоћи осећате као своје. Русија је нарочито неуспешна, а сигурно ће и наставити да буде неуспешна у вршењу било каквог културног утицаја на источноевропске земље, а без културног утицаја ове земље ће наставити да буду, слободно можемо рећи, несварљиве за Русију. Деценијама и деценијама Русија може доминирати источном Европом војно и политички, али источна Европа ће изаћи нерусификована", разговор између Тојнбија и Урбана, приређен у Проучавању историје (2002). извод из књига I-VI, "Службени лист" - ЦИД Подгорица.

посебно не у новијој историји. Изградњи политичког система и организацији државе, привредном напретку и другим аспектима друштвеног кретања допринео је, ипак, утицај Запада. Због тога су појмови „позападњачење“ и „модернизација“ неоправдано омражени, а највише због негативне конотације у којој се употребљавају и одсуства искрене жеље друштвених елита да се о њима отворено говори и укаже на њихов значај за позитивне друштвене промене. У том смислу уочљива је разлика у приступу и прихватању овог процеса у две различите културолошке (цивилизацијске) средине у Србији:

а) подручје уже Србије које припада источновизантијском цивилизацијском наслеђу;

б) подручје Војводине које је историјски део европског културног бића.

Други културни (цивилизацијски) ентитет је до сада модернизованији и са више европских особености због историјске везаности за западну цивилизацију чију је окосницу до почетка 20. века чинило аустроугарско царство. Садашње опредељење политичке и економске елите Војводине је недвосмислено - приближити се Европској унији кроз изградњу модерних институција и усвајање вредности грађанског друштва. Културолошки амбијент овог подручја је подобан да циљеви буду остварени у краћем року и са мање отпора него у остатку Србије. Али на политичкој сцени постоје латентни сукоби који одсликавају грубе и fine разлике између поборника приближавања европском систему вредности и њихових опонената. Елите Војводине су увиделе да конзервативизам који испољава ужа Србија оптерећује Војводину која би, бар тако изгледа, хтела бржи искорак у модернизацију с обзиром на потенцијале које има.

Но, да се вратимо питању да ли је и зашто је добро да се Србија и даље модернизује и западњачи? Ако ово питање сведемо на политичко-институционални ниво, за оне који су одани либерализму и ономе што из ове идеологије настаје одговор би био потврдан. Зашто? Превасходно што њени принципи и оно чему њихово поштовање доприноси производе политичку, економску, безбедносну и социјалну стабилност каква постоји у западним друштвима, без обзира на то што се у њима, с времена на време, јаве јачи или слабији друштвени потреси. Поред тога током 20. века у свету је порастао број либералних демократија. Сада их има око 120 од укупног броја држава, што представља више од 60 одсто држава света са тенденцијом да се њихов број увећа.

На светској сцени још увек траје “трећи талас” демократизације, како га назива Самјуел П. Хантингтон (Huntington, 2004). Он је захватио државе Латинске Америке и источноевропске државе које су стекле независност након слома комунизма у Европи, а сада се развио на афричком и азијском континенту. Основна карактеристика покрета у овим друштвима јесте тежња за демократским поретком чије грађење наилази на различите тешкоће условљене културним наслеђем које може бити више или мање подобно за грађење демократије. Теоретичари политичке социологије и заступници демократије стоје на становишту да демократија може бити подобна за сваки културолошки тип друштва, али да је само питање колико је времена и енергије потребно да се демократија “инсталира” у тим културама. Чак се сматра да су и муслиманске државе потенцијално склоне да усвоје демократију,¹³ али да је то најнеподобнији културолошки миље за њено усвајање и опстанак.¹⁴

Дакле, на сцени је нови талас демократизације света који је захватио и Србију која има значајне предиспозиције да у томе успе у односу на нека друга светска поднебља. Прошло је, међутим, десет година од када је започео процес демократизације и чини се да Србија није значајније напредовала. Ако анализирамо ниво стабилности и снаге правне државе и друштвених институција, онда можемо рећи да у томе нисмо далеко одмакли. Институције су заробљене у глибу партијске државе, високо корумпиране на свим нивоима и са изгледом

¹³ Такав став заступа америчка теоретичарка Робин Рајт која тврди да исламу не недостају ни поставке у веровању, нити способности у пракси за компатибилност са плурализмом. О томе Сејмур Мартин Липсет даље каже да муслимани можда не могу да измисле демократију, али би могли да је опробају, а онда ће видети да је она компатибилна са њиховим сопственим вредностима. С обзиром на садашње догађаје у муслиманском свету у којима се истичу захтеви за демократским променама у чијем средишту су слободни избори, право је време да ова претпоставка Робин Рајт и Мартина Липсета буде потврђена или одбачена. Детаљније видети, Сејмур Мартин Липсет и Џејскон Лејкин (2006:239). Демократски век, “Александрија прес”, Београд.

¹⁴ Затварање културе и њена самоизолација данас представљају самоубилачки ударац о чему би арапски свет могао много да научи од Кине која се препустила позападначењу и модернизацији па сада граби напред и у неким доменима има чак и вођство у светским оквирима. Али овде се поново налазимо у зачараном кругу; култура је оно што даје импулсе за напредак и искорак у виши квалитет. Ако културолошко биће арапског света нема такво самопоуздање, онда нема изгледа да прихвати осведочене вредности друге цивилизације, које не морају бити западне. Но, чини се да ова култура интимно препознаје да данас нема сопствене атрибуте који је квалификују да успешно одговори на изазов са стране, па због тога долази до грубог одбијања да се прихвате и добре стране додира са другим културама. Оне културе, које су остале отворене за утицаје споља, истовремено су потенцијални извозници сопствених вредности ако су оне пријемчиве за друге, док је арапски свет сада непродуктиван захваљујући сопственој затворености.

да се суноврат даље одвија. То је производ непристајања да се у друштво “инсталирају” модернизаторски принципи који то спречавају. Овде се може поново поставити питање да ли има смисла и даље настојати да се друштво модернизује ако за то не постоје културне предиспозиције.

Песимисти би рекли да је то узалудан посао, а оптимисти би то можда схватили као изазов у грађењу друштва и државе. Први би показали на Латинску Америку где демократизација, либерализам и стабилност институција не успевају или врло слабо успевају, али и на нека друштва из Европе која немају “европску прошлост” па им се не предвиђа ни „европска будућност“, и која имају исте лоше предзнаке за успевање легализма и економског просперитета. Зато су многи скептични „у погледу демократизације и изградње јаким политичких институција у балканским државама, па и у Србији. Скептичност долази од предубеђења да је балканским друштвима иманентна ауторитарна владавина из бројних разлога: ауторитарне прошлости, експонентног национализма, верске традиције, ниског степена друштвеног поверења које не може да активира друштвене врлине које би помогле изградњи просперитета, уврежене радне етике и других, те да су либерализација, демократизација, грађење институција - узалудан посао. Али није само то проблем балканских друштава на путу изградње стабилних политичко-економских поредака у ери глобализованог света: они морају проћи кроз значајну фазу модернизације и позападњачења“ (Тодоровић, 2010: 315).

С друге стране, оптимисти упорно тврде да је могуће постићи резултате на овом пољу ако се реформаторски курс одреди у правцу измене одређених културолошких предиспозиција. Најпре се упире прстом у низак ниво образовног индекса српског друштва који не дозвољава примену иновационих и продуктивних знања у привредном животу. У политичком смислу образовни ниво модерних друштава је корелативан са демократијом и политичком стабилношћу где је потврђено да високо образована друштва преферирају демократију и демократски поредак. Демократија подразумева постојање и важење процедура за легитимно заузимање и губљење власти кроз изборни поступак, без остракизовања губитника власти.

Даље, мисли се и на измену верског супстрата културе српског друштва које није у потпуности секуларизовано (где још увек закон није Бог, него је Бог закон), што је пре свега последица касног прихватања хришћанства у Срба. Политизација верских институција неколико великих конфесија је очигледна, а с времена на време, како

захтевају политичке прилике, уплитање званичних цркава и њихових великодостојника у политички живот прелази у форме противуставног и противзаконитог и остаје несанкционисано што је недопустиво у модерним друштвима Европе.

Даље, низак ниво друштвеног поверења “одозго” и “одоздо”, не дозвољава изградњу просперитетног друштва. Друштвено поверење се одавно схвата као социјални капитал који доприноси напретку, а уколико га нема друштво има озбиљне тешкоће да еманципује базичне вредности као што су радна етика, социјалне везе појединаца по хоризонтали, поверење појединаца у државне институције (поверење по вертикали), изградња мреже социјеталних организација без ослонца на државу, итд. Друштвени капитал је економска и политичка категорија, а по многима његов најзначајнији део представља радна етика друштва која је у нас на ниском нивоу.¹⁵ Она зависи од више чинилаца, између осталих, религије и веровања, традиције, дуге поданичке прошлости, итд.

Уочљиво је да су ове претпоставке напредних западних друштава у великој мери остварене са више или мање изузетака у друштвима која су усвојила демократију седамдесетих година 20. века (Шпанија, Португалија, Грчка). Супротно, ове претпоставке недостају у такозваним „затвореним друштвима“ какво је и српско друштво. Њихова затвореност потиче и од религијске базе због чега нису у могућности да развију друштвени стваралачки дух. За стваралаштво је потребна људска слобода и човек постављен у средиште света. Крај европске схоластичке ере изузетан је пример таквог процеса.

Тековине европске западњачке цивилизације постају универзалне и већ неколико векова свет чине „равним и све равнијим“

¹⁵ О утицају културних елемената на стварање производних односа најпре је указао Макс Вебер (Max Weber) 1905. објавивши епохалну студију случаја Протестантска етика и дух капитализма, оповргавајући Марксова начела о производним односима као базом из које се рађа друштвена културна надградња. Вебер је био супротног становишта и сматрао је да су културни чиниоци, посебно религија, ти који доприносе стварању производних односа. Он је проучавао протестантизам и протестантске секте у Европи и Северној Америци и утврдио да је протестантска реформација хришћанства допринела формирању радно-етичких ставова базираних на марљивом раду, аскетизму, стицању добара и штедљивости, као врлинама које треба имати да би се било посвећено Богу. Управо таква радна етика стварала је вишак производа и акумулацију капитала као основе за развој капиталистичких производних односа. На културу као економског чиниоца поново је бацио светло Френсис Фукујама (Francis Fukuyama) када је 1994. године објављен *Судар култура*. Шире, Вебер, М. (1989). *Протестантска етика и дух капитализма*, „Веселин Маслеша“, Сарајево; Фукујама, Ф. (1997). *Судар култура - поверење, друштвене врлине и стварање просперитета*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

у погледу универзалних стандарда које усвајају и они који не припадају овој цивилизацији. Демократија, људска права, слободно испољавање људске личности, секуларизам и друге људске производе хоће и може конзумирати свако људско биће на овом свету. У ери либерализма Запад је изнедрио политичке, економске, правне и друге институте које многи данас сматрају универзалним, те да се остатак света налази у фази када их прихвата или грубо одбија. Темеље либералне идеологије чине индивидуална слобода и апсолутна вредност људске личности, равноправност свих људи без обзира на расно, верско, етничко или полно одређење, независност и аутономија индивидуалне воље и неотуђиво право човека на живот, слободу и имовину. Политички и економски принципи идеологије либерализма су у стварању и функционисању државе на основу консензуса чији је циљ очување и заштита природних права човека, договорни однос између државе и индивидуе, доминација закона као инструмента контроле, подела власти, ограничавање области и сфере деловања државе, приватно власништво и слободно тржиште, итд.

Исходи модернизације и позападњачења

Шта се може добити у процесу модернизације и западњачења српског друштва тј. који би били трајни резултати тог процеса? Најпожељнији исход овог процеса био би одбацивање владајућег традиционалног конзервативизма који му је до сада био на путу. Одговор на питање да ли је могуће изградити модерно српско друштво које ће одбацити конзервативизам и ком се неће враћати с времена на време тешко је дати. Конзервативизам можемо кривити за погрешне историјске одлуке које је српско друштво доносило у кључним историјским тренуцима, због чега је важно стварати друштвени амбијент за доношење одлука које ће водити путем извеснијег историјског курса, како би последице непотпуног сагледавања токова историјских промена заобишле српско друштво.

Исход модернизације и позападњачења српског друштва треба да буде усвајање либерализма. Начела ове идеологије, која управљају модерним друштвима у Србији су декларативно прихваћена, али стварни живот показује нешто друго.¹⁶ Друштво није навикнуто да

¹⁶ Референтни аутор антиглобализма Имануел Валерштајн (Immanuel Wallerstein), у неколико својих врло утицајних књига говори о кризи либералне идеологије која је настала због промене светског система држава. Видети, Валерштајн, И.(2005). После либерализма, Службени гласник, Београд; Валерштајн, И.(2000). Утопистика или историјски избор 21. века, „Република“, Београд.

упражњава либерализам јер је ретко било без аутократског поретка који је само привидно уједињавао друштво, али и смањивао простор за развој грађанског друштва и државе. Последица тог дејства је нација која је створила националну државу са којом је срасла са мало изгледа да ће тај брак у скорије време бити раскинут. Тај спој онемогућује стварање грађанског друштва у којем је грађанин основна јединка друштвеног живота, а не нација као превазиђени политички актер у модерним европским и светским друштвима.¹⁷ Овај политички (па и културни) анахронизам производи тешкоће у преобликовању српског друштва због чега се у политичком животу Србије јављају увек исте теме: људска права, нетолеранција сваке врсте, аутократско и бахато политичко понашање, неразвијеност цивилног друштва, одсуство контролних механизма за спречавање злоупотреба политичких и управних функција и крупне корупције која у тим условима настаје, итд.

У економском погледу последица модернизације треба да буде искорак ка техничко-технолошком иновирању привредног живота Србије који би допринео њеном вишем позиционирању у светском економском систему и подели рада. Србија се сада налази на периферији система. Њен начин организације рада, функционалност радне снаге и технолошка база подобни су за црпљење природних богатстава које страном партнеру продаје као сировину или обрађује максимално до полупроизвода.

Приближавање светском центру поделе рада није могуће без промене друштвених вредности и свести о томе да је напредак света базиран на примени знања.¹⁸ Овде треба тражити узроке отпору за установљавање правила игре у економској сфери. Наиме, реструктурирање система привређивања у Србији наилази на перманентан отпор економских олигарха који су своје богатство стекли обезвређивањем радне снаге, пре свега, и ускраћивањем јавних прихода.

¹⁷ Устав Републике Србије (2006) у првом члану још увек апострофира првенствено нацију, а не грађанина као основни политички субјект. Према њему, „Република Србија је држава српског народа и свих грађана који у њој живе заснована на владавини права и социјалној правди, начелима грађанске демократије, људским и мањинским правима и слободама, припадности европским принципима и вредностима“. Требало би рећи да је Република Србија држава грађана Србије чиме би била укинута основа за легитимитет национализма и истакнута јасна перспектива ка грађанском друштву и грађанској држави. Из ове анахроне поставке многе нетолерантне групације црпе своју снагу.

¹⁸ Овај процес образложио је Ентони Гиденс (Anthony Giddens), рекавши да је у развијеном свету због друштвених и технолошких промена дошло до нове поделе по занимањима. Наиме, на светској сцени су модерне привреде које се базирају на примени знања па је данас за око две трећине радних места потребно стручно знање информационих технологија и других области знања. Видети, Гиденс, Е. (2009:84). *Европа у глобалном добу*, КЛИО, Београд.

Нејака држава је оно што највише погодује олигархијској групацији. Нејаке државе су у том погледу на периферији светског система. Кад год је држава у нас покушавала да стабилизује своје институције и ојача контролну сферу у погледу легитимности економских трансакција моћних појединаца, парадоксално - они су стварали формалне и неформалне економске одборе и друге структуре блиске држави, тобож зарад помоћи друштву и држави да консолидује економију.¹⁹ То је потпуно неприродно „приближавање“ приватног бизниса и државе јер логика капитала тежи неконтролисаном сфери у којој би добио више простора за ширење. Ови потези не могу се објаснити другачије до покушајем да се државне активности на плану контроле олигарха ставе под сопствену „меку“ контролу, управо кроз партиципацију у доношењу политичких и правних одлука. Такав однос је производ неинституционализованости политичких и економских функција у српском друштву, што би подразумевало и постојање јасних граница између економског и политичког делања.

Дубље разлоге за постојање уплива приватног интереса у јавне послове државе треба тражити у неформализованости метода политичке борбе, који у појединим тренуцима дају гротескну слику политичког и економског живота у Србији.

Данас се модернизација економског живота српског друштва тешко одвија. Период након измене политичког концепта друштва треба анализирати компарирајући га са претходним периодом политичко-економског живота Србије. У оба доба политичке елите су у складу са својим идеолошким начелима имале за циљ да модернизују привредни живот Југославије и Србије. Да би то спровеле на располагање су себи ставиле различита средства, пре свега политичка. Претходна елита захтевала је и спроводила модернизацијске циљеве које је сама одређивала, уз помоћ отворене репресије, у условима у којима није

¹⁹ Последњи пут то се десило у септембру 2011. године, када су се окупили водећи српски привредници, махом приватног бизниса, како би истакли своју вољу да помогну консолидацији српске привреде. Томе је претходила изјава председника Републике коју је дао у јулу месецу 2011. године, којом је прозвао тајкуне као „непристојно богате“, као и да би приватни бизнис требало да подели судбину друштва, па би било морално, с обзиром на то да су се обогатили 90-их година користећи се друштвеном кризом и нелегитимним средствима, да и српски тајкуни поднесу терет кризе. Ова изјава није схваћена као позив бизнису, већ као претња тајкунима који су најпре узвратили изјавама да јако тешко послују, да су под кредитима, да су „оф шор“ трансакције легитимне, итд. да би касније (можда се неко сетио судбине Богољуба Карића) кренули у тактику приближавања Влади, али и упозорења. Основали су „Покрет привредника“ и поручили да уколико српска влада не буде и њима помогла у стварању повољнијег привредног амбијента, Покрет може прерасти у политичку странку. дневни лист „Блиц“, 02.07.2011. и 26.09.2011.

постојао демократски плурализам. С друге стране, политичке елите након демократских промена 2000. године нису се као претходници, дохватиле репресивних метода ради спровођења модернизацијског процеса, већ су се поуздале у либералну економију, демократију и њена начела, слободно тржиште итд.

Истовремено, нису инсистирале на успостављању јасних правила политичке и економске борбе којима би спречили дискредитацију и пропадање модернизацијских напора. Због тога се пропалој средњој класи и најсиромашнијима данас чини да су комунисти имали више успеха у модернизацији друштва него што га имају заговорници либерализма и демократије. Међутим, многи сматрају да би модернизацијски успех ипак био већи по либералним начелима да српско друштво није и након промена остало затворено за продор политичких и економских принципа који су отворено наметани, пре свега са европског Запада. Онда не чуди да толико осцилира кривуља на дијаграму поверења грађана у европску будућност Србије. Она је производ дискредитације демократских начела кроз неуспели процес модернизације друштва.

На културном плану, видљива је једна специфичност, као последица затварања друштва и његовог економског стагнирања, оличена у религијском ревивализму. Наиме, у последње две деценије, у српском друштву је порасло интересовање за религију, као што је порастао и број новоизграђених религијских објеката. Ова особеност није везана само за подручје Србије, она је карактеристика читавог Балкана и свих оних области у свету где се сукобљавају религијске парадигме које су и политички подржане. На први поглед могло би се рећи да то није религијски ревивализам какав се јавља у великим модернизованим друштвима где се у животу појединца осећа емотивна празнина створена секуларизацијом, поделом рада, животним стресовима, трком за зарадом, већ да је овај „домаћи“ повратак религији последица традиционалне конзервативности друштва, те да је особеност само малих затворених и неразвијених друштава. Међутим, ово поднебље и његова друштва су током владавине идеологије комунизма били приморани да потисну религију на маргине да би јој се деведесетих година 20. века вратили са ентузијазмом који је произвео крваве сукобе. Повратак религији ван хришћанског света, па и у њему, не представља покушај да се анулира модернизација. Напротив, религија се прилагодила модернизацији, користи њене тековине за сопствене циљеве, а у неким је, што је посебно значајно, прихваћена и секуларизација друштва. Оно што је проблематично у

повратку религији српског друштва (и не само српског, већ и других етничких ентитета на овим просторима) јесте чињеница да се не прихвата модернизација. Она се оспорава, а све чешће се губе и границе раније успостављене секуларности. Због тога се често може чути оцена да српско друштво није захватио талас повратка религијама већ да се ради о радикалној клерикализацији.²⁰

Повратак религији није опасност за друштво ако не тежи негирању друштвеног напретка у који свакако убрајамо доследно поштовање људских права, институционализацију политичке борбе, раздвојеност световних и црквених послова, развој и еманципацију радне етике која доприноси привредном напретку друштва, итд. У Србији, међутим, држава директно утиче на јачање позиције званичне цркве фаворизујући је у односу на друге конфесије, као што и званична црква понекад (и све чешће) отворено стаје на страну оних који у мањинама виде опасност. Држава то чини кроз материјалну помоћ цркви, превасходно злоупотребом средстава из јавних фондова које пуне сви чланови друштва, без обзира на конфесију којој припадају, или су чак атеисти. Црква (превасходно њени највиши великодостојници) испољава неприхватљиву нетолеранцију према мањинама што оставља утисак да верски естаблишмент листом има исти став о питањима која је европско друштво давно расправило. Тако је српско друштво иако хетерогено постало уплетено у нераскидиву мрежу нације, државе и цркве. Искорак из тог троугла може се начинити стриктно спроведеним модернизацијским захватима, али без илузије да ће модернизација успевати вођена само друштвеном елитом без помоћи спољних снага и прихватања још увек пружене руке Европе.

Од демократских промена 2000. до данас потпуно је разоткривена инертност и непредузимљивост српског друштва. Учесници и поборници политичких и економских промена плебисцитарно су изражавали позитиван став према њима. Нису, међутим, разумели шта промене друштва захтевају, а захтевају да се управо њихови поборници радикално промене и да од њих зависе промене, да је неопходан свеукупан и дуготрајан напор за постизање циља. Туторска држава у којој су живели створила је грађане без идентитета и предузимљивости, грађане који очекују месију, вођу или тутора да у њихово име спроведе друштвене измене како би живот

²⁰ Број верских објеката у Србији је енормно порастао у последњих двадесет година. Такав тренд се наставља, али то није само особеност српског друштва. У великим религијским заједницама са подручја бивше СФРЈ дошло је до „обележавања“ територије. Створена је густа мрежа првенствено цркава и џамија, као пост-фестум потврда фактичке власти над територијом и становништвом.

у Србији био бољи. Како то нису схватили постали су разочарани, а себе у односу на носиоце власти схватају као изманипулисани и искоришћене. Трагају за новим месијом, вођом и тутором, поново се не преиспитујући да ли процес обнове друштва зависи управо од њих самих и њихових личних идентитета.

Уместо закључка

Извесно је да је процес модернизације и западњачења српског друштва започео и траје, али се то друштво мучи да га уведе у вишу фазу. Главну препреку на том путу представља историјски конзервативизам утемељен вековним поданичким статусом, закаснелим прихватањем европске традиције грађанског друштва и никада до краја изграђеном грађанском класом. Тешке наслаге религиозног, митолошког и патријархалног у друштвеном бићу Срба (не свих), такође представљају успоравајуће факторе у процесу грађења отвореног грађанског друштва. Оно је данас пред друштвеним изазовима кроз које с времена на време пролазе анахрона и неразвијена друштва са противречностима које се срећу на сваком кораку, али које у себи садрже и клице модерности које надвладавају анахронизме. Питања која се свакодневно постављају на овим просторима попут толеранције, грађанских слобода, ауторитарног поступања државе према грађанима и сл. одавно нису централна питања грађанских друштава модерне Европе.

Србији недостаје јасно изражена „друштвена стандардизација“ социјалних, политичких, економских и културних оријентира друштва који пружају јасну слику перспектива и изазова. Процес модернизације и позападњачења јесте изазов за српско друштво који може донети искорак у извесније услове за опстанак и развој. За сада друштвени оријентирани нису јасно истакнути, превасходно од елита које у свом портфолију имају манипулаторске црте.

Традиционална ригидност према променама и модернизацији дубоко је укоренења у идеологији конзервативизма који је на овом подручју добио плодно тле. Вишевековни поданички статус, закаснели хришћански занос у односу на занос западноевропских хришћана и други чиниоци, створили су инертно друштво које је изнедрило турску државу. Оно непрекидно ствара безличне ауторитете који нису у стању да испоље стваралаштво у погледу прекомпоновања друштвених односа, пре свега кроз процес модернизације, чији резултат треба да буду услови који ће омогућити развијање људске индивидуалности и коришћење њених потенцијала.

Ипак двовековни модернизацијски напори несумњиво су допринели да се Србија уврсти међу европска друштва која имају изгледа да постану још модернија будући да је до сада показала извесне друштвене потенцијале, али који нису довољно искоришћени на том плану. Укључење у европску заједницу модерних друштава Србији је данас условљено (не само Србији) прихватањем норми, стандарда и правила за различите облике друштвеног живота, али конзервативизам представља препреку на путу њиховог прихватања.

Литература:

1. Бродел, Фернан (2007). *Материјална цивилизација, економија и капитализам од 15. до 18. века*, Службени лист, Београд.
2. Гиденс, Ентони (2009). *Европа у глобалном добу*, Клио, Београд.
3. Елијас, Норберт (1991). *Процес цивилизације*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци.
4. Фукујама, Френсис (1997). *Судар култура - поверење, друштвене врлине и стварање просперитета*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
5. Фукујама, Френсис (2007). *Грађење државе - управљање и светски поредак у двадесеттвом веку*, Филип Вишњић, Београд.
6. Хантингтон, П. Самјуел (2000). *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД Подгорица – РОМАНОВ, Бања Лука.
7. Хантингтон, П. Самјуел (2004). *Трећи талас - демократизација на крају двадесетог века*, Стубови културе, Београд.
8. Лазић, Младен (2005). *Промене и отпори*, Филип Вишњић, Београд.
9. Липсет, С. Мартин; Лејкин, Џејсон (2006). *Демократски век*, Александрија прес, Београд.
10. Тодоровић, Зоран (2010). *Спољна политика САД према Балкану - безбедносни и интеграциони аспект*, УСЕЕ - Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, Зборник II Друштвени изазови европских интеграција - Србија и упоредна искуства.
11. Тојнби, Арнолд (2002). *Проучавање историје*, извод из књига I-VI, Службени лист СРЈ, Београд и ЦИД Подгорица.
12. Шпенглер, Освалд (2009). *Пропаст Запада, Утопија*, Београд.
13. Валерштајн, Имануел (2005). *После либерализма*, Службени гласник, Београд.
14. Вебер, Макс (1989). *Протестантска етика и дух капитализма*, „Веселин Маслеша“, Сарајево.
15. Вулетић, Владимир (2008). *Између националне прошлости и европске будућности*, Службени гласник, Београд.

SOME ASPECTS OF MODERNIZATION AND ACCEPTANCE OF WESTERN CULTURE IN THE SERBIAN SOCIETY DURING THE 19TH AND 20TH CENTURY

Summary: The paper presents an overview of the social moment in which the Serbian society is found today, and which is being asked to respond to the question whether it can become the part of the community of nations of modern Europe and what the obstacles that stand in the way are. The text sheds light on the facts that show how the Serbian society over the last two centuries, embarked on the path of westernization and modernization, which resulted in a partial step forward to enlightened and modern European societies. It also points out the reasons why the Serbian society, from time to time, turns to conservatism which reduces the effects of modernization efforts.

Key words: modernization, westernization, liberalism, democracy, institutions, integration.

SRBIJA U POLITICI PAMĆENJA I STRATEGIJI ZABORAVA RATA U JUGOSLAVIJI¹

Sažetak: U novijoj istoriji razvoja ljudskog društva, javnost je upoznala neslućena naučna dostignuća za kreiranje društvenih stanja zahvaljujući kojima današnji svet izgleda kao pokretna reklama ili samo kao jedan cirkus. Jedno od tih stanja bio je i rat u Jugoslaviji. Da bi se prevazišle njegove posledice, danas se ulažu napori u kreiranje strategija zaborava posledica rata, kao i njegovih uzroka, a radi stvaranja novih prijateljstava i ekonomskih veza na temeljima ruševina na kojima su stara prijateljstva izdana, a veze pokidane. Radi se o veoma kompleksnom problemu nacionalnog i internacionalnog značaja i delu međunarodnog naučno-istraživačkog projekta PRIN 2009-2012 *Ricordare la guerra - Le strategie di memoria di conflitto violente e delle definizioni dell'identità collettiva*, Univerziteta u Trstu, koji je sufinansiralo Ministarstvo za istraživanje i visokoškolsko obrazovanje Italije. U ovom radu otvara se više pitanja nego što se daje odgovora.

Ključne reči: identitet, nostalgija, sećanje, pamćenje, elita, rat, Jugoslavija, Srbija.

Uvod

Sam pokušaj da se razgovara o sećanju na rat u Jugoslaviji upućuje da je reč o prošlosti, o složenim uzrocima sukoba i o jednom novom stanju sa veoma teškim posledicama. O svemu ovome postoje različita viđenja, interesi i ciljevi, pa se u skladu sa njima za potrebe prakse pristupa i u nauci.

U novijoj istoriji razvoja ljudskog društva javnost je upoznala neslućena naučna dostignuća za kreiranje društvenih stanja zahvaljujući kojima današnji svet izgleda kao pokretna reklama ili samo kao jedan cirkus. Jedno od tih stanja bio je i rat u Jugoslaviji. Da bi se prevazišle njegove posledice, danas se ulažu napori u kreiranje strategija zaborava posledica rata, kao i

¹ Rad saopšten na međunarodnoj konferenciji održanoj 29-30. marta 2012. u Trstu (Italija), na Università di Trieste – Dipartimento di Politiche e scienze sociali, na temu *LE MEMORIE DIFFICILI - Ricordo e oblio dopo le guerre in Jugoslavia*.

njegovih uzroka, a radi stvaranja novih prijateljstava i ekonomskih veza na temeljima ruševina na kojima su stara prijateljstva izdana, a veze pokidane.

U ovakvoj, generalnoj viziji predstave sećanja uzroka i zaborava rata u Jugoslaviji, opredelili smo se da razmatranje svedemo na prostor Srbije. Za sve to autori otvaraju tri osnovna pitanja. Prvo, šta je potrebno da se zaboravi - da li treba zaboraviti Jugoslaviju kao zajednicu naroda, da li treba zaboraviti modalitete za proizvodnje rata (uzroke), njegov tok ili samo njegove posledice? Drugo, zbog čega sve to treba zaboraviti? Treće, ko će kreirati strategije zaborava i, na kraju, kakva je u svemu tome uloga Srbije?

U nizu mogućih pitanja, autori su se opredelili za razmatranje ova ključna tri, u složenosti predstave u kojoj se raspala jedna međunarodno priznata država, članica OUN i subjekt međunarodnog prava. Na njih autori mogu da ukažu, ali na sva ne mogu da daju zaokružene odgovore.

Nostalgija između pamćenja i politike zaborava

Ako pojam *nostalgija* označava tužno sećanje za nečim što je nekada bilo drago i prijatno, ako objašnjava ono čega danas nema i što nedostaje, onda i pojam Jugoslavija pripada pojmu snova ili, kako je to rekao Eric Gordy, profesor politike jugoistočne Evrope na Školi za slovenske i istočnoevropske studije (SSEES) Univerzitetskog koledža u Londonu (UCL): „Onome o čemu su Amerikanci sanjali u vreme Hladnog rata, kada im je to bio dokaz da postoji ‘treći put’, put koji izbegava nepravde kapitalizma, a koristi sve prednosti socijalizma, bez njegove poznate tendencije ka autoritarizmu“.² Nedavno je Dejan Jović u studiji o Jugoslaviji opisao *utopističke ideje* Edvarda Kardelja i način na koji ih je on preveo u poznatu politiku *samoupravnog socijalizma*.³ Tako je pojam Jugoslavija, kao ono čega nema, postao dominantan predmet jednog dela savremenih studija kao nostalgičan, odnosno sanjalački ili neostvarivi utopijski pojam. Po drugim shvatanjima, istraživači određene generacije, koji su radili u raznim mestima u bivšoj Jugoslaviji, u svojim radovima ističu činjenicu da gotovo nema čoveka koji nije izgubio dobre prijatelje, što ima ima naročitu težinu kada se radi o odnosima među intelektualcima, jer su mnogi među njima požurili da daju svoju podršku jednom od nacionalističkih režima na početku 1990. godine. Ovo zapravo govori o najamničkom odnosu pojedinih intelektualaca, pa i institucija. Pod firmom nauke u toj trci za „sećanjem“ jedni su počeli da „govore“ o svojoj naciji, kao izvoru svega što je bilo dobro i lepo u Jugoslaviji, dok

² Erik Gordy, Jedno sasvim lično sećanje na Hladni rat, Jugoslaviju i jeftino (ali dobro) vino; (ur.) Ivan Čolović, Zid je mrtav, živeli zidovi. Biblioteka XXI vek, Beograd, 2009.

³ Dejan Jović, Yugoslavia: The State That Withered Away, Lafayette: Indiana University Press, 2009.

su se drugi upustili u morbidan posao brojanja žrtava koje je „naš narod“ podneo u prethodnim ratovima. Debate o kolapsu jedne ideje o zajednici naroda (konkretne multietničke države) dobile su i treću dimenziju na „akademske tribinama“ od San Franciska i Berklija do Čikaga i Toronta, ili od Amerike i Evrope do jugoslovenskih akademskih centara. U mešavini beskrajnih rasprava i u političkoj praksi vodećih svetskih i evropskih sila na prelazu između dva veka, Jugoslavija je postala laboratorija novih ideja i prakse širenja demokratije na prostoru koji će dobiti novo ime - Zapadni Balkan.

Na tom prostoru i na najnecivilizovaniji način, uz podršku i učešće subjekata međunarodne zajednice, raspala se jedna multietnička država i respektivno tržište. I jedno i drugo pripada vremenu kojeg više nema, dakle nostalgiji i prošlosti koja se ne može promeniti. Međutim, ta prošlost će se sigurno još dugo po dobru pamtiti, ali će se pamtiti i po teretu bolnog načina raspada i ponašanja nedoraslih nacionalnih elita.

Smatram da su u novoj stvarnosti na ispitu zrelosti, pre svega, intelektualne elite koje treba istinom da osvetle teme uzroka i zaborava.

Srbija u postjugoslovenskoj kulturi pamćenja

Postjugoslovensko stanje možemo povezati sa sintagmom „postmodernog stanja“ koje se ne ograničava samo na jezički izraz, nego i na nestanak „velikih priča“ u „postkomunističkom stanju“, u kome smo se kao društvo našli.⁴ Međutim, da bismo ukazali na problem ove kulture pamćenja potrebno je definisati prethodno stanje, odnosno stanje koje je predmet pamćenja. Taj predmet pamćenja je „jugoslovensko“ stanje.

Formulisano jezikom nauke i ideologije, „jugoslovensko“ stanje pretendovalo je na ukupnost shvatanja istorijskog toka, kao progresivno usmerenog sleda društveno-istorijskih formacija ka komunizmu, odnosno krajnjem smislu čitavog procesa. Shvatanje „istorijskih zakona“ bilo je važnije od verovanja u ostvarivanje samog „komunizma“ putem „istorijskog materijalizma“. Drugim rečima, istorijski materijalizam je funkcionisao kao obavezujući kanon socijalne konstrukcije prošlosti, nezavisno od nečijeg ideala komunističke budućnosti. U socijalističkim državama uopšte, i u Jugoslaviji posebno, istorija je igrala centralnu ulogu u legitimizovanju partijske vladavine. U toj vladavini paralelnih funkcija „partija-država“, kanon socijalne konstrukcije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti uspostavljen je kao čvrsto „kulturno pamćenje“ koje je različite oblike individualnih i grupnih kontra sećanja uspešno potiskivalo iz javne sfere u ograničene privatne (individualne i grupne) niše pamćenja.

⁴ Žan Fransoa Liotar, Postmoderno stanje, Novi Sad, 1988.

Problem uzroka i dinamike nestanka decenijama oficijelno stvarane kulture pamćenja na prostoru Jugoslavije otvoren je jačanjem čitavog niza aktivnosti kontra pamćenja. Naime, erozija, dekonstrukcija i delegitimizacija jedne „kulture pamćenja“ počela je da se razvija „ponovnim“ otkrivanjem (alternativne) prošlosti i izgleda na trijumf decenijama potiskivanog kontra pamćenja. Smatra se da su krajnjem ishodu značajno doprinela dva vodeća, međusobno suprotstavljena pokreta u Sovjetskom Savezu, koji su krajem osamdesetih godina prošlog veka osporavali zvaničnu verziju prošlosti apelujući na „pamćenje“ osloncem na „pamet i sećanje“.⁵ S tim u vezi, ističe se uverenje da je na Istoku „ponovo nađeno pamćenje“⁶ i da je komunistička budućnost okončana svojevrsnom „osvetom prošlosti“⁷. Međutim, zanimljivo je da deo autora, koji upućuju na demokratski karakter „revolucija“ i na to da su promene real-socijalističkih režima nadahnute „antiutopijskim“ ciljevima radi dostizanja *sadašnjosti* savremenih zapadnih društava i obnove vlastite pretkomunističke prošlosti, zapravo čine nepravdu prema zapadnim zemljama koje su svesrdno i svestrano podržale promene. Ovaj model promena zahvatio je i Jugoslaviju i Srbiju (kao njen deo) za koju je uz nove postkomunističke perspektive obnova sećanja na prošlost postala važna.

Ukoliko dosadašnju istoriju shvatimo kao zakonomeran proces, postavlja se pitanje da li u perspektivi kulture pamćenja u Srbiji mogu da ojačaju suprotstavljeni pokreti „pameti i sećanja“ kao prilika da se revitalizuju stara prijateljstva i interesi tržišta, a tolerišu „politike identiteta“ na prostoru Balkana? Eventualno opredeljenje za radikalne strategije „brisanja sećanja“ značilo bi odbacivanje sopstvene prošlosti. U tom slučaju, rad na pamćenju bio bi usmeren na reinterpetaciju istorije i vraćanje starih sećanja u novi okvir „kolektivnog pamćenja“. Da li bi to značilo ponavljanje istorije ili samo osećaj nostalgije prema jednom vremenu u pamćenju njegovih kritičara koji su sebe određivali opozicijom tadašnjoj državi i njenoj ideologiji, pa su se nestankom predmeta kritike i sami našli u „praznini“ sadašnjosti.

Odgovor na pitanje da li je stvarno moguće da u Srbiji ojačaju pokreti „pameti i sećanja“ nije moguć – ni jednostavan ni jednoznačan. Ipak, u traganju za odgovorima ističemo potrebu multidisciplinarnih istraživanja na *naučno* verifikovanom programu u Srbiji, ali s razlogom zaključujemo da su ista takva potrebna i u drugim sredinama.

⁵ Milan Subotić, Individualna sećanja i politike kolektivnog pamćenja u postkomunističkom stanju, u: O JAVOSTI I PAMĆENJU, Beograd: Treći program Radio Beograda LETO-JESEN, 2009.

⁶ Alain Brossat, A l'Est, la mémoire retrouvée, Paris: La Decouverte, 1990.

⁷ Gregor Ronald Suny, The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union, Stanford: Stanford University Press, 1993.

Srbija i problem kreiranja zaborava

„Dok je u svetu budućnost neizvesna, jedino je na Balkanu budućnost izvesna, a prošlost neizvesna“, rekao je Imanuel Valerštajn, sociolog i istraživač sa Jejlja, pozivajući se na izreku nastalu upravo na Balkanu.

Iako na našem prostoru prethodna rečenica nije poznata, moglo bi se reći da je njena poruka jasna. Za njenog autora, Balkan je laboratorija za nove ideje mladih ideologa i prostor sa „viškom“ istorije. Taj prostor se potvrdio kao pogodan za stalno proizvođenje istorije, njeno stalno prekrajanje i za uvek drugo interpretiranje. Zato se istorija na Balkanu više zasniva na sećanjima nego na faktografiji. Na granici između istoka i zapada, Srbija kao deo takvog Balkana čini prostor stalnog proizvođenja sećanja i falsifikata pamćenja. Tako se iz istorijskih procesa, u brojnim naučnim i kvazinaučnim interpretacijama iz različitih razloga zanemaruju interesi i odnosi velikih sila, pa i okončanje kratkog dvadesetog veka koji je trajao od 1914/18. do 1989. godine na određen način počinje i završava se sa Balkanom i Srbijom - počinje i završava ratovima - od početka Prvog svetskog rata i sarajevskog atentata pa do tragičnog raspada SFRJ. Profesor istorije na Univerzitetu Gejnsvil (Florida), Marija Todorova, u studiji „Imaginarni Balkan“ objašnjava da na kraju tog veka „Zapad nije želeo da se umeša u rat u Jugoslaviji iako u trenutku njenog stravičnog raspada nije bio ni izdaleka uzdržan, nezainteresovan, pasivan ili složan“. Međutim, ona dalje ističe: „Apsolutno je poricati odgovornost kako domaćih tako i stranih profitera i dušebrižnika koji su Jugoslaviju gurnuli u katastrofu, a dešavanja objašnjavali *balkanskim mentalitetima i davnašnjim neprijateljstvima*. Isto tako, postoje podjednako važni praktični razlozi za konačno angažovanje Zapada u Jugoslaviji. Većinu njih motivisali su vanbalkanski interesi: mesto i budućnost NATO-a, uloga SAD kao globalne vojne sile, a posebno njihov strateški ulog u Evropi“.⁸ Istina je da je u tim procesima jedan od problema Srbije bio nepostojanje intelektualne i političke snage kojom bi prepoznala preuranjeni kraj dvadesetog veka sa rušenjem Berlinskog zida i preuranjeni početak dvadeset prvog veka. Međutim, pitanje je da li bi se sam proces odvijao na drugačiji način i da je Srbija imala tu snagu.

Govoreći o skorašnjoj prošlosti, o politikama pamćenja i strategijama zaborava, nezaobilazna je činjenica da Srbija nema ekskluzivno pravo na tu prošlost, jer su u njenom kreiranju na kolektivnom i na ideološkom planu participirale sve bivše članice federacije.

⁸ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1977.

Uvereni smo da se kod svestranih, multidisciplinarnih naučnih istraživanja koja ovde zagovaramo, Srbija neće moći odreći uzroka i posledica istorijskog trajanja tzv. „kosovskog“ ciklusa, kao ni pamćenja svoje herojske i tragične prošlosti, pre svega Prvog i Drugog svetskog rata. Neće moći da se odrekne ni strategije zaborava komunizma i njegovog nasleđa tj. svog identiteta. Smatramo da je na ovako zasnovanom pristupu moguće doći do naučno utemeljenih odgovora na prethodno navedena pitanja (šta treba zaboraviti, kako i zbog čega) – tj. definisati osnove strategije zaborava.

Da bi se stvorio zajednički okvir kulture pamćenja, razoren u korist parcijalnih politika novih pamćenja, ali i novih strategija, moraće doći do usklađivanja strategija različitih subjekata i stvaranja prostora za nove politike pamćenja koje su danas još uvek heterogene i nepomirljive.

Zaključak

Na kraju moglo bi se postaviti više pitanja nego na početku. Iz sadašnje perspektive evidentno je da se na Balkanu raspala jedna ekonomski uspešna multinacionalna država (Jugoslavija) na svoje u osnovi sastavne delove, od kojih neki nikada nisu ni bile države. Od tada gotovo sve novonastale države bile su angažovane u procesu etnifikacije, brutalnog nasilja, ugrožavanja ljudskih prava i proizvodnje sukoba. Kontinuirano preplitanje različitih interesa na prostorima Balkana i Srbije i, na kraju, spoljna intervencija '90-ih na prostoru Jugoslavije donela je primirje i okončala najotvorenije nasilje, ali ova intervencija nipošto nije zaustavila etnifikaciju koja je, naposljetku, zadobila određen legitimitet.

Po završetku ratova u Jugoslaviji rekonstrukcija državnog poretka pružila je jedinstvenu priliku raznim ideološkim misliocima na Zapadu da u „novim demokratijama primene principe koje nikad nisu bili u stanju da sprovedu u delo u *svojim starim demokratijama*. Na taj način, Balkan je još jednom poslužio kao laboratorija za razne ideje, od kojih mnoge nisu imale korene u samom regionu“.⁹

Čega se sećati posle toliko razaranja, promena i diskontinuiteta? Da li su potrebna takva sećanja, kome i u kojim granicama? Da li su potrebne radikalne strategije zaborava? Da li je moguće danas stvoriti podlogu na kojoj će se izgraditi kultura pamćenja a bez nezaobilazne potrebe istraživanja na koja smo ukazali?

⁹ Erik Gordi, op.cit. delo.

Konačno, za buduće generacije kako u Srbiji tako i na drugim prostorima, kolektivno pamćenje i strategije zaborava moraju se zasnivati na svim bitnim elementima na kojima se zasnivaju kolektivni identiteti.

Na kraju, saznati stav autora sadržan je u pitanju da li će nauka moći da spozna istine ili će to biti privilegija neke druge vrste moći?

Literatura:

1. Ivan Čolović, „Zbornik radova“ – *Zid je mrtav, živeli zidovi*. Biblioteka XXI vek, Beograd, 2009., Erik Gordi, *Jedno sasvim lično sećanje na hladni rat, Jugoslaviju i jeftino*.
2. Dejan Jović, *Yugoslavia: The State That Withered Away*, Lafayette: Indiana University Press, 2009.
3. Liotar, Žan Fransoa, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, 1988.
4. O JAVOSTI I PAMĆENJU, Treći program Radio Beograda LETO-JESEN 2009: Milan Subotić, *Individualna sećanja i politike kolektivnog pamćenja u postkomunističkom stanju*.
5. Alain Brossat, *A l'Est, la mémoire retrouvée*, Paris: La Decouverte, 1990.
6. Gregor Ronald Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford: Stanford University Press, 1993.
7. Maria Todorova, *Imaginig the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1977.

LA SERBIA NELLE POLITICHE DI MEMORIA E NELLE STRATEGIE DI OBLIO DELLA GUERRA IN JUGOSLAVIA

Riassunto: Nella storia recente dello sviluppo della società umana, al pubblico si sono presentati inaspettati progressi scientifici per la creazione di nuove circostanze sociali ringraziando i quali il mondo di oggi appare come un annuncio pubblicitario o semplicemente come un circo. Una di tale circostanze è stata anche la guerra in Jugoslavia. Per poterne superare le gravi risultanze, oggi si tenta di creare una strategia dell'oblio delle conseguenze ed anche delle cause della guerra, e tutto ciò avviene con lo scopo dichiarato di creare nuove amicizie e legami economici sulle fondamenta delle rovine dove si trovano le vecchie amicizie tradite ed i collegamenti interrotti. Si tratta di un problema molto complesso di importanza nazionale ed interazionale coinvolto nel progetto delle ricerche scientifiche PRIN 2009-2012 "Ricordare la guerra - Le strategie di memoria di conflitto violente e delle definizioni dell'identità collettiva" Università degli studi di Trieste e co-finanziato dal Ministero italiano della Università e della ricerca.

Parole chiave: identità, nostalgia, memoria, elite, guerra, Jugoslavia, Serbia.

ZAŠTITA OD KREDITNOG RIZIKA OPTIMIZACIJOM KREDITNOG PORTFOLIJA I POLITIKOM REZERVISANJA

Abstrakt: Naučno utemeljenim upravljanjem kreditnim rizikom moguće je dosledno primeniti model određivanja cene bankarskih kreditnih proizvoda koji u strukturi cene uključuju premiju za rizik. Na taj način, banci je omogućeno da iz svojih prihoda pokriva rizike neplaćanja po uzetim kreditima i ujedno zadržava profitnu orijentaciju uz poštovanje načela likvidnosti i sigurnosti, ali bez aktiviranja kolaterala. Pored toga, za agregatnu zaštitu banke od svih rizika, uključujući i kreditni rizik, nameće se kapitalizacija banke kao njena trajna orijentacija uz permanentnu diverzifikaciju portfelja na načelima naučnih saznanja. Politika rezervisanja podrazumeva, pre svega, strateški važno podizanje nivoa kapitalnih rezervi, pa se kao antipod multiplikaciji aktive promovise kapitalizacija banke, što podrazumeva njenu zaštitu od rizika na duži rok. Pored toga, značajno je da banka sprovodi politiku oblikovanja rezervi na teret tekućeg prihoda, što podrazumeva koncept dinamičnog rezervisanja kojim je moguće permanentno merenje rizika sadržanog u kreditnom portfelju, te njegovo vrednovanje srazmerno aktuelnom privrednom ciklusu.

Ključne reči: kreditni rizik, portfolio, kapital banke, posebne rezerve, kreditna politika.

Uvod

Problematika kreditnog rizika i izloženosti banke kreditnom riziku nadilazi i prevladava tekuću preokupaciju bankarskog menadžmenta. Veći prinos i veći rizik prirodne su suprotnosti kreditnog posla, ali banka kao profesionalna kreditna institucija mora ulaziti u kreditne poslove odlučno, ali samo do nivoa kontrolabilnosti rizika.

Strategija upravljanja kreditnim rizikom sastavni je deo sveobuhvatne rizične strategije banke. Strategijom kreditnog rizika banka definiše svoj nastup na tržištu i to po proizvodima, granama delatnosti, geografskom području i klijentima. U zavisnosti od strategijom usvojenog rizičnog apetita,

¹ rperic@mi.gov.rs

banka će oblikovati svoj kreditni portfelj, kontrolisaće njegovu strukturu i usklađivaće je u skladu sa strateškim opredeljenjem banke.

1. Diverzifikacija kreditnog portfolija

Kreditni portfolio može se posmatrati kao skup uloženih delova, odnosno skup pojedinačnih kreditnih proizvoda. Ako kreditni proizvodi obuhvataju kredite klijenata, garancije izdate u njihovu korist, avalirane menice, razne oblike obveznica, tada je reč o kreditnom porfoliu koji sadrži portfolio garancija, obveznica, menica, itd. Prema tome, portfolio je kombinacija imovinskih delova kojima menadžment može upravljati sa ciljem maksimiranja rentabilnosti, odnosno prinosa na svoje aktive uz određeni kontrolabilan stepen rizika.

Upravljanje kreditnim rizikom pretpostavka je upravljanja kreditnim portfoliom, bez obzira da li je reč o kreditnom portfoliju koji, na primer, sa portfoliom obveznica čini ukupni kreditni portfolio, ili se upravlja kreditnim rizikom u užem smislu, odnosno rizikom sadržanim samo u odobrenim novčanim kreditima. U svakom slučaju, fundamentalne pretpostavke teorije portfolija trebalo bi da budu okosnica upravljanja kreditnim rizikom, odnosno kreditnim portfoliom.

Osnovna pretpostavka teorije portfolija jeste teza da je rizičnost jednog dela portfolija različita i to manje od iste čestice izvan portfolija. Po istoj teoriji varijansa, odnosno standardna devijacija prihvaćene su mere rizičnosti portfolija. Na osnovu takvih pretpostavki moguće je očekivati da investitori nastoje umanjiti rizik na način da umesto ulaganja u jedan samostalan plasman oblikuju takav kreditni portfolio koji bi imao više od dve vrste plasmana.

Dakle, po osnovnoj teoriji portfolija standardna devijacija ukupnog portfolija manja je od merene sredine standardne devijacije dva dela koji čine taj portfolio.

Ako ukupan portfolio sadrži više različitih vrsta uloženih delova koji su u slaboj međusobnoj vezi, rizičnost ukupnog portfolija se smanjuje. Reč je o učinku diverzifikacije zbog kojeg su oscilacije prinosa portfolia manje od oscilacija pojedinačnih delova u portfoliu. Ako se elementi osnovne teorije upravljanja portfoliom ugrade u koncepciju upravljanja rizikom u bankarstvu, onda se da pretpostaviti da pojedini uloženi deo portfolija može predstavljati pojedini kreditni proizvod i da između više kreditnih proizvoda, koji čine kreditni portfolio, postoji međusobna koleracija. Što je više raznovrsnih kreditnih proizvoda to su veće moguće kombinacije parova kreditnih proizvoda i variranja njihovih prinosa.

Diverzifikaciju kreditnog portfolija banke treba razumeti kao nastojanje menadžmenta banke da se proširi broj bankarskih proizvoda, broj klijenata, broj grana delatnosti koje se kreditiraju i broj geografskih lokacija koje se kreditiraju.

Rezultat koji se želi postići diverzifikacijom svakako je smanjenje izloženosti kreditnom riziku. Diverzifikacija i koncentracija kreditnog rizika dva su suprotna pojma i svaka nova diverzifikacija razbija postojeću koncentraciju rizika menjajući strukturu kreditnog portfolija.

Ako se pretpostavi da neka banka nema usvojenu strategiju upravljanja kreditnim rizikom, pa usled toga nema ni zadovoljavajući kreditni portfolio, smernice za oblikovanje strategije upravljanja kreditnim rizikom bi mogle biti sledeće:

1. Smanjenje udela novčanih kredita prema aktivi sa 70% na manje od 60%.
2. Preusmeravanje kreditnih plasmana iz trgovine u građevinarstvo, mašinogradnju i turizam, tako da u strukturi kreditnog portfolija bude sledeća koncentracija kreditnih proizvoda po delatnostima:
 - trgovina manje od 30%
 - građevinarstvo više od 35 %
 - mašinogradnja više od 15%
 - turizam više od 15%

Tabelarni prikaz koncentracije i diverzifikacije portfolija mogao bi se prikazati kao na slici:

KREDITI / AKTIVA > 70 %	KREDITI / AKTIVA < 60 %
KREDITI FIZIČKIM LICIMA/UKUPNI KREDITI <30%	KREDITI FIZIČKIM LICIMA/UKUPNI KREDITI <30%
KONCENTRACIJA PORTFOLIJA <ul style="list-style-type: none"> • krediti trgovini > 40 % • krediti građevinarstvu < 15 % • krediti mašinogradnji < 5 % • krediti turizmu < 10 % • finansijske garancije trgovini > 30 % • finansijske garancije građevinarstvu 0 % 	DIVERZIFIKACIJA PORTFOLIJA <ul style="list-style-type: none"> • krediti trgovini < 40 % • krediti građevinarstvu > 35 % • krediti mašinogradnji > 15 % • krediti turizmu > 20 % • finansijske garancije trgovini 0 % • finansijske garancije građevinarstvu 15 %
GEOGRAFSKA KONCENTRACIJA 1. 10 filijala	GEOGRAFSKA KONCENTRACIJA 2. 12 filijala
2002.	2006.

Tabela 1: Koncentracija i diverzifikacija kreditnog portfolija

3. Povećati udeo kredita fizičkim licima na nivo od 40% ukupno odobrenih kredita.
4. Povećati broj filijala otvaranjem novih u drugim regionima.

Iz Tabele 1. koncentracije i diverzifikacije kreditnog portfolija može se zaključiti da ciljna diverzifikacija kreditnog portfolija obuhvata četiri segmenta: smanjenje udela kredita u aktivni, povećanje kredita fizičkim licima u ukupnim kreditima, drugačije raspoređivanje ukupnog kreditiranja po granama delatnosti i povećanje geografskih područja kreditiranja.

2. Politika formiranja rezervi u funkciji smanjenja kreditnog rizika

Politika formiranja rezervi podrazumeva usvajanje smernica i načela za zaštitu i smanjenje izloženosti banke kreditnom riziku i riziku solventnosti. Izvor za formiranje rezervi iz uobičajenog toka poslovanja su prihodi banke koje ona zarađuje prodajom svojih proizvoda. Ako se iz razmatranja isključe specifičnosti zahteva centralne banke za formiranje obaveznih novčanih rezervi, možemo razlikovati dve vrste rezervi: rezervisanje na teret tekućeg prihoda banke i kapitalne rezerve.

Rezervisanja na teret tekućeg prihoda trebalo bi da oslikavaju aktuelnu rizičnost privrednog okruženja u kojem posluju banke. Smisao takvih rezervisanja je pokriće od identifikovanih gubitaka kao i formiranja zaštite od mogućeg pojavljivanja kreditnog rizika za vreme kreditnog ciklusa.

Nasuprot tome, kapitalne rezerve formiraju se nakon podmirenja poreskih obaveza banke nakon završetka poslovne godine i predstavljaju zaštitu od rizika solventnosti banke, odnosno dugoročnu ili stratešku zaštitu koja bi trebalo da nadomesti moguće slabosti u prethodno aktiviranim rezervisanjima na teret tekućeg prihoda.

3. Rezervisanja na teret tekućeg prihoda

Rezervisanja po svojoj biti predstavljaju nadoknađivanje izgubljene vrednosti kreditnog plasmana za koga menadžment procenjuje da ga nije moguće nadoknaditi iz redovnog kreditnog potraživanja u izveštajnom periodu. Reč je o rezervisanjima za loše odobrene kredite i date garancije, odnosno plasmane koji podležu klasifikaciji rizične aktive za koju se po određenoj metodoligiji zahteva pokriće iz tekućih prihoda banke. Prema tome, rezervisanjima banka bi realno trebalo da prikaže uticaj rizika na projektovanu dobit banke.

U bankarskoj teoriji i praksi postoje razni kriterijumi prema kojima se može definisati politika rezervisanja na teret tekućeg prihoda, ali je bitno da se u politiku ugradi rizična klasifikacija klijenta i visina troškova za usklađivanje kreditnog portfolia. Ugrađivanjem ova dva faktora, menadžment banke će moći proceniti da li je premija za rizik neplaćanja u ceni kreditnog plasmana bila dovoljna i koji iznos iz tekućeg prihoda treba rezervisati da bi se ubuduće realnije iskazala dobit banke.

Ako je banci novčani kredit dominantan proizvod, onda je kvalitetna kreditna analiza i usvojena procedura kreditnog procesa najbolja zaštita od kreditnog rizika, a kao rezultat takve zaštite trebalo bi da bude i manja vrednost troškova usklađivanja za loše plasmane. U tom smislu, moguće je da kreditni menadžeri razrade vlastite modele za praćenje kredita na načelima novčanog toka. Tako, na primer, svako zakašnjenje ugovorom definisane dinamike otplate kredita može premestiti klijenta u rizičniju kategoriju, do mere da se za ukupan iznos odobrenog kredita formiraju rezerve smanjenjem bilansne pozicije na računu dobiti i gubitka. Takav menadžerski pristup formiranja rezervi na teret tekućeg prihoda nije i ne mora biti podudaran sa rizičnom klasifikacijom koju propisuje i zahteva centralna banka. Interno bilansiranje kreditnog portfolija na načelima novčanog toka može ojačati novčano utržive imovinske stavke kreditnog portfolija i aktuelizovati probleme naplate nekvalitetnih kreditnih potraživanja.

U zemljama sa razvijenim bankarskim sistemima postoji široka lepeza pristupa politici rezervisanja za plasmane koji su izgubili na vrednosti i na osnovu tog posledičnog vrednovanja kreditnog portfolija. Međutim, danas su aktuelna dva pristupa - tradicionalni i alternativni. Različiti pristupi vrednovanja kreditnog portfolija pretpostavljaju i primenu različitih metodologija i tehnika rezervisanja za loše plasmane, što može kao rezultat da ima značajne razlike u iskazivanju profita banke.

To se posebno odnosi na primenu tradicionalnih metoda rezervisanja, koje su zasnovane na računovodstvenom načelu nastanka događaja, što u krajnjem slučaju može dati iskrivljenu sliku o zaradi banke u izveštajnom periodu.

Nasuprot tradicionalnom pristupu formiranja rezervi, dinamično rezervisanje predstavlja savremeni alternativni pristup koji omogućava realnije iskazivanje vrednosti kreditnog portfolija, što implicira i realnijem prikazivanju zarade banke u izveštajnom periodu.

4. Tradicionalni metod rezervisanja za gubitke po kreditnim plasmanima banke

Zajednička osobina svake politike rezervisanja za potencijalne gubitke po odobrenim zajmovima i datim garancijama je direktan uticaj vrednosti rezervisanja na smanjenje zarade banke u izveštajnom periodu.

U bilansnim izveštajima banke rezervisanja se mogu iskazati na tri načina:

1. Posebne rezerve,
2. Opšte rezerve i
3. Direktan otpis kreditnih potraživanja.

1. Posebne rezerve se, u skladu sa terminologijom koju primenjuje NBS, iskazuju bilansno i nazivaju se posebne rezerve za identifikovane potencionalne gubitke. Njihov alikvotni deo za pripadajuću godinu, kojim se tereti račun dobiti i gubitka, iskazuje se pod nazivom „trošak rezervisanja“. U revizorskim izveštajima banaka, u bilansnim izveštajima najčešće se upotrebljava pojam „posebne rezerve“, „rezervisanja za potencionalne gubitke po kreditima i garancijama“, dok se u računima dobiti i gubitka pojavljuju termini „rezervisanja za sumnjiva i sporna potraživanja“, „ispravke vrednosti“, itd.

To su rezerve koje banka izdvaja na teret tekućih prihoda uvek kada utvrdi smanjenje vrednosti pojedinog kreditnog potraživanja, u smislu nemogućnosti naplate kredita po ugovorenoj dinamici i iznosu. Reč je o rizičnoj klasifikaciji klijenta koju u uređenim monetarnim sistemima propisuje centralna monetarna vlast (narodna banka).

Smisao formiranja posebnih rezervi je priznavanje stvarnih gubitaka po odobrenim kreditima, što u praksi treba razumeti kao permanentno smanjenje vrednosti kreditnih potraživanja do one vrednosti kreditnog portfolija koji se može naplatiti. Prema tome, nameće se potreba za razlikovanjem gubitaka koji su nastali po kreditnim plasmanima od gubitaka od kreditnog rizika.

Gubitak od kreditnih plasmana predstavlja novčani gubitak koji je već nastao kao posledica neplaćanja dužnika po odobrenom kreditu, dok je kreditni rizik u stvari verovatnoća da bi taj gubitak mogao uslediti u nekom budućem vremenskom periodu.

U tom smislu, treba zaključiti da posebne rezerve za identifikovane potencionalne gubitke treba formirati tako da budu dovoljne za pokriće gubitaka koji su se već pojavili u kreditnim poslovima banke.

2. Opšte rezerve (posebne rezerve za neidentifikovane gubitke) predstavljaju iskazivanje troškova na teret tekućeg prihoda kojima banka priznaje potrebu za dodatnom zaštitom od rizika i to u sledećim slučajevima:

- kada rezerve za identifikovane potencionalne gubitke nisu bile dovoljne,
- postojanje kreditnih potraživanja koja su izgubila na vrednosti, ali još nisu identifikovana,
- postojanje kreditnih potraživanja koja još uvek imaju redovnu otplatu, ali postoje saznanja da bi mogla izgubiti na kvalitetu usled nepovoljnih privrednih kretanja ili loših ekonomskih prognoza u određenom sektoru.

Smisao opštih rezervi ogleda se u potrebi realnijeg iskazivanja rizičnosti kreditnog portfolija unutar kojeg se mogu prepoznati različite rizične gradacije kredita koji su već, verovatno, izgubili na vrednosti, ali nisu identifikovani.

Svetska bankarska praksa poznaje primenu fiksnog procenta aktive ponderisane po stepenu rizika kojim se formiraju opšte rezerve na teret prihoda u izveštajnom periodu. U srpskoj bankarskoj praksi zakonska je obaveza banaka da na teret prihoda (iskazane neraspoređene dobiti) u obračunskom vremenskom periodu obračunaju 2% opštih rezervi za neidentifikovane gubitke na osnovicu, koju čini vrednost plasmana raspoređenih u kategoriji "A".²

3. Direktni otpis kreditnih potraživanja predstavlja tehniku smanjenja vrednosti aktivnih delova (kredita) kreditnog portfolija uz istovremeno terećenje tekućeg prihoda za neplaćene iznose po kreditnim potraživanjima. Smisao direktnog otpisa kreditnih potraživanja jeste da se bilansna vrednost kreditnog portfolija umanji za nenaplaćeni iznos kredita do roka dospeća, odmah po saznanju da se dug po odobrenom kreditu neće u celosti naplatiti u ugovorenom izveštajnom periodu. Međutim, to ne znači da se ispravkom vrednosti ili otpisom potraživanja banka odriče prava da naplati dug iz koleterala ili u mogućem sudskom, odnosno vansudskom postupku.

Ako se prilaz rezervisanjima za potencionalne identifikovane i neidentifikovane gubitke i buduće neočekivane gubitke podeli prema svrsi, pokriću i uticaju na bilans, to možemo prikazati na slici.

U Tabeli 2. prikazana je svrshodnost rezervisanja u bankarskom poslovanju. Smisao rezervisanja je da se osiguraju dovoljni iznosi novčanih

² Zakon o bankama, član 31. (Odluka o klasifikaciji aktive i vanbilansni), "Službeni glasnik RS" br. 107/2005

OPIS VRSTE GUBITAKA	POKRIĆE GUBITAKA OD KREDITNIH AKTIVNOSTI		
	OČEKIVANI GUBICI	NEOČEKIVANI GUBICI	PROMENA BILANSNE VREDNOSTI
Stvarni identifikovani gubici	Osigurano iz prihoda posebnim rezervama	Osigurano iz prihoda posebnim rezervama	Smanjenje bilansa
Stvarni neidentifikovani gubici	Osigurano iz prihoda opštim rezervama	Neosigurani, pokriće iz jemstvenog kapitala banke	Bilansni se smanjuju, vanbilansni imaju neutralan uticaj
Budući gubici	Osigurano opštim dodatnim rezervama iz kapitala banke	Neosigurani, pokriće iz jemstvenog kapitala banke	Neutralan uticaj

Tabela 2: Podela gubitaka po osnovu njihovog pokrića i uticaja na bilans

sredstava za pokriće očekivanih i neočekivanih gubitaka iz operativnog poslovanja banke, odnosno od njenih prihoda bez aktiviranja sredstava obezbeđenja po odobrenim plasmanima. Ostaje nepokrivena *siva zona*, koja se odnosi na one gubitke čiji nastanak nije moguće predvideti pa je potrebno obezbediti njihovo pokriće dodatnim iznosom jemstvenog kapitala banke.

5. Dinamično rezervisanje u funkciji zaštite od kreditnog rizika

Dinamično rezervisanje za loše plasmane je metodologija vrednovanja koja identifikuje i kvantifikuje promene u kvalitetu kreditnog portfolija, odmah kada se ta promena i pojavi, umesto čekanja na ispravku vrednosti koja bi mogla nastati do kraja kreditnog ciklusa.³ Metodologijom dinamičnog rezervisanja moguće je meriti globalni rizik kreditnog portfolija u bilo kom vremenskom periodu, pa je tako osiguran objektivniji pristup rizičnom okruženju banke.

Tom metodologijom uz stalno nadziranje nad povećanjem kreditnog portfolia nivo rezervisanja se menja promptno i u toku dužeg vremenskog perioda, reflektujući tako uticaj promena ekonomskog ciklusa na kreditni proces.

Dinamično rezervisanje odvija se u šest faza:

1. Podela kreditnog portfolija u homogene grupe,
2. Utvrđivanje faktora potencionalnih gubitaka po odobrenim kreditima,
3. Prilagođavanje promenama uslova poslovanja,

³ White, P. PricewaterhouseCoopers, Internal publication "Dynamicsprovisioning", London, 1998.

4. Prilagođavanje do preostalog vremena dospeća,
 5. Procena pripadajućeg agregatnog rizika portfolija,
 6. Modeliranje odnosa posebnih i opštih rezervi.
1. Podela kreditnog portfolija u homogene grupe: svaki kreditni portfolio moguće je podklasifikovati u homogene grupe sa sličnim karakteristikama. Ključno određenje podklasifikacije može biti verovatnoća neplaćanja po kreditima što bi u praksi moglo obuhvatiti klijente u istoj privrednoj grani i geografskom području sa približno istim pokazateljima poslovanja. Da bi takva podkvalifikacija bila moguća potrebno je prethodno izvršiti grubu klasifikaciju portfolija: kredite date privredi, kredite date preduzetnicima i kredite odobrene stanovništvu. Rizična klasifikacija je predmet menadžerske procene, a ako je ugrađena u formiranje cene bankarskih proizvoda (premije za rizik), onda je i podela unutar kreditnog portfolija na bazi premije za neplaćenje po ugovoru o kreditu praktično brz i jednostavan postupak.
 2. Utvrđivanje faktora potencionalnih gubitaka po odobrenim kreditima - cilj ove faze je da se odredi pokazatelj istorijskog gubitka. Ovaj pokazatelj po modelu dinamičnog rezervisanja rezultat je množenja dva faktora, verovatnoće neplaćanja kreditnog dužnika i potencionalnog iznosa gubitka po kreditu, što se može prikazati sledećom formulom: Verovatnoća neplaćanja po kreditu je sastavni deo pri određivanju cene kreditnih proizvoda i na osnovu statističkih podataka kojima raspolaže banka vrlo lako se utvrđuje za svaku homogenu grupu kreditnog portfolija.

Verovatnoća neplaćanja po kreditu	x	Potencionalni iznos gubitka po kreditu	=	Pokazatelj istorijskog gubitka
---	---	--	---	--------------------------------------

Potencionalni iznos gubitka po kreditu, kao istorijska vrednost izgubljene vrednosti kredita, može se obezbediti iz statistike banke za svaki pojedinačni kredit koji je u određenoj meri ili potpuno nenaplativ. Posle svega moguće je napraviti poređenje verovatnoće neplaćanja po kreditu sa posledično dokazanim gubicima po neplaćanju pojedinačnih, ali i agregatnih stavki kredita.

3. Prilagođavanje promenama uslova poslovanja: ova faza se zahteva kada se primena istorijskog faktora pokazatelja gubitka pokaže neadekvatnom. Ako je, na primer, pokazatelj istorijskog gubitka izračunavan u uslovima niske inflacije, niskih kamatnih stopa i smanjenja nezaposlenosti, njegova primena na kreditni portfolio u uslovima rasta inflacije, kamatnih

stopa i nezaposlenosti bila bi neprimerena. U tom slučaju, na kreditni portfolio primenio bi se pokazatelj istorijskog gubitka sa većom stopom od pokazatelja iz prethodnog perioda.

4. Prilagođavanje do preostalog vremena dospeća: ovde je reč o još jednom prilagođavanju pokazatelja istorijskog gubitka u odnosu na vreme trajanja izloženosti kreditnom riziku. Što je duže vreme izloženosti, odnosno što je duži otplatni period po kreditima, veća je verovatnoća da će nastati gubitak.

Na ovom faktoru prilagođavanja zasniva se i bitna razlika između dinamičnog rezervisanja i ostalih načina formiranja rezervi.

5. Procena pripadajućeg agregatnog rizika portfolija: u ovoj fazi sublimiraju se prethodna saznanja sa kojima se pokazatelj istorijskog gubitka koriguje do nivoa sadašnjeg gubitka po kreditima i potom množi sa vrednošću kreditnog portfolija.

To je moguće prikazati na sledeći način:

Kao što pokazuje Tabela 3, faktor gubitka po kreditima izveden je iz

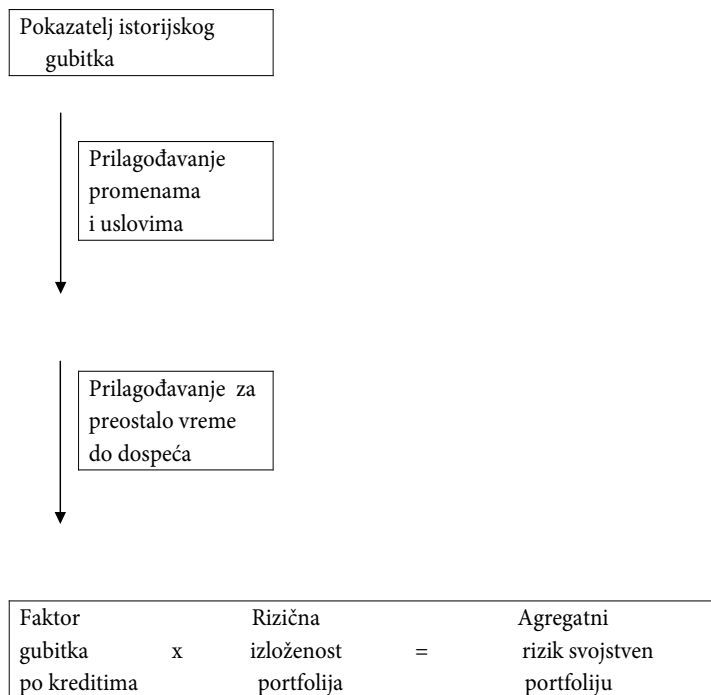

Tabela 3: Procena agregatnog rizika svojstvenog kreditnom portfoliju

pokazatelja istorijskog gubitka na bazi prilagođavanja koja mogu značiti korekciju pokazatelja istorijskog gubitka na veću ili manju vrednost. U tom smislu, važi pravilo da poboljšanje uslova privređivanja u odnosu na prethodni period za rezultat ima manji koeficijent faktora gubitka po kreditima, nego što je to pokazatelj istorijskog gubitka. Nasuprot tome, koeficijent gubitka po kreditima trebalo bi da bude veći od pokazatelja istorijskog gubitka ako je nastupila situacija u kojoj su postojeći uslovi privređivanja lošiji u odnosu na prethodni ekonomski ciklus. Tada bi proizvod koeficijenta gubitka i svote izloženosti porfolia za rezultat imao povećan agregatni kreditni rizik. Agregatni rizik koji je svojstven portfoliju i koji se iskazuje u apsolutnoj vrednosti predstavlja, zapravo, ukupnu svotu rezervisanja kojom banka umanjuje vrednost ukupnih kreditnih potraživanja na teret prihoda u obračunskom periodu.

6. Uspostavljanje odnosa posebnih i opštih rezervi: u prethodnih pet faza metodologije dinamičnog rezervisanja određena je ukupna vrednost rezervisanja za obračunski period. Međutim, to ne isključuje potrebu za obračunavanjem posebnih rezervi za identifikovane potencionalne gubitke. Razlika između agregatnog iznosa pripadajućeg rizika kreditnog porfolia i iznosa identifikovanih potencionalnih gubitaka predstavlja vrednost opštih rezervi koje banka može obračunati štiteći se od neidentifikovanih potencionalnih gubitaka.

Primenom metodologije dinamičnog rezervisanja moguće je uspostaviti odnos posebnih i opštih rezervisanja u skladu sa razvojem ekonomskog ciklusa. Doslednom primenom ovog modela rezervisanja banka može dokazati stabilnost poslovanja iskazivanjem ujednačenih profita, menjajući samo ukupan iznos rezervisanja kojim se terete prihodi u obračunskom vremenskom periodu. Takav pristup politici formiranja rezervi može se grafički prikazati kao na Tabeli 4.

Na Tabeli 4. uočava se relativno stabilna i ravnomerna vrednost rezervisanja. To podrazumeva i uvažavanje sledećih zakonomernosti:

1. U odnosu na dno ekonomskog ciklusa, nivo rezervisanja podiže se upravo srazmerno kako kvalitet portfolija klizi prema dole. Na dnu ekonomskog ciklusa najveća je vrednost ukupnih rezervi. Prema tome, modelom dinamičnog rezervisanja u uslovima recesije potrebno je primeniti veći pokazatelj gubitka po kreditima u ukupnoj vrednosti kreditnog porfolia. Međutim, u tački dna ekonomskog ciklusa relativni udeo opštih rezervi manji je od učešća posebnih rezervi u ukupnom iznosu rezervi.
2. U odnosu na vrh ekonomskog ciklusa, ukupni nivo rezervisanja smanjuje se na nižu vrednost. U tački vrha ekonomskog ciklusa najniža je vrednost ukupni rezervi. Pokazatelji istorijskog gubitka svode se na nižu

vrednost faktora gubitka po kreditima kako bi se prikazao manji stvarni gubitak kreditnog portfolija. Što je manje kredita identifikovano kao nenaplativo, to je ujedno i manja vrednost posebnih, ali zato relativno veći iznos opštih rezervi.

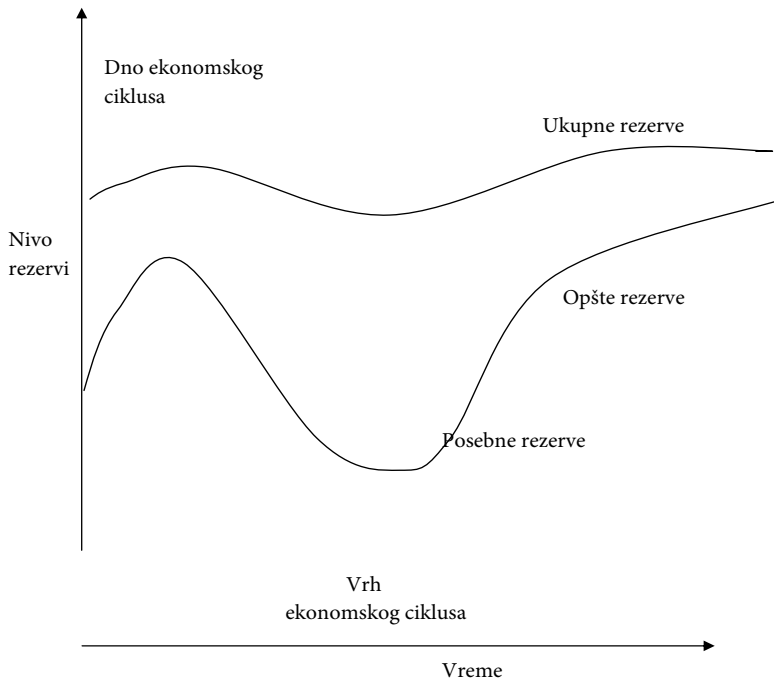

Tabela 4: Odnos rezervi prema stanju ekonomskog ciklusa

6. Kapitalne rezerve

Kapitalne rezerve su rezerve koje se izdvajaju iz dobiti banke nakon oporezivanja i kojima se deo dobiti nakon oporezivanja ostavlja u bančinom poslovnom sistemu radi zaštite od dugoročnih rizika. Kapitalne rezerve povećavaju kapital banke kojim se u načelu deponentima pokazuje sigurnost njihovih uloga. Kapitalnim rezervama se, čak šta više, na prirodan i bankarskom sektoru primeren način, može povećavati garancijski kapital, čime se direktno utiče na ublažavanje rizičnosti aktive banke i povećava koeficijent adekvatnosti kapitala.

Treba razlikovati rezerve koje banka izdvaja u skladu sa zakonskim obavezama od dobrovoljnih rezervi koje banka može interno propisati svojim poslovnim aktima. Ovde je reč upravo o dobrovoljnim ili statutarnim rezervama koje banka formira u zavisnosti od vlastite procene rizičnih događaja u budućnosti, povećavajući garancijski kapital i stvarajući dodatnu zaštitu od rizika. Povećanje sopstvenog kapitala ili kapitalizacija banke antipod je multiplikaciji aktive. Multiplikacija aktive pokazuje koliko banka može rasti ne povećavajući vlastiti kapital. U tom smislu, kapitalizacija banke može biti cilj implementacije formiranja kapitalnih rezervi i zaštite od rizika, a početnu poziciju banke možemo iskazati multiplikacijom aktive.

Primeru radi, pretpostavimo da je banka osim diverzifikacije kreditnog portfolija definisala i drugačiju politiku formiranja kapitalnih rezervi. Budući da se želi pozicionirati u područje mašinogradnje gde postoji jaka konkurencija, banka želi dugoročno da kreditira i rizičnije klijente, pa stoga za svaku godinu unapred za period od pet godina formira dopunske rezerve i neraspoređenu dobit do približnog nivoa od preko 30% vlastitog kapitala. Početni i ciljni bilans banke za period od pet godina mogao bi se prikazati kao u Tabeli 5.

<i>Početni bilans</i>		<i>Ciljni bilans</i>	
MULTIPLIKACIJA		AKTIVE	
KAPITALIZACIJA BANKE			
AKTIVA		PASIVA	
Novac	5	Depoziti	78
Obveznice	10	Zadržana dobit	8
Kredit	75	Zakonske rezerve	2
Fiksna imovina	10	Statutarne rezerve	2
		Upisani kapital	10
Ukupno aktiva	100	Ukupno pasiva	100
Finansijske garancije	25	Potencionalne obav.	25
		Finansijske garancije	20
		Potencionalne obav.	20
2002.		2004.	

Tabela 5: Multiplikacija aktive u odnosu na kapitalizaciju banke

Ciljni bilans ukazuje na značajne promene u strukturi izvora finansiranja. Početni bilans iz 2002. godine pokazuje da se aktivnost banke finansirala iz tuđih izvora sa 78%, a sopstveni kapital je zauzimao 22% od ukupnih izvora.

Ciljnim bilansom promenjena je struktura izvora u korist sopstvenog kapitala. Tako je sopstveni kapital dostigao nivo od 35% što čini porast za 13% u ukupnim izvorima finansiranja. Tako se sa povećanjem sopstvenog kapitala ujedno povećala i zaštita od rizičnih plasmana u mašinogradnji.

Zaključna razmatranja

Upravljanje bankom, u segmentu preuzimanje rizika immanentnog prirodi finansijske institucije, obuhvata razumevanje rizičnih obeležja okruženja banke, identifikaciju i klasifikaciju rizika, njihovo merenje, kontrolu i uspostavljanje instrumenata za zaštitu i smanjenje izloženosti rizicima. Stoga, mnoge banke se u odnosu na sintagmu „podnositi ili upravljati rizicima“ odlučuju za potonji pristup, odnosno za upravljanje rizicima.

Optimizaciju kreditnog portfolija treba razumeti u smislu permanentnog smanjenja izloženosti rizicima na načelima diverzifikacije portfolija. Uz diverzifikaciju portfolija, politikom formiranja kapitalnih rezervi nadopunjuju se agregatni kontrolni i zaštitni instrumenti kod kreditnog rizika, čime se zaokružuje ciklus upravljanja kreditnim rizikom.

Literatura:

1. Dr Srboljub Jović, *Bankarstvo*, Naučna knjiga, Beograd, 1990.
2. Dr Milutin Ćirović, *Bankarski menadžment*, Ekonomski institut, Beograd, 2002.
3. Dr Uroš Ćurčić, *Bankarski portfolio menadžment - Strategijsko upravljanje bankom, bilansom i portfolio rizicima banke*, Feljton, Novi Sad, 2002.
4. Dr Borko Krstić, *Bankarstvo*, Ekonomski fakultet, Niš, 1999.
5. Joseph F. Sinkey, *Commercial bank financial management*, Macmillan Publisher, New York 1991.
6. Fabozzi J. F. *Investment*, Prentice Hall Inc. 1995.
7. Frank P. Johnson and Richard D. Johnson, *Commercial Bank Management*, the Dryden Press, New Xork, 1985.
8. Zakon o bankama, Službeni glasnik RS, br. 107/05 i 91/10

PROTECTION AGAINST CREDIT RISK BY OPTIMIZATION OF CREDIT PORTFOLIOS AND IMPLEMENTATION OF RESERVES POLICY

Abstract: Using a scientifically based method of credit risk management it is possible to consistently apply the model of determining the prices of bank credit loans with risk premiums included in the price structure. This method allows a bank to use its revenue to cover the risk of non-payment of loans. At the same time, the bank can both retain its profit orientation and abide by the principles of liquidity and security, without activating collaterals. Furthermore, to ensure an aggregate protection of the bank against all kinds of risks, including credit risks, it is advisable to opt for capitalization of the bank as its permanent business orientation. This would involve a scientifically based method of permanent diversification of portfolios. Mostly, reserves policy refers to a strategic increase of capital reserves. Bank capitalization as means of long-term credit risk protection is therefore promoted as an antithesis to multiplying assets. Moreover, it would be important for the bank to implement a policy of accumulating reserves from the current revenue, which involves the method of dynamic accumulation. Using this method, it is possible to permanently assess the risk of a particular credit portfolio, and to evaluate it in relation to the current economic cycle.

Key words: credit risk, portfolio, bank capital, special reserves, credit policy

СТИЦАЊЕ ПОВЕРЕЊА КОД КРЕДИТОРА КАО ЦИЉ И УСЛОВ ДАЉЕГ ОПСТАНКА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРЕДУЗЕЋА

Резиме: Основни циљ пољопривреде је остваривање профита, док производња хране представља сврху бављења пољопривредом. Економска и финансијска снага пољопривредног система – произвођача јесте основни параметар тржишне позиционисаности и признатости у условима тржишне економије и све присутније иностране конкуренције. У актуелним условима домаће пољопривреде, кредитни односи представљају нужност у процесу одржавања редовног функционисања система. Кредитне односе чине односи са добављачима, лизинг компанијама, банкама и осталим учесницима у правном промету. У процесу успостављања кредитних односа са пољопривредним системима најважнији фактори који утичу на квалитет и услове кредитних односа су: биолошки карактер производње и јак утицај природних фактора на резултате производње, сезонски карактер производње, спор обрт капитала и неуједначена економска оправданост између појединих линија производње. Стицање квалитетне кредитне способности није чин, већ процес у коме систем ствара имиџ о себи. Што је систем боље тржишно позициониран са аспекта кредитне бонитетности, може очекивати и повољније кредитне односе (мањи је ризик улагања у кредитно способније системе). У процесу стицања квалитетне кредитне бонитетности потребно је поштовати нека од начела, од којих су најважнија: начело очувања текуће ликвидности, начело очувања реалне вредности капитала и средстава и начело остваривања финансијске равнотеже.

Кључне речи: пољопривреда, бонитет, кредит, финансије.

Увод

Кредитна бонитетност било ког привредног субјекта, па самим тим и пољопривредног предузећа, најчешће се везује за оцену банке о способности тражиоца кредита да тражени кредит са припадајућим каматама и трошковима врати у уговореним роковима. Наведена констатација има оправдање у домаћој пракси јер се пољопривредна предузећа налазе у позицији да морају обнављати механизацију, основна средства, инфраструктуру, као и осавременјавати техничко-технолошке процесе. Наведена потреба пољопривредних предузећа узрокована је либерализацијом тржишта, притиском конкуренције из иностранства, преласком на тржишне услове привређивања и потребом за повећање рентабилности и економичности пословања, као услова те конкурентности на тржишту. С обзиром на релативно спор обрт капитала у пољопривреди и тешкоће да се из редовног обрта (из сопствених средстава) финансира обнова основних средстава, пољопривредна предузећа су принуђена да се ослањају на пословне банке као изворе финансирања.

Веома је погрешно кредитну бонитетност посматрати само кроз односе са пословним банкама, јер кредитни односи наступају у више случајева:

- редован кредитни однос са банкама (финансијски кредит),
- робни кредити кроз сарадњу са лизинг компанијама или осталим даваоцима лизинга,
- кредитни односи изражени кроз добијање одређених роба на одложено плаћање,
- кредитни односи изражени кроз докапитализације или заједничка улагања, где улагач средстава очекује да му се уложена средства врате уз остваривање одређене зараде.

Кредитну бонитетност пољопривредног предузећа чини његов рејтинг на тржишту и даје му одређени ауторитет. У креирању бонитетности пољопривредног предузећа посебно је важно да се унутар самог система (пољопривредног предузећа) дефинишу параметри за које се сматра да ће систему омогућити задовољавајући ауторитет на тржишту.

За пољопривредно предузеће веома је важно да профит дефинише као циљ свог пословања, а натуралну производњу као средство за постизање циља. Врхунска натурална производња није довољна да одржи систем на тржишту уколико се остварују негативни финансијски резултати. У условима тржишне привреде, у условима тржишне утакмице са иностраном конкуренцијом и у условима све интензивнијег приближавања економијама развијених земаља, финансијска снага система и његова кредитна бонитетност постају доминантни фактор квалитетне тржишне позиционираниости. Наравно, финансијска снага система и његова бонитетност зависе од квалитета и обима натуралне производње. Наведена зависност није у директној корелацији (већа производња не значи боље финансијске резултате), већ је потребно дефинисати натуралну производну структуру која ће у расположивим условима дати максималне финансијске и економске ефекте.

У дефинисању стратегије остваривања квалитетне тржишне позиционираниости на бази сопствене финансијске снаге потребно је поћи од специфичности пољопривреде и утицаја тих специфичности на услове кредитирања.

Специфичности пољопривреде које утичу на услове кредитних односа

Пољопривреду, у односу на остале привредне делатности, карактеришу многе специфичности које намећу потребу прилагођавања свих облика кредитних облигација специфичностима пољопривредне производње. Неке од специфичности пољопривреде које је чине другачијим у односу на остале привредне делатности су:

- биолошки карактер производње,
- утицај природних фактора на резултате производње,
- сезонски карактер производње,
- спор обрт капитала,
- непоклапање времена рада и времена производње,
- непоклапање производне и пословне године,
- могућност саморепродукције у натуралном облику,
- изражена хоризонтална и вертикална повезаност у производњи, итд.

Прилагођавање пољопривреде и произвођача из те области тржишним условима привређивања и опстанак на све конкурентнијем тржишту захтевају економско јачање пољопривредних произвођача. Економско јачање подразумева рационализацију у свим сегментима пословања, фаворизовање економских циљева пословања, укрупњавање поседа и производњу за тржиште, а не за себе. Будући да су банке најчешћи учесници у стварању кредитних односа са пољопривредним произвођачима, квалитет кредита мора бити прилагођен специфичностима пољопривредне производње. У противном, кредити као екстерни извори финансирања дугорочно могу погоршати положај корисника кредита и иницирати спиралу раста потреба за туђим изворима финансирања.

Због својих специфичности, пољопривреда у кредитним облигацијама, посебно у делу кредитирања од стране пословних банака, не може бити конкурент осталим привредним делатностима. Специфичности пољопривреде захтевају прилагођавање кредитне политике банака, рокова одложених плаћања, услова куповине на лизинг, итд. С обзиром на доминантност банака у кредитирању пољопривреде, примену адекватне кредитне политике реално је очекивати само од банака које пољопривреду имају за циљну групу клијената. Нереално је очекивати од осталих банака значајнија прилагођавања пољопривреди јер већина банака као циљну групу има кредитно способне клијенте, без обзира на делатност којом се баве. Из наведеног следи закључак да само кредитно способни пољопривредни произвођачи, са квалитетним финансијским показатељима, могу бити интересантни за банке. Све остало спада у домен решавања проблема опстанка на тржишту што банке не могу прихватити јер су оне, као и сви други привредни субјекти, профитабилне институције чији задатак није решавање макроекономских и аграрних проблема у друштву.

Основне специфичности које утичу на услове кредитирања и услове осталих кредитних облигација су:

1. Биолошки карактер производње и утицај природних фактора на резултате производње,
2. Сезонски карактер производње,
3. Спор обрт капитала,
4. Неуједначена економска оправданост (ефективност и ефикасност) између појединих линија производње.

1. Биолошки карактер производње и утицај природних фактора на резултате производње

Ове специфичности у многоме отежавају планирање производње и прихода. Из наведених разлога знатно је већи ризик улазити у кредитне односе са пољопривредним произвођачима, него са осталим делатностима где је утицај непредвиђених (природних) фактора на резултате производње минималан. Због снажног дејства природних фактора на резултате производње и спорне ефикасности реализације средстава обезбеђења наплате, кредитори а првенствено банке, са посебном пажњом разматрају пласирање средстава у пољопривреду (примарну пољопривредну производњу). Ризичност пољопривредне производње услед дејства природних фактора повлачи за собом строже захтеве кредитора за обезбеђењем наплате потраживања.

Захтеви банака, као доминантних кредитора, могу се јавити у виду захтева за залогом покретне или непокретне имовине, гаранцијом другог привредног субјекта, складишницом на врсту и количину робе које банка одреди, осигурањем кредита, усева и плодова код осигуравајуће куће, итд.

Потреба за обезбеђивањем екстра средстава обезбеђења поскупљује кредитну облигацију кориснику кредита, што на крају негативно утиче на цену коштања производа и конкурентност на тржишту.

Полазећи од економске логике, природан гарант примарним пољопривредним произвођачима у процесу успостављања кредитних односа, требало би да буду прехрамбена и прерађивачка индустрија којима је примарна пољопривредна производња сировинска база. Интеграција примарне пољопривредне производње и прехрамбене и прерађивачке индустрије и заокруживање производног циклуса чинили би пољопривреду знатно конкурентнијом делатношћу са становишта оцене кредитне способности дефинисане од стране банака.

Интеграцијом пољопривреде не само да би се решио однос са банкама, него би пољопривреда почела да функционише као једна целина што би је потом учинило конкурентнијом у односу на надлазећу страну конкуренцију.

2. Сезонски карактер производње

Сезонски карактер производње захтева одређену динамику улагања финансијских средстава. За разлику од осталих делатности које немају истакнуту потребу за одређеном динамиком ступања у

кредитне односе, домаћа пољопривреда тренутно има потребу за континуираним кредитним односима како са банкама, тако и са другим кредиторима (добављачи, лизинг компаније ...). Неопходност кредитних односа у пољопривреди намеће потребу егзактног дефинисања периода и висине потребних кредитних средстава за реализацију планиране производње. Прецизно дефинисани периоди и висина потребних кредитних средстава посебно су значајни за банке. На основу потребне динамике коришћења кредитних средстава коју пољопривредни произвођач (тражилац кредита) треба да достави, банка планира своју ликвидност и пласмане према другим тражиоцима кредита. Дефинисање динамике и висине потребних финансијских средстава спроводи се на бази:

- планиране структуре производње,
- технолошких карти планираних производњи и
- планираног кретања цена инпута.

Приликом пројектовања висине трошкова и динамике по којима ће се јављати одливи финансијских средстава, посебно треба нагласити “одливне врхове“, односно периоде када планирана структура производње захтева највеће финансијске одливе. CASH FLOW је потребно сачинити по линијама производње за које се траже кредитна средства, као и за систем у целини.

За пољопривредно предузеће веома је битно да динамику потреба за кредитним средствима планира за пословну, а не за производну годину. У противном, може се десити да се кредитна средства повуку у коришћење током јесени и да се отплата врши у месецима када нема реалних прихода (зимски месеци).

Овакав принцип коришћења кредитних средстава најлакше је реализовати ако се пословна година узме као репер за планирање где се први кредити од банака могу користити од марта, а враћати са бербом, односно жетвом. Наведени принцип важи за кредитне односе који служе за финансирање обртних средстава, док за финансирање основних средстава не важе.

3. Спор обрт капитала

Спор обрт капитала у пољопривреди чини ову производњу мање прилагодљивом на промене у окружењу него што је случај са осталим делатностима (индустрија, трговина, услужне делатности...). За разлику од осталих делатности у којима се процес производње може прекинути у било ком тренутку ради исправљања уочених грешака

или преласка на нови производни програм, започета пољопривредна производња се не може прекидати ради потребних корекција, а ако се и прекине, наредна производња се може засновати само у биолошки одређеном времену. Обрт капитала у ратарској производњи износи 0,9 са напоменом да уколико коначну наплату производа сматрамо крајем производног циклуса, обрт капитала је у нашим условима испод 0,9. Овако дуг производни процес захтева примерен период кредитних односа и период доспећа обавеза. Период одобравања банкарских кредита мора пратити период производње, односно мора бити од периода основне обраде до бербе тј. жетве.

Неповљан однос обрта капитала у пољопривреди и актуелних услова кредитирања, у одређеној мери може се ублажити постојањем производњи које имају бржи обрт и које током целе године одбацују континуиране приходе (производња млека, тов живине...).

4. Неуједначена економска оправданост (ефикасност и ефективност) између појединих линија производње

Неуједначена економска оправданост између појединих линија производње утиче на потребу да банке кредитори не могу имати исту кредитно- каматну политику према свим линијама производње. У пољопривреди постоје интензивне производње које захтевају већа финансијска улагања и екстензивне производње које захтевају мањи ниво улагања. На основу потребне висине улагања и вредности производње која се остварује, производне линије постижу одређену ефикасност и ефективност од којих би требало да зависе и услови кредитирања. Постоји разлика између ефективности и ефикасности у производњи житарица, индустријског биља, крмног биља, повртарске производње, сточарске производње, производње воћа, итд. Због различите „исплативости“ појединих линија производње, банке и то посебно оне које за циљну групу имају пољопривреду, морају да развију систем селективних каматних стопа. У таквом систему линије производње требало би да буду оптерећене прихватљивом каматном стопом која омогућава кредитирању производњи да оствари задовољавајућу економичност, а истовремено да банка од пласиране каматне стопе оствари приход.

Основна начела стицања кредитне бонитетности

А. Начело очувања текуће ликвидности

Одржавање текуће ликвидности омогућава систему да обавезе према повериоцима измирује у уговореним роковима. Одржавање текуће ликвидности система резултат је оптималног временског распореда и доспећа прихода и расхода који зависе од:

- структуре производње,
- планиране агротехнике,
- могућности реализације готових производа,
- кретања цена инпута и аутпута,
- наплате потраживања и сл.

Континуирано одржавање текуће ликвидности осим стварања позитивног финансијског ефекта битно је и за стварање имиџа и квалитета тржишне позиционираниости система.

Одржавање текуће ликвидности, као што је наглашено, представља могућност благовременог измиривања доспелих обавеза. У процесу измиривања доспелих обавеза потребно је дефинисати приоритете и онда вршити плаћања. Приоритети морају бити дефинисани на следећи начин:

1. Обавезе према држави (порези, доприноси...),
2. Обавезе према банкама и другим кредиторима са којима су дефинисане казнене камате за неблаговремено измиривање обавеза,
3. Обавезе према добављачима и осталим повериоцима са којима нису дефинисане казнене камате за неблаговремено измиривање обавеза,
4. Обавезе према систему (плате, аконтације, боловања, регреси...).

У наведеним приоритетима постоје одступања услед ситуација које се нису могле предвидети, односно које представљају шансу за систем у погледу смањивања трошкова и добијања одређених дисконта.

Поштовање начела одржавања текуће ликвидности подразумева постојање детаљног производно-финансијског плана за будући период, у којем је потребно дефинисати следеће параметре:

- потребна укупна улагања у планираном периоду,
- потребна улагања по појединим временском периодима,
- планирани рок измиривања кредитних обавеза,
- могућности и последице изостанка појединих улагања,
- планирани укупни приходи,
- планирани приходи по појединим временским периодима,
- планирана рочност наплате потраживања,
- процена реалности и нивоа наплате потраживања,
- процена губитка реалне вредности прихода услед одложене наплате потраживања у односу на реализацију производа,
- остало.

Након прецизног дефинисања свих неопходних параметара за вођење и одржавање текуће ликвидности система, потребно је направити пресек планираних прихода и потребних расхода.

Будући да је за пољопривреду карактеристична неуједначена годишња динамика прилива и одлива средстава, често се дешавају периоди када су приливи већи од тренутних потреба за трошењем новчаних средстава и обрнуто. Наведена констатација говори да се у таквим случајевима постојећи приливи распоређују на одливе који ће се јавити у будућности. Претходно тумачење је доста поједностављено, јер постојање вишка прилива производи низ питања.

- Да ли резервисањем вишка прилива новчана средства губе своју реалну вредност и у којем нивоу?
- Да ли се улагања у будућем периоду могу реализовати у садашњости и које су последице такве активности?
- Да ли орочавање вишка новчаних средстава у пословним банкама одржава реалну вредност новца?
- Да ли се вишак новчаних средстава може употребити у сврху учешћа на робним берзама?
- Колики је ризик екстерног ангажовања тренутног вишка новчаних средстава?
- Остало.

Одговоре на наведена, али и многа друга питања руководиоци система морају да имају јер у противном може доћи до губитка реалне вредности расположивих новчаних средстава, односно губитка средстава услед лоше процене улагања. Располагање са квалитетним екстерним информацијама први је предуслов правилног располагања новчаним средствима.

У условима када се новчана средства не могу сачувати у реалној вредности, у будућности се јавља њихов недостатак. Наведена ситуација је резултат кашњења у наплати потраживања, висока инфлација... Тада се за систем јавља потреба ступања у кредитне односе где до изражаја долази квалитет тржишне позиционираниости система.

Б. Начело очувања реалне вредности капитала и средстава

Начело очувања реалне вредности капитала и средстава чине активности (дефинисане пословном политиком система) усмерене на амортизацију фактора који деградирају вредности унутар система. Фактори који утичу на смањење вредности капитала и средстава система су:

- девалвација новчаних средстава,
- раст цена на мало,
- пасивне каматне стопе пословних банака,
- утицај времена на смањење вредности средстава и капитала,
- губитак на вредностима роба због рокова наплате потраживања наметнутих од стране тржишта,
- засићење тржишта робама и услугама карактеристичним за систем,
- опадање значаја делатности коју систем обавља,
- лош имиџ система,
- остало.

С обзиром на то да је пољопривреда стратешка делатност, губитак вредности система услед смањења тржишта, односно производње супститута пољопривредних производа није реално. Пољопривредни систем губи своју вредност капитала и средстава услед губитка вредности роба реализованих на тржишту, губитака који се остварују у пословању и застаривањем како опреме, тако и техничко-технолошких процеса.

Губитак вредности основних средстава – уколико одређени систем, па и пољопривредни, не врши инвестициона улагања и обнову основних средстава и техничко-технолошког процеса, дешава се да у датом тренутку остаје без функционалних основних средстава и са застарелом технологијом. Улагања у основна средства, као што су средства механизације, мелирациони системи, вишегодишњи засади, основно стадо, итд. не значи само потребу за одржавањем њихове функционалности, већ представља предуслов за раст и развој

система. У процесу преласка на тржишну економију и у условима све присутније домаће и иноконкуренције, недостатак улагања у основна средства и неопходну инфраструктуру чини да систем постепено губи конкурентност на тржишту, а самим тим и шансе за дугорочни опстанак. У протеклих двадесетак година домаћа пољопривреда није довољно улагала у основна средства и инфраструктуру што је утицало на минорне вредности пољопривредних система у процесу приватизације. У том процесу потенцијални купац, сем преузимања обавеза субјекта приватизације, има потребу за значајним инвестиционим улагањем. Наведена потреба је и обавеза у процесу приватизације и неопходност, да би се опстало и било конкурентно на тржишту.

Позитиван фактор у пољопривредним системима је земљиште које има релативно стабилну вредност, али и оно може бити деградирано у процесу приватизације уколико је систем остварио изразито негативне финансијске резултате. Претходно наведено је, нажалост, одраз већег дела пољопривредних субјеката који су приватизовани или чекају на процес приватизације. Системи који су имали квалитетан менаџмент и визију пословања и развоја вршили су улагања у основна средства и инфраструктуру. На тај начин је сачувана реална вредност система чиме су створени услови за квалитетну тржишну позиционираност како у земљи, тако и у иностранству.

Губитак вредности производа реализованих на тржишту – купопродајни односи не само у пољопривреди, већ и у целокупној привреди, функционишу највећим делом на принципима кредитног односа (одложено плаћање). Пољопривредни системи као примарног купца имају државу са којом, такође, улазе у кредитне односе. Држава се у тим случајевима поставља као корисник кредита. Нажалост, држава се није показала као уредан платиша у наведеним кредитним односима, па долази до парадокса када држава, као логичан замајац развоја аграра и креирања економског амбијента, својим неплаћањем утиче на даље урушавање пољопривреде. Продаја робе на одложено плаћање не значи и њену верификацију на тржишту. Роба је тржишно призната тек када се наплати, а степен њене признатости зависи од реалне наплаћене вредности.

У условима одложене наплате продатих производа систем губи на вредности и угрожава се економичност производње и текућа ликвидност. Од момента продаје до тренутка наплате, систем има следеће губитке:

- * губитак реалне вредности производа због девалвације новчаних средстава,
- * губитак реалне вредности производа због негативне промене цена инпута,
- * губитак реалне вредности производа због пропуштене потенцијалне добити услед демобилисаности средстава,
- * губитак реалне вредности производа услед губитка камате на депозитна средства која се могу остварити у пословним банкама,
- * губитак реалне вредности производа услед раста цена истог производа, итд.

Заштита реалне вредности продатих производа кроз одговарајуће уговорне клаузуле је оправдана у купопродајним односима два субјекта. Будући да је држава највећи купац пољопривредних производа заштитне клаузуле тешко егзистирају, па је неопходно да држава својом иницијативом учини да се производи пољопривредних произвођача не обезвређују у периоду од продаје до наплате производа.

В. Начело остваривања финансијске равнотеже

Начело остваривања краткорочне и дугорочне финансијске равнотеже има за циљ да краткорочне изворе финансирања усмери за потребе обртних средстава и одржавање текуће ликвидности, док је дугорочне изворе финансирања потребно усмерити за потребе основних средстава и инфраструктуре.

Краткорочни извори финансирања су:

- * готови производи у залихама,
- * недовршена производња,
- * краткорочна потраживања,
- * примљени аванси,
- * краткорочни кредити,
- * остало.

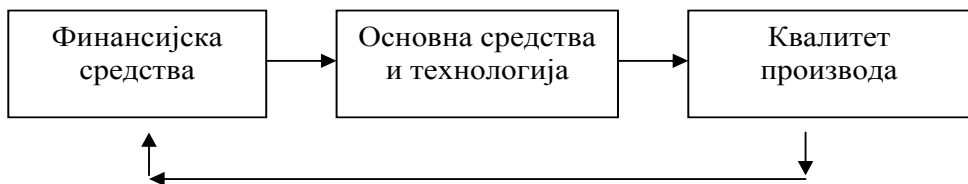
Дугорочни извори финансирања су:

- * дугорочни кредити,
- * дугорочна резервисања,
- * средства из докапитализације,
- * средства из заједничких инвестиционих улагања,
- * остало.

Уколико се краткорочне потребе система финансирају из дугорочних извора јавиће се краткорочни економски бољитак, јер ће систем имати релативно дуг временски период да отплати улагања са обртом мањим од једне године, што ће улагања чинити оправданим. Са друге стране, искоришћавањем дугорочних извора финансирања за краткорочне потребе систем остаје без средстава која могу иницирати и допринети квантитативном и квалитативном расту. Систем остаје без средстава чија рочност може поднети вишегодишњи период повраћаја уложених средстава (проширивање основног стада, подизање вишегодишњих засада, обнављање механизације, увоз мелирационог система...), и доводи себе у ситуацију да или не врши планирана улагања или искористи краткорочне изворе финансирања за дугорочна улагања.

У условима када се краткорочни извори финансирања користе за дугорочна улагања долази до тога да се трошкови финансирања измирују из текуће производње, а не из економског бољитка који се очекује од улагања. Наведена ситуација није проблематична за високо ликвидне системе. Међутим, у пољопривреди наведена ситуација доводи по правилу до потребе континуираног екстерног задуживања и уласка у кредитне односе свих врста. Екстерно задуживање је само по себи негативност коју треба избегавати или користити у оптималној мери, и које има своју горњу границу. Горња граница екстерног задуживања у директној је сразмери са квалитетом тржишне позиционираниости система и кредитном бонитетности.

Начело финансијске равнотеже можемо дефинисати као принцип према којем улагање кроз допринос економском бољитку система мора да подмири трошкове финансирања које је иницирало. Уколико се трошкови финансирања за дато улагање измирују из активности које нису предмет улагања, доводи се у питање могућност система да дочека оптималне економске резултате од остварених улагања. Очување финансијске равнотеже треба да буде императив система с обзиром на тржишне услове привређивања, јаку конкуренцију из иностранства и све мању спремност државе да административним мерама одржава привредне системе на тржишту.

Закључак

У процесу обављања пољопривредне производње постоје фактори који утичу један на другог и тек као целина дају жељени ефекат.

Без финансијских средстава нема адекватних основних средстава и технологије, а без тога нема ни квалитетне производње која је један од услова за располагање довољним обимом финансијских средстава. Прихватање и разумевање наведених корелација и правилно постављање циљева пословања, основни су предуслови тржишног опстанка, конкурентности и приближавања европским токовима. Веома је битно напуштање још увек доминантних стереотипова о обиму производње, приносима и површинама као мерилима успешности пољопривредног система, односно произвођача. Финансијска снага система у тржишним условима привређивања представља (без алтернативе) једини и неприкосновени показатељ квалитета система и његове тржишне позиционираниости. Наравно да на финансијску позицију утиче и квалитет производње, али и одабир производњи које се могу лако тржишно реализовати, правилно сегментирање тржишта и низ непроизводних активности које утичу на пуну тржишну афирмацију реализоване производње.

Приближавањем европским стандардима и све већим притиском страних инвеститора на домаћу пољопривреду, оптимално управљање финансијским средствима и остваривање задовољавајућег профита биће први параметри који ће систем позиционирати на тржишту.

Производња хране више не може бити циљ и пољопривредни систем не може се посматрати као објекат одржавања социјалне равнотеже. Пољопривредни системи постоје ради остваривања профита што је императив без алтернативе. Пољопривредне системе потребно је посматрати као и све друге профитне центре (трговина, индустрија, банке, осигуравајуће куће...), са напоменом да је производња хране само инструмент остваривања профита.

Уважавајући наведену констатацију, уколико се иде у крајност и уколико се не поштују претходно наведене корелативне везе, систем престаје да има карактер пољопривредног.

Литература:

1. Андрић, Ј. (1991): “Трошкови и калкулације у пољопривредној производњи”, Пољопривредни факултет, Београд.
2. Бјелица, В. (1997): “Проблеми финансирања аграрне производње (не)актуелна тема”, Зборник радова са научног скупа „Трошкови, цене и паритети у пољопривреди“, Нови Сад.
3. Новковић, Н. (1996): “Планирање и пројектовање у пољопривреди”, Пољопривредни факултет, Нови Сад.
4. Новковић, Н. (1998): “Менаџмент пољопривредне производње”, ПТЕП бр. 1-2, Нови Сад (13-15).
5. Новковић, Н., Родић, В. (1998): “Утицај финансирања на ниво интензивности пољопривредне производње”, Пољопривредни факултет, Нови Сад.
6. Новковић, Н., Шомођи, Ш. (1999): “Агроменаџмент”, ПКБ центар за информисање, Београд.
7. Васиљевић, А. (2001): “Модели финансирања основних ратарских усева”, магистарски рад, Пољопривредни факултет, Нови Сад.
8. Васиљевић, А. (2004): “Утицај висине каматних стопа на оптималну структуру пољопривредне производње”, докторски рад, Пољопривредни факултет, Нови Сад.

EARNING CREDITORS' TRUST AS AN OBJECTIVE AND A PREREQUISITE FOR THE FUTURE SURVIVAL OF AGRICULTURAL BUSINESSES

Abstract: The primary goal of agriculture is to make profit, and the main purpose is to produce food. Economic and financial power of an agricultural manufacturer is the basic parameter that determines its market position and recognition in the circumstances of market economy and growing foreign competition. Given the current state of local agriculture, crediting has become the necessary prerequisite for agricultural businesses to operate on a regular basis. Crediting involves arrangements with suppliers, leasing companies, banks and other participants in the payments system. In the process of establishing credit arrangements with

agricultural businesses, there are several important factors that determine the quality and terms of crediting. Those are: the biological feature of manufacturing and a strong influence of natural factors on manufactured products, the seasonal feature of manufacturing, slow capital turnover and an unequal feasibility of various manufacturing lines. Obtaining a high credit score is not an action, but a process in which a business creates its own image. The better market position and higher credit ratings of a business, the more favourable credit arrangements it is likely to obtain (it is less risky to invest into businesses with higher credit scores). In the process of acquiring a high credit score it is necessary to follow a number of important rules, such as: the principle of maintaining assets liquidity, the principle of maintaining the real capital value and the principle of achieving financial balance.

Key words: agriculture, credit score, credit, finance.

Prikazi
Reviews

**Ranko Končar, Dimitrije Boarov,
Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine**

Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2011, str. 879

Knjiga **Ranka Končara i Dimitrija Boarova Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine**¹ autentično raspravlja o istorijskim procesima i zbivanjima od kraja Drugog svetskog rata do početka osamdesetih godina prošloga veka, koja su se dešavala prvenstveno u Vojvodini i Srbiji, ali i na širem prostoru nekadašnje Jugoslavije. Pisana je na osnovu lične građe (ostavštine) Stevana Doronjskog (1919-1981) – jednog od aktivnih učesnika tih događanja, tako da se prilikom čitanja stvara osećaj kao da je njen autor sam Doronjski, a ne Končar i Boarov. Umeće stvarnih autora da nam prenesu atmosferu, kao i njihov stil pisanja, omogućuju čitaocu da i on postane svojevrsni akter toga vremena.

Za nas se često može čuti da pripadamo grupi naroda koja „pati od viška istorije“. Možda bi neko zbog toga pomislio da nam je prošlost prebogata. Ali ne radi se o tome, nego o našoj spremnosti da činjenice o sopstvenoj istoriji menjamo po nekoliko puta – u zavisnosti od potreba. Zapravo, gotovo ironično zvuče reči „da ne treba da brinemo budućnosti – jer nam je izvesna, nego prošlosti - koja nam je iz dana u dan sve neizvesnija“.

Očigledno da za određene krugove istorija ne predstavlja nauku, već „samoposlugu“ iz koje će svako uzimati prema svom nahodanju i prilagođavati sopstvenim potrebama. Za ovakvo stanje nauke o prošlosti nije kriva samo historiografija, nego i ostale društveno-humanističke nauke, koje neinventivno smatraju da još nije vreme da se o događajima iz druge polovine XX veka govori kritički - na bazi dokumenata i činjenica.

¹ Krajem prošle godine, 15. decembra 2011. na **Fakultetu za pravne i poslovne studije Dr Lazar Vrkatić** održana je tribina povodom izlaska iz štampe knjige **Dr Ranka Končara i Dimitrija Boarova Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine**. U prisustvu velikog broja gostiju o knjizi su pored autora govorili još i Dr Latinka Perović, Dr Olga Manojlović Pintar, Dr Tamaš Korhec, Dr Aleksandar Kasaš, Dr Slobodan Bjelica, Dr Dušan Marinković i Dr Duško Radosavljević.

Možemo reći da je knjiga *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine* izašla u pravom trenutku, jer period i tematika koju ona obrađuje danas nailaze na brojna kontroverzna, paušalna, aproksimativna i hipotetička tumačenja, koja imaju nameru da „objasne“ i „opravdaju“ sadašnje stanje u društvu. Izmene i revizije prošlosti, koje su dobile na intenzitetu u poslednjih nekoliko godina, motivisane su, pre svega, ideološko-političkim razlozima.

Na samom početku autori ističu da je seme vojvođanske autonomije posejano još daleke 1690. godine u pozivnom pismu Leopolda I - *Literae invitatorie* upućeno patrijarhu Arseniju III. Ali trebalo je da prođe više od 150 godina da to seme počne da klija, kada je nakon revolucionarne 1848. ustavno konstituisana zasebna krunska oblast *Srpsko vojvodstvo i Tamiški Banat*. Međutim, mladica autonomije nije uspela da se održi, a u sve burnijim vremenima koja su nailazila gotovo da nije imala istorijske šanse za izdanak - sve do polovine XX veka, kada je posle Drugog svetskog rata počela da cveta i daje prve plodove.

Današnja Vojvodina (u teritorijalnom smislu), ulazi u sastav NR Srbije 10. avgusta 1945. godine, odlukom III zasedanja AVNOJ-a kao *Autonomna Pokrajina*.

Iako su već tada bila prisutna glasna razmišljanja o njenom zasebnom konstitutivnom delu federacije, doneta je odluka o njenom uključenju u pravni okvir Srbije. O atmosferi koja je vladala uoči tog zasedanja najbolje svedoče reči Edvarda Kardelja upućene Stevanu Doronjskom i Jovanu Veselinovu koje su glasile: „Morate se uklopiti u Srbiju!“.

Ni pitanje vojvođanskih administrativnih granica nije bilo drugačije rešeno. Odlukom *Komisije za razgraničenje* (gde je od pet članova samo jedan bio iz Vojvodine), dotadašnji sastavni delovi Vojvodine - prostor Baranje i Zapadnog Srema pripojeni su NR Hrvatskoj, dok je Zemun sa okolinom ušao u „uži“ sastav NR Srbije. A kada je Stevan Doronjski postavio pitanje Jovanu Veselinovu - jedinom vojvođanskom članu *Komisije za razgraničenje* – „kako je sve ovo bilo moguće?“, dobio je odgovor da „nisu važne granice unutar Jugoslavije, nego da je važna revolucija!“.

„Kvasac atonomije“, kako autori nazivaju prvi statut AP Vojvodine, „umešen“ je 24. maja 1948. godine, ali je „testo“ već splaslo osam meseci kasnije kada je na osnovu odluka II Plenuma CK KPJ usvojen program mera poznat pod nazivom „Kolektivizacija sela“. Odluka o kolektivizaciji bila je inicirana nakon Staljinovog pisma upućenog Titu u kom kritikuje Komunističku partiju Jugoslavije i njenu politiku na selu koja je omogućila „porast kapitalističkih elemenata“.

Kolektivizacija je bila prinudna, praćena nasiljem i sejanjem straha. A u strahu su živelu svi, ne samo seljaci, nego i oni koji su tu kolektivizaciju i sprovodili „da ne bi bili osumnjićeni za oportunitizam“. Trebalo je i jednima i drugima da se oslobode straha, a kada su ga se oslobodili, „žito je poteklo“ (kako je to napisao u svojiim beleškama Stevan Doronjski - „partijske organizacije pretvorile su se u otimaće i otkupljivaće“).

Na osnovu iznetih činjenica vojvođanski ćelnici su se nalazili u dosta delikatnoj situaciji - kako udovoljiti direktivama iz partijskog rukovodstva, a istovremeno intervenisati i ublažitl privredno poniranje Vojvodine.

A situacija na terenu je iz dana u dan bivala sve teža i teža, takva da je pretilo potpuno potonuće Vojvodine. Nakon konfiskacije, nacionalizacije, kolektivizacije i prisilnog otkupa usledila je odluka i o dislociranju vojvođanskih industrijskih postrojenja. Tako je na osnovu te odluke trebalo da se „Jugoalat“ izmesti u Trebinje, „Novkabel“ u Svetozarevo (Jagodinu), pa ćak i ćisto prehrambena postrojenja poput šećerana, uljara i kudeljara na određene lokacije u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Srbiji. Paradoksalno zvući da je taj „stampedo“ devastacije Vojvodine zaustavio Edvard Kardelj, dok su ga ljudi iz Srbije (poput Petra Stambolića) smatrali „društveno korisnim“, kritikujući vojvođansko partijsko rukovodstvo za „lokalizam“, jer „ne sagledavaju jogoslovenske interese“.

Kakav su strah o tim temama (o kojima se nije smelo diskutovati) imali ćelnici Vojvodine najbolje govori jedan detalj sa savetovanja CK KPJ od 2. novembra 1955, kada je, javljajući se za diskusiju, Stevan Doronjski izrekao sledeću rećenicu: „*Rekao bih nešto i sa aspekta **zaostajanja**...* (kratka pauza) *odnosno **daljeg razvitka** Vojvodine*“.

Bilo je to vreme doista „opasnog življenja“, u kojem se pazilo gde će se i pred kim šta reći, budući da se lako moglo dogoditi da izgubite glavu zbog „prejake reći“. Međutim, stiće se utisak da se najveća sloboda govora upravo imala u prisustvu samog Josipa Broza Tita. Ukoliko bi on uoćio neke nepravilnosti u društvu i pokrenuo razgovor na određenu temu, tada je i „sloboda govora“ dolazila do izražaja, jer Titove stavove su svi morali podržavati. Kako je vojvođansko politićko rukovodstvo uspelo da se približi Brozu (naroćito prilikom njegovih poseta lovištu u Karađorđevu) i da ga potaknu da glasno razmišlja o neiskorišćenim privrednim kapacitetima, tako ih je svaka njihova dalja elaboracija o prilikama u Vojvodini ohrabrivala da još više zastupaju vojvođanske ekonomske interese.

Postepeno i razlažno sumirajući stanje u privredi, vojvođansko partijsko rukovodstvo uspelo je da prilikom Titove posete Karadorđevu 1959. godine obezbedi prvu finansijsku pomoć federacije za saniranje stanja u vojvođanskoj ekonomiji. Tako su od te godine u Vojvodini krenula pozitivna kretanja u razvoju privrede, doduše još uvek sa negativnim predznakom o čemu svedoči Studija Ekonomskog fakulteta iz Beograda (o privrednoj situaciji u Vojvodini objavljena naredne, 1960. godine).

Posebnu pažnju u knjizi privlači čuveni Brionski plenum iza koga se nižu događaji koji će imati dalekosežne posledice ne samo po sudbinu Vojvodine i Srbije, nego i generalno čitave državne zajednice. Na Brionima je izbila afera - svojevrsni jugoslovenski „Votergejt“ u režiji Aleksandra Rankovića, budući da su bili prisluškivani svi – od samog Broza pa na dalje. Prema mišljenju čelnika UDB-e „prisluškivanje je bilo opravdano“, jer je trebalo „ljudе držati pod kontrolom“, a ukoliko se „otmu“ toj kontroli, neophodno je bilo imati spremne intrige za njihovu kompromitaciju.

Nakon Brionskog plenuma ređaju se događaji koji će uticati na sudbinu i krajnji ishod druge jugoslovenske države - studentski protesti (1968), Ustavni amandmani o preispitivanju ustavnog položaja autonomnih pokrajina (1969), Masovni pokret (Maspok) ili „Hrvatsko proljeće“ (1971) i na kraju, obračun sa srpskim liberalnim partijskim rukovodstvom (1972).

Šta znači biti iskusan političar u nemirnim vremenima govori činjenica da se o svim tim događajima Stevan Doronjski nikada nije izjašnjavao niti deklarirao, nego je, kako to autori navode, „čvrsto stajao na Titovom kursu“, pokazujući takvu dozu pragmatizma - da je bio spreman i da se svrsta sa onim ljudima sa kojima se do tada nikada politički nije slagao.

U drugom delu ove voluminozne knjige predstavljene su memoarske i dnevničke beleške, kao i stenogramski zapisi sa najznačajnijih političkih sastanaka na kojima je prisustvovao Stevan Doronjski (razgovori vojvođanskog političkog rukovodstva sa Josipom Brozom 1959. i debata oko ustavnog statusa Vojvodine uoči usvajanja Ustava iz 1963).

Knjiga je odmah po objavljivanju skrenula pažnju javnosti, kako zbog samih autora, tako i zbog sadržaja. Ona predstavlja značajan doprinos u spoznaji istorije druge Jugoslavije - posebno zbog autentičnog prezentovanja sukoba i sporova oko statusa Vojvodine. Pisana na primarnoj građi, može se smatrati jednim od osnovnih izvora za izučavanje položaja Vojvodine u drugoj polovini XX veka.

Walter J. Ong,
Orality and Literacy: The Technologizing of the Word
London - New York: Routledge, 2002 (1982), str. 203.

„We have to die to continue living.“ (Ong, 2002: 14).

Naučnik, predavač na Univerzitetu u Sent Luisu i katolički sveštenik, Volter Džekson Ong (1912 - 2003), jedinstven je po svom interdisciplinarnom pristupu proučavanju evolucije svesti i uloge pisanja, štampe i elektronskih tehnologija na transformaciju mišljenja. Ovom tematikom Ong se bavi u delima *The Presence of the Word* (1967), *Rhetoric, Romance, and Technology* (1971) i *Interfaces of the Word* (1977), a svoje najpoznatije delo, prevedeno na dvanaest jezika među kojima, nažalost, još uvek nije srpski *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (“Usmenost i pismenost – tehnologizacija sveta”) objavio je 1982. godine. Tokom dugog i uspešnog života Ong se bavio i pitanjima iz oblasti religije, književnosti i kulture.

Studija *Usmenost i pismenost - tehnologizacija sveta* razmatra razlike u mišljenju i njegovom verbalnom izrazu u pismenoj i usmenoj tradiciji kao i njihovu uzajamnu povezanost sa namerom da rasvetli razvoj ljudske misli i identiteta od primarno usmenih kultura do danas. Kao inspiraciju za svoju studiju, Ong uzima pojavljivanje elektronskih medija koje on naziva „druga usmenost“ (*second orality*). Razlike između elektronskih medija i štampanog teksta usmerile su nas ka proučavanju i shvatanju razlika između pismenosti i usmenosti.

Jedan od ciljeva ove studije jeste da ukaže na najosnovniji aspekt jezika uopšte – zvuk (poglavlje 1 – „The orality of language“). „Poreklo svake verbalizacije leži u usmenom“, tvrdi Ong. Uprkos potencijalu koji donosi jeziku, pismo nije dopuna usmenom govoru kao što su lingvisti ranije tvrdili (Sosir, 1959), već „preobrazitelj verbalizacije“ (*transformer of verbalization*) ili „sekundarni sistem uobličavanja“ (*secondary modelling system*). Svaki pisani tekst se mora, makar posredno, odnositi na svet zvuka da bi postigao značenje. Za razumevanje pismenosti neophodno je razumeti usmenost.

Ong se oslanja na rad autora iz oblasti usmene književnosti, Milmana Parija (Milman Parry), Erika Haveloka (Eric A. Havelock) i Alberta Lorda (Albert B. Lord) - (poglavlje 2 - „The modern discovery of primary oral cultures“). Parijeva studija „Ilijade“ i „Odiseje“ otkriva da dela koja su vekovima važila za paradigmu pesničke izvrsnosti čitavog zapada nemaju karakteristike koje odlikuju pesničku izvrsnost tog istog pismenog zapadnog, već prethodnih usmenih kultura čiji su verbalni izrazi smatrani manje vrednim. Ovim je dokazano da usmene kulture mogu da stvore verbalna dostignuća velike umetničke i ljudske vrednosti (Ong, 2002: 15), što se pokazuje važnim za razne naučne oblasti, među kojima su i postkolonijalne studije.

Poteškoće sa proučavanjem usmenosti sreću se na svakom koraku, delom zato što um vidi svet kao pismo, a delom zbog dosadašnje naučne prakse koja svoje postojanje duguje pismu/štampi i čiji je fokus oduvek bio tekst. Sam termin „usmena književnost“ (*oral literature*), koji je danas u upotrebi, svedoči o ovoj naklonosti tekstu čak i kada je predmet proučavanja upravo suprotan značenju reči „književnost“. Ong koristi termin „potpuno usmeni oblici umetnosti“ (*purely oral art forms*) kojim obuhvata i usmene oblike i one sastavljene pismeno, kao i sve prelazne oblike. Akcenat je na kontrastu između primarno usmenih kultura i pismenih kultura sa alfabetskim pismom.

Autor započinje tumačenje usmenosti (poglavlje 3 - „Some Psychodynamics of Orality“) od same prirode zvuka, zaključujući da reč zahvaljujući dinamičnosti zvuka u primarno usmenim zajednicama nije znak, već zapravo vid delovanja (na primer, na hebrejskom jeziku „dabar“ znači i „reč“ i „događaj“). Čulo sluha je najbitnije od svih čula jer se jedino putem zvuka može preneti interiornost (*interiority*) nekog objekta - njegova suština. Doživljavanje reči kao zvuka na širem planu utiče na čovekovo shvatanje postojanja i kosmosa. Slušanje je prikupljanje zvukova simultano iz svih pravaca, ono ujedinjuje svet u jednoj svesti koja sluša, pa je stoga čovek doživljavan kao centar tog sveta (*umbilicus mundi*).

U usmenim kulturama iskustvo se ne intelektualizuje analitički kao u pismenoj kulturi (iako je svaka vrsta mišljenja donekle analitička, u smislu da razlaže na delove), već mnemonički preko formulaičkih izraza, epiteta, ritma. Formule čine suštinu misli jer se bez formule ne mogu zapamtiti, a kao takve su beskorisne.

Ong kontrastira karakteristike usmenog mišljenja i izraza sa odlikama pismenog verbalnog iskaza (auditivnost pre nego subordinacija, agregacija pre nego analiza itd.), pomažući čitaocu da se pozicionira u odnosu na njegovo pismo nasleđe. Suština se ogleda u činjenici da usmeni svet nikad

ne postoji samo u verbalnom kontekstu, već je verbalno deo sveprisutnog sveta života sa kojim se neprestano prepliće i menja (Ong, 2002: 66). Postupci i stavovi u primarno usmenoj kulturi zavise u velikoj meri od efektivne upotrebe reči u ljudskoj interakciji, pre nego od činjenica.

Znanje u usmenoj kulturi jeste ono što je zapamćeno usled direktnog društvenog pritiska, a pamćenje je podložno promeni. Iako izvodi istu pesmu (iste formule i teme), pesnik će pevati o onome što publika želi da čuje pa tako nema identičnog izvođenja, odnosno drugačije je „rapsodirano“ (*rapsodized*). Usmena reč omogućava pesniku da ujedini publiku između sebe i sa samim sobom, a takođe i da ujedini znanje u svesti koja teži za harmonijom.

„Pismo predstavlja čovekov najznačajniji tehnološki izum“, piše Ong (poglavlje 4 – „Writing Restructures Thought“). Reakcije na pojavu pisma skoro su iste kao i današnje reakcije na pojavu kompjutera, što odslikava čovekovu odbojnost prema tehnologijama komunikacije jer su artificijelne. Međutim, autor tvdi da je artificijelnost prirodna ljudskim bićima (Ong, 2002: 80), jer tehnologije nisu samo spoljašnja pomagala, već omogućuju transformaciju svesti i neophodne su za ostvarivanje punog ljudskog potencijala. Tehnologija pisma vodi govor iz oralno-auditivnog u novi čulni, vizuelni svet transformišući time misao.

Alfabetko pismo predstavlja prekretnicu u razvoju tehnologije pisanja jer zvuk predstavlja kao prostor, za razliku od prethodnih pisama koji su reč predstavljali kao prostor. Uvođenjem vokala u alfabet, Grci su napravili veliki preokret jer su ga učinili više analitičnim – zvuk je razbijen u manje jedinice kojima je bilo lakše manipulirati, alfabet je bilo lakše naučiti nego neka druga pisma, a mogao se koristiti i za zapisivanje stranih jezika. Zvuk je postao apstraktna vizuelna komponenta. Alfabet, kako izlaže autor, omogućuje da se svet više ne tumači kao događaj, već kao stvar koja je u celosti prisutna i može da se подели na delove.

Osnovna karakteristika pisane reči je, kako piše Ong, da postoji sama u tekstu – nezavisno od pisca, čitaoca, vremena... Ova distanciranost od društvenog konteksta omogućava pismu preciznost i analitičnost. Takođe, pisanje rađa introspektivnost i neke od najvećih introspektivnih religija – budizam, judaizam, hrišćanstvo i islam. Međutim, najupečatljiviji primer uticaja pisanja na svest jesu rečnici, sveobuhvatni zapisi reči jednog jezika, jer oni zajedno sa štampom razvijaju leksičku kompleksnost jezika tj. grafolekta koji se pojavljuje kao dominantna pisana varijanta jezika.

Tranzicija od usmenosti ka pismenosti bila je spora. Ipak, jednom opismenjen um ne može se vratiti u svet usmenosti. Iako pisanje oslobađa um tereta pamćenja i omogućava mu da se bavi složenijim misaonim procesima, usmenost se preplitala sa pismenošću (akademska retorika i učeni jezici) sve do potpune internalizacije pisma kojoj je u određenoj meri doprinela i štampa.

Sledeća tehnologija kojom se autor bavi je štampa kojom se reč, a posredno i tačka gledišta, fiksiraju u prostoru, (poglavlje 5 – „Print, space and closure“). Tipografska kontrola čini štampani tekst urednim i lakšim za čitanje, ali i lakšim za umnožavanje, te stoga, od reči pravi robu. Prostor koji otvara omogućava novu organizaciju materijala u vidu indeksa, knjige, sadržaja i oznake. Štampa je takođe uticala na filozofsku i književnu imaginaciju, kao i na nastanak modernih nauka. Ong piše da sa stampom dolazi do kvantifikacije znanja, želje za normiranjem jezika, razvijanja osećaja posedovanja reči (plagijat), osećaja privatnosti i, generalno, kretanja ka većoj individualnosti.

Fiksiranje reči u prostoru podrazumeva finalizaciju ili zaključivanje (*closure*) teksta što stvara koncept originalnosti dela koje se svojim posebnim odlikama izdvaja od svih drugih. Međutim, tekst nije samo proživljeno iskustvo, već ga karakteriše tekstualna organizacija iskustva koja se naslanja na prethodnu književnu tradiciju, te stoga, sa štampanim tekstom dolazi i pitanje može li se stvoriti išta novo ili je sve već rečeno. Moderna zaokupljenost pitanjem intertekstualnosti vezana je za transformaciju izraza koju donosi štampa. Harold Blum se u svom delu „Strepnja od uticaja“ (*The Anxiety of Influence*, 1973) bavi osećanjem straha koje kod pesnika izaziva čitava književna tradicija pre njega. Pesnik mora prvo prepoznati uticaj tradicije, a zatim stvoriti svoj originalni pesnički izraz.

Elektronska transformacija verbalnog izraza pominje se u studiji samo u kratkim crtama, kao samosvesna usmenost bazirana na upotrebi pisma i štampe. Dok prethodne kulture nisu imale izbor osim da budu okrenute ka spoljašnjem, mi smo danas okrenuti ka spoljašnjem zato što nam je okrenutost ka unutrašnjem to omogućila. U vezi sa ovim poslednjim korakom, u tehnologizaciji sveta treba spomenuti i Ongovo tumačenje medija za koje tvrdi da su u osnovi neljudski jer nisu intersubjektivni. Paradoks ljudske komunikacije ogleda se u tome da moramo imati neku osobu na umu da bismo bilo šta mogli formulisati, što sa medijima nije slučaj.

U pretposlednjem poglavlju autor razmatra posledice promene usmenost/pismenost na zaplet i karakterizaciju u narativnom žanru

(poglavlje 6 – „Oral memory, the story line and characterization“). On uzima narativni žanr kao primaran jer predstavlja elementaran vid obrade ljudskog iskustva u smislu da se iskustvo verbalno tumači onako kako postaje, ugrađeno u protok vremena. Kao takav, funkcionalniji je u primarno usmenim kulturama, koje ne poznaju apstraktne naučne kategorije kojima bi organizovali znanje, iako je u osnovi svake apstrakcije naracija na osnovu koje se apstrakcija formuliše. Narativni žanr vezuje u sebe predanja i učenja (izreke, zagonetke itd.) i na taj način im obezbeđuje trajnost.

Zaplet, tačnije pojam linearnog zapleta u današnjem smislu reči, oličan u detektivskoj priči 19. veka, ne postoji u usmenoj tradiciji, ističe autor. Poredivši pismeni narativni zaplet sa usmenom tradicijom, Ong zaključuje kako su tehnike građenja koje su pripisivane usmenom epu (na primer, zanemarivanje vremenskog redosleda), zapravo konstrukcije pismenog uma. Za razliku od pesnika u pismenoj tradiciji (John Milton, *Paradise Lost*), epski pesnik u usmenoj tradiciji nema kontrolu nad svim elementima priče da bi mogao svesno da zanemari redosled epizoda. Pesnik je vođen svojim sećanjem, zapamćenim obrascima koje organizuje na jedinstven način u skladu sa interaktivnim kontekstom izvođenja, u čemu se i ogleda njegova kreativnost.

Sa porastom svesne kontrole priče i selektivnosti razvijaju se sve čvršće strukture bazirane na Aristotelovoj definiciji dramskog zapleta. Počevši od grčke drame (žanr koji je namenjen usmenom izvođenju, ali je nastao prvo kao tekst), preko putopisa i detektivske priče, naracija se okreće ka unutrašnjoj svesti tipografskog protagonista. Isto tako, „jak“ (*heroic 'heavy' character*) lik iz usmene kulture, čija je funkcija bila da organizuje linije priče, ustupa mesto zaokruženom liku sa složenom motivacijom i unutrašnjim psihološkim rastom.

Danas, u elektronsko doba samosvesne usmenosti, čvrsta struktura zapleta koji je fokusiran u svesti protagonista više nije u centru interesovanja, već upravo suprotno – odsustvo zapleta ili njegovo maskiranje. Slično tome i likovi su postali bizarno ispražnjeni, predstavljajući ekstremna stanja svesti (Kafka, Beckett, Pynchon). Osećanje postojanja, uslovljeno tehnologijama pisanja i štampe, obogaćeno je svesnim i artikulisanim osvrtom na sve što mu je prethodilo.

Zaključci ove studije bacaju novo svetlo na predmete izučavanja raznih književnih i filozofskih disciplina (poglavlje 7 – „Some theorems“). Ong predlaže moguće pravce istraživanja ovih uticaja u okviru novog kriticizma, strukturalizma, dekonstrukcije, itd. čiji je predmet proučavanja do sada bio

isključivo tekst. Možemo biti svesni usmenog porekla nekog teksta, ali je neophodno potpunije shvatanje usmenosti da bi se tekst pravilno tumačio.

Metafora smrti i života posle smrti sa početka teksta najbolje ilustruje preokret koji je pisanje izazvalo u evoluciji svesti. I filogenetski i ontogenetski usmena reč je ta koja prva prosvetljava svest, a koja biva uništena kako bi se dostiglo jedinstvo višeg reda. U osvit novih tehnologija komunikacije neophodno je prepoznati značaj usmene misli i izraza, tehnologije pisanja i njihove međusobne interakcije kako bi se shvatio sadašnji trenutak u evoluciji ljudske svesti i identiteta.

